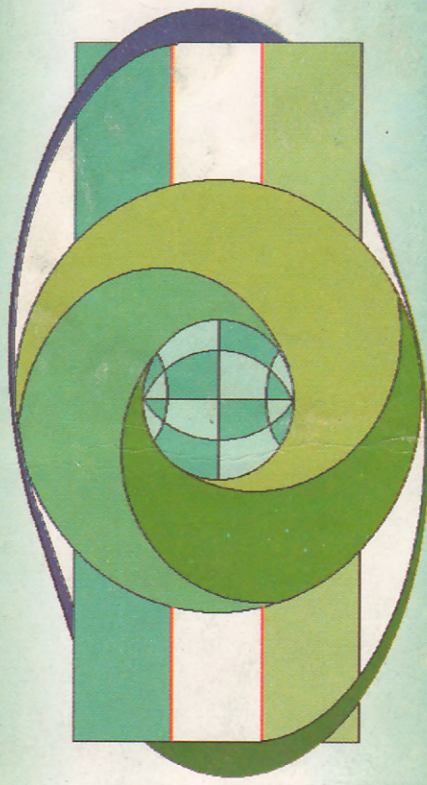

Баходир Қарим Иминов

Манфаатлар —
сиёсат ва мафкура
манбаи

435.2
32
K-26

Ўзбекистон Республикаси
факултети
O'QUV ZAL

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АНДИЖОН МУХАНДИСЛИК ИҚТИСОДИЁТ
ИНСТИТУТИ

Ўзбекистонда демократик жамият куриш
назарияси ва амалиёти кафедраси

БАХОДИР КАРИМ
ИМИН

Манфаатлар -
сиёсат ва мафкура
манбаи

НАШР УЧУН МАСЪУЛ: МИНХОЖ ХАЙДАР

Ўзбекистон Республикаси
факултети
KUTUBXONA

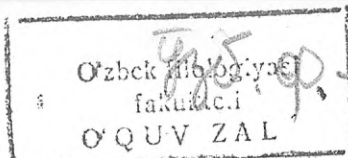
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
"МИНХОЖ" НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ - 2002 йил

36500

ALISHER NAVOIY NOMIDID
Toshkent

УЗБ. 2
32
К-26

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

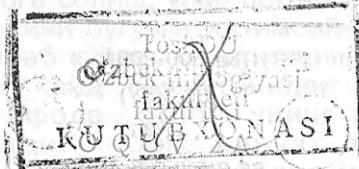
АНДИЖОН МУҲАНДИСЛИК ИҚТИСОДИЁТ
ИНСТИТУТИ

Ўзбекистонда демократик жамият куриш
назарияси ва амалиёти кафедраси

БАҲОДИР КАРИМ
ИМИН

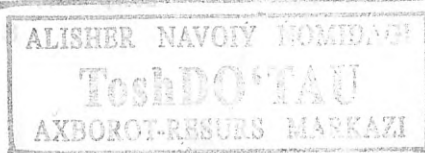
Манфаатлар -
сиёсат ва мафкура
манбаи

НАШР УЧУН МАСЪУЛ: МИНҲОЖ ХАЙДАР

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
“МИНҲОЖ” НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ - 2002 ЙИЛ

36500

Ушбу монография Андижон муҳандислик-
иқтисодиёт институти илмий кенгашининг 2001 йил
4 июль 10- § 12/2- 46 қарорига асосан чоп этилди.

Масъул муҳаррир: Минҳожиддин Ҳайдар, ёзувчи

Такризчилар: Т. Ф. Файзуллаев, сиёсий фанлар доктори, профессор.
И.Эргашев, сиёсий фанлар доктори, профессор

Монография шу куннинг долзарб муаммоси -
инсон манфаатлари тадқиқига бағишланган. Унда
ижтимоий инъикоси бўлмиш манфаатларнинг таснифи
ва таърифи таҳлил қилиниб, уларнинг жамият
ривожланишидаги социал салоҳияти кўрсатилади. Ишда
Ўзбекистон республикаси бугунги ижтимоий амалиёти
мисолида инсон манфаатларининг сиёсийлашув ва
мафкуравийлашув жараёни таҳлил қилинади.

Монография ижтимоий фан ўқитувчилари,
аспирант, докторант, илмий ходимлар, олий ва ўрта
махсус ўқув юртлари талабаларига ҳамда маданият ва
маърифат маркази ташвиқотчи-тарғиботчиларига
мўлжалланган.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон республикасининг
Давлат кутубхонаси.

№ 500-2001

66.3(5Ў)

И 47

66.3(5Ў)+66.4(5Ў)

“М” СФН⁹³
2001

“Минҳож” нашриётининг Андижон
Муҳандислик - иқтисодиёт институти
қошидаги филиали. Андижон шаҳри,
Бобир шоҳқўчаси, 56. Тел: 24-75-10

Хар қандай инсон, табиийки, мурод-мақсадсиз яшай олмайди. Бинобарин, токи ҳаёт мавжуд экан, мамлакатлар, давлатлар ва уларнинг манфаатлари бор экан, улар ўз тараққиёт йўлини, эртанги кун уфқларини ўзининг миллий ғояси, миллий мафкураси орқали белгилаб олишга интилади.

ИСЛОМ КАРИМОВ

КИРИШ

Мустақил юртимиз — Ўзбекистон Республикасида юритилаётган бугунги сиёсатнинг муҳим мақсади халқ хоҳиш-иродасини ифода қилишдан иборатдир. Бу борада асосий эътибор меҳнаткаш манфаати, унинг маҳсулдор меҳнати, изчил ишбилармонлиги, ташаббусли тадбиркорлиги давлат томонидан кафолатланиши ҳамда ҳимоя қилинишига қаратилмоқда. Зеро, манфаатлар негизига қурилган мустақил иқтисодий сиёсат жамият тараққиётининг муҳим шартидир. Республика раҳбарияти ижтимоий адолат ўрнатувчи тузумнинг бунёд этилишини халқнинг манфаатлари мажмуасидаги мураккаб муштаракликка эришишда қурмоқда. Жамиятни янгилашнинг муҳим мезони — манфаатларни инobatга олиш, тартибга солиш, улар орқали бошқариш билан боғлиқ эканлигини бугунги ижтимоий-амалиёт аниқ ва равшан исботлаб қўйди. Конституциямизнинг 2- ва 7-моддаларида қайд қилинганидек: "Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади... Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир." (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., "Ўзбекистон", 2000, 6-7-бетлар.)

Халқ манфаати ва мақсадини кўзлаган ички ва ташқи сиёсатимиз демократия ва ошкоралик туфайли турфа қарашлар, муқобил фикрлар, беғараз муҳолифатларга имконнинг мавжудлиги, кўппартиялилик шароитининг шаклланиши сингари сиёсий соҳадаги

сифат силжишлари содир бўлаётган вазиятда олиб борилмоқда. Табиийки, бундай ноодатий ва мураккаб шароитда сиёсий жараён ва мафкуравий муносабатлар ҳам тубдан қайта қурилишни талаб қилади. Бугунги кун тақозоси билан муҳим мавзу бўлиб қолган манфаатлар муаммосини тадқиқ қилиш, ижтимоиёт инъикоси ҳисобланган бу категориянинг сиёсий соҳа ва мафкуравий жараён билан муносабати, узвий боғланганлиги, ўзига хослиги ҳамда муайян муштараклиги моҳиятини ўрганиш долзарб масалалар бўлиб қолди.

Ўзбекистон танлаган тараққиёт йўли туфайли шаклланган ижтимоий-сиёсий вазиятнинг муҳим мазмуни — жамиятимиз жами жабҳалари ривожланишида барча ижтимоий имкониятлардан самарали ва сифатли фойдаланишни тақозо этмоқда. Шу куннинг асосий талаби ижтимоий-сиёсий жараённи бошқаришда оммавий ҳаракатни тартибга солиш, уни ташкил этиш масаласи билан боғлиқ бўлиб бормоқда. Фуқаролар фаоллигига таянган тараққиёт йўналиши мазмунида маълумки инсоний манфаатлар ётади. Агар халқлар ҳаётини манфаатлар идора этишини, фуқаролар фаолияти заминидан манфаатлар туришини ҳисобга олинса, манфаатлар - ижтимоий тараққиёт омили эканлиги табиийдир. Жамият ривожланиши давомида ижтимоий жараён билан бирга шу тараққиётга монанд тарзда ижтимоий онг ҳам ўзгариб боради. Тарихий тараққиёт таъсиридаги бундай ўзгаришлар инсон ва жамият ўртасидаги алоқада, шунингдек кишиларнинг мавжуд муайян ижтимоий муҳитга муносабати мазмунида ҳам ўз ифодасини топади. Ижтимоий амалиёт мундарижасида муҳим ўрин эгаллаган *манфаатлар* мазкур мақом ва маънодаги ўзгаришлар марказида бўлгани боис, манфаатлар муаммосининг илмий-назарий ҳамда амалий таҳлили ва тадқиқи доимо долзарб масалалар бўлиб қолади.

Инсон ўз фаолияти жараёнида мавҳум тузилмалар асосида ҳаракат қилмайди. У фаолликнинг кўп қиррали ижтимоий шакллари орқали социал жиҳатдан зарур вазибаларни ҳал қилади. Бу эса *инсон фаолиятига*

ижтимоий зарур ҳодиса тариқасида ёндашиб, уни – инсон фаолиятини – шахс манфаатлари билан жамият манфаатлари, инсон манфаатлари билан башарият манфаатлари ўртасидаги уйғунликка эришиш орқали ҳаётий муаммоларни самарали ечишга қаратиш кераклигини кўрсатади. Зеро, жамият манфаати, умумбашарият манфаати ижтимоиётнинг муайян инъикоси бўлиб, шахслар - инсонлар манфаатидан бошланади. Шахснинг тарихдаги ўрнини, ижтимоий-сиёсий мавқеини тиклаш орқали жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий салоҳияти юзага келади. Инсон манфаатларининг оқилона инobatга олиниши орқали эса, умумбашарий қадриятлар ривожланади. Шахс манфаати билан жамият манфаатининг, фуқаролар манфаати билан давлат манфаатининг муштарак ривожланишида, жамият тараққиётида инсон омилининг ўсиш ҳолати намоён бўлади. Шу боис манфаатлар мундарижаси ва моҳиятини ўрганиш ижтимоий-фалсафий ва амалий-сиёсий аҳамиятга эгадир.

Манфаатлар жамият тараққиётида муайян давр эҳтиёжларини рўёбга чиқаришни мақсад қилиб олган қудратли куч бўлиб, тарихий тузумлар мазмунини ўзгартиришга қодирлигини инobatга олинса, мазкур муаммо тадқиқоти долзарблиги янада яққол кўзга ташланади. Ижтимоий амалиётда манфаатлар мундарижасидаги номутаносибликнинг мавжудлиги, уларнинг низолар асосига қурилиши ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги уйғунликни бузадики, оқибатда иқтисодий парокандалик, ижтимоий инжиқлик, маънавий таназзул каби сиёсий қарама-қарши силсила вазияти вужудга келади. Собиқ Иттифоқ даврида шахс ва жамият манфаатларининг меъёри бузилиб, маъмурий буйруқбозлик, ўта марказлаштириш, маҳкамалар устиворлигини амалда жорий қилиш натижасида меҳнаткаш манфаати давлат манфаатига изчиллик ила мажбуран мослаштирилиб борилди. Бундай шароитда фуқаролар ўз меҳнати натижасидан манфаатдор бўлмай, унга фақат иш кучи сифатида қаралаётганлигини англай бошлайди. Унинг

руҳиятида ижтимоий лоқайдлик, иқтисодий танбаллик, бефарқларча боқимандалик юзага келади.

Ўзбекистон Республикасида яқин ўтмишдан қолган мазкур оғир ҳолатни бартараф қилишга, манфаатли меҳнатни ташкил этишга алоҳида эътибор берилмоқда. Бу эса, табиийки шахснинг фуқаролик фаоллигини, малакали меҳнатсеварлигини, ташаббусли тадбиркорлигини ривожлан-тиришга йўл очади. Бу борада манфаатлар муаммоси мазму-нидан мантиқан келиб чиқувчи манфаатдорлик масаласи таҳлили амалий аҳамият касб этиши ўз-ўзидан аён.

Мавзунинг муҳимлиги, айниқса, халқ оммасининг ижтимоий амалиётда сиёсий жараён жабҳаларига жадаллик билан жалб қилинаётган ҳозирги пайтда сезилмоқда. Негаки, жамиятда юзага келадиган манфаатлар сиёсат билан муштарак ҳолда шаклланади ва намоён бўлади. Сиёсат-манфаат нуфузлари сирасида манфаат бирламчидир. Аслида манфаатларсиз сиёсат ҳам бўлмайди. Чунончи, ҳар қандай сиёсат у ёки бу субъект манфаатлари ифодаси тариқасида туғилади. Бу эса манфаатлар сиёсийлашув ҳолатини вужудга келтириб, жамият тараққиётида иқтисодий ва сиёсий барқарорликни ҳамда ижтимоий тартибни сақлаб туришда муайян мавқега эга бўлган *сиёсий тизим ва сиёсий тузум, сиёсий муносабат ва сиёсий жараён, сиёсий кайфият ва сиёсий фаолият* каби тушунчаларнинг таҳлилий тадқиқини ҳам ўта устивор масалалар қилиб қўяди. Шу боис сиёсий соҳа ва манфаатлар муносабати мундарижасидаги сиёсий манфаатлар муаммоси муҳим масала бўлиб бормоқда. Зотан *"...сиёсий кураш ботқоғига ботиб қолган бир қанча мамлакатларнинг аччиқ тажрибаси иқтисодий ислохотлар сиёсий манфаатларга бўйсундирилган жойларда иқтисодиёт бутунлай барбод бўлишлигини, ишлаб чиқариш ҳажми камайиб кетишини, аҳолининг моддий аҳволи ёмонлашиб, ижтимоий зиддиятлар авж олишини кўрсатмоқда. Аксинча, иқтисодий ислохотлар изчиллик билан амалга оширила-ётган жойларда демократик ва сиёсий ислохотлар учун мустаҳкам*

моддий негиз яратилмоқда.” (Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд, Т., “Ўзбекистон”, 1996.302-б.)

Манфаатлар ҳолатини ўрганиб, уларнинг ҳаракати учун тегишли шароит яратиб бериш омма кайфияти ва фаолиятини самарали натижаларга эришишга йўллайди. Манфаатларнинг омма ҳаракатига таъсир этувчи етакчи омил эканлиги маълум мақсадлар, муайян ғоялар билан боғланган мафкуравий муносабатлар моҳиятига боғлиқ. *Оқилона ҳисобга олинган ва одилона қондирилиб бориладиган манфаатларни кўзлаган мафкурага таянган жамиятдагина ижтимоий-сиёсий тузумнинг сиёсий салоҳияти тўла намоён бўлади.* Шунинг учун ҳам манфаатлар ва мафкуравий жараённи узвий тарзда ўрганиш ҳозирги вақтда нафақат илмий-назарий, балки сиёсий-амалий аҳамиятга ҳам моликдир. Айниқса, айтилган замонда ҳар бир фуқародан жиддий ижтимоий-сиёсий таҳлил қобилияти талаб этилаётган паллада маърифатли мушоҳадага чорловчи мафкурани яратиш ва амалиётга тадбиқ этиш ўта долзарб масала бўлиб қолди. *Меҳнаткаш манфаатини ҳимоя қилишга асосланган мафкура туфайлигина оммани оломонлик гирдобини ёқасига бориб қолишдан сақлаб қолиш мумкин.* Бундай мафкура “... қалбга бориб етадиган, ғурурни, қад-қоматни тик этадиган, онгимизга ёруғлик бағишлайдиган буюк мақсад...” га асосланган бўлсагина “... биз барча ватандошларимизни ўзимизга эргаштирамиз, кейин эса тоғни ҳам толқон этишимиз мумкин.” (Қаранг: Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд Т., “Ўзбекистон”, 1996. 201-б.)

Тадқиқот мавзуи моҳияти халқро ҳаётнинг ҳозирги хусусиятларига хос бўлган белгилар - мустақил мамлакатларнинг вужудга келиши, давлатлар ва халқлар ўртасида ўзаро яқинлашув ҳамда ҳамкорликнинг ривожланиши, яхлит сиёсий ва иқтисодий маконлар, ягона халқро меъёру мезонлар, янги демократик андоза ва қоидаларнинг шаклланиши билан ҳам боғлиқдир. Мазкур мазмундаги салмоқ ва сифат силжишлари табиий тарзда дунё миқёсида манфаатлар муаммоси

мундарижасига туб ўзгаришлар олиб кирмоқда. Бундай ҳолат таъсирида иқтисодий ривожланиш ва моддий фаровонликка боғлиқ бўлган қадриятлар ҳукмронлигидан ҳаёт сифати ва шахс эрки қадриятлари устиворлигига ўтиш аниқ сезилмоқда. XX асрнинг сўнгги ўн йиллигида халқаро майдонда изчиллик билан қадриятлар мазмунида туб бурилишлар юз бераётгани - дунё маданий иқлимини ҳам кескин ўзгаришга олиб келмоқда. Бу эса ўз навбатида, манфаатлар ва ижтимоий тараққиёт муаммосини умумбашарий миқёсда ҳам илмий-назарий, ҳам ижтимоий-амалий мавзу мақомида туриб қолганлигини кўрсатади.

XXI аср бўсағасида юзага келган янги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-мафкуравий муносабатлар моҳиятига боғлиқ ҳолда муҳим ҳамда долзарб бўлиб бораётган ушбу муаммони ўрганишга қаратилган бу изланиш жамият тараққиётида ҳал қилувчи омил бўлмиш манфаатларнинг ўзига хос хусусиятларини, сиёсий соҳа ва мафкуравий жараён билан бўлган ўзаро уйғунлик мазмунини тадқиқ қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Айни даврда, ижтимоий-сиёсий ҳаёт таҳлилидаги тушунчаларнинг анъанавий андозалари ўзгариб мулкчилик, ишлаб чиқариш муносабатлари, иқтисодий ўсиш омиллари мазмунан янгиланишни тақозо этаётгани сабабли, инсон ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги боғлиқлик ҳам тубдан қайта таҳлил этиб чиқишликни тақозо этмоқда. Республика раҳбарияти бу вазиятни тўғри англаган ҳолда мамлакатимиз манфаатларига мос ички ва ташқи сиёсат юргизмоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Президент асарлари, Республика Олий Мажлиси ҳужжатлари, халқ депутатлари вилоятлар сессиялари материаллари матнида ўз ифодасини топган Ўзбекистондаги демократик ислохотлар, иқтисодий-ижтимоий, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-руҳий ўзгаришлар таҳлилига оид, мустақилликни мустаҳкамлаш дастурига доир ғоялар тадқиқотнинг туб услубий асоси бўлаётир. Шунингдек, ушбу монографияда тарих, фалсафа, социология ва политология фанларига оид мавжуд назарий, илмий, услубий манбаларга таянилди, ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ҳуқуқий фикриёт тарихининг шу муаммога бевосита ва билвосита тааллуқли томонлари ҳамда хорижий олимларнинг фикр-мулоҳазаларидан фойдаланилди.

I БОБ. МАНФААТЛАР - ИЖТИМОИЁТ ИНЪИКОСИ

Инсоният тарихининг барча босқичларида башарият тўқин ва тўлиқ ҳаётни, эрк ва тенглик жамиятини орзу қилган. Узининг инсоний эҳтиёж ва манфаатларини одиллона ва оқиллона қондира оладиган ижтимоий жамиятни бунёд этиш учун курашган. Тарихда инсонпарварлик шиорларини рўкач қилиб майдонга келган советлар тузуми меҳнат аҳли манфаатларини ҳимоя қилиш, уларнинг турмушини ижтимоий кафолатлаш вазифасини ўз бўйнига олган эди. Бироқ, узоқ ўн йилликларни ўз ичига олган бу тузум жамиятни ижтимоий жиҳатдан йўналтиришни, яъни социализацияни маъмурий буйруқбозлик, ўта марказлаштириш, маҳкамалар манфаати устиворлигини жорий қилиш усулларида амалга оширди. Натижада, меҳнаткашлар манфаатлари иккинчи ўринга сурилди. Яратилган моддий ва маънавий неъматлар амалдаги ижтимоий тақсимот сиёсатига биноан давлат мутасаддилигига тушиб, сўнг тақсимот қилинадиган бўлди. Ижтимоий амалиётда ишлаб чиқарувчининг истеъмолчи устидан ҳукмронлик қилишлиги оқибатида фуқаролар ўз меҳнати натижасидан манфаат кутмай қўйди, лоқайдлик, иқтисодий танбаллик, сиёсий бефарқлик шаклланиб, ривожланиб борди. Бу эса ўз навбатида фуқароларнинг оммавий кайфиятида ижтимоий-сиёсий фаолсизликни вужудга келтирди.

Юртимизда амалга оширилаётган демократик ислохотлар — фуқароларнинг мамлакат ва миллат равнақи йўлида инсонийлик билан йўғрилган ижтимоий-сиёсий фаоллиги ва фидойилигини ривожлантиришни кўзлашга қаратилган. Республикамиз раҳбарияти кишилар тобора кўпроқ ғайрат кўрсатиши, ўз иқтидори, малакаси ва билимини фойдали тарзда тадбиқ қила олишларига тегишли шароитлар яратиб бериш учун ҳаракат қилмоқдалар. Бугунги ижтимоий амалиёт шу нарсани аниқ ва равшан кўрсатмоқдаки, фақат эркин, мустақил меҳнат ёрдамида ташкил этилган ташаббускорлик орқали ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўлига утиш мумкин. Бу эса манфаат муаммосини майдонга олиб чиқади. Унинг нафақат иқтисодий, балки ижтимоий-сиёсий мавқеини юзага келтиради. Шу боис манфаатлар муаммосини ўрганиш, шахс манфаати ва жамият манфаати ўртасидаги муштараклик мавзунини мушоҳада қилиш бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан бўлиб қолди.

1.1 МАНФААТЛАР ТУШУНЧАСИ ТАҲЛИЛИ

Халқлар ҳаётини манфаатлар бошқаради. Инсон фаолияти ва фикриёти заминида манфаатлар ётади. Манфаатлар жамият аъзоларининг моддий ва маънавий эҳтиёжлари билан узвий боғлиқ бўлади. Биз аксарият вақтларда *эҳтиёж* ва *манфаатлар* тушунчасини бир қилиб оламиз, тушунамиз ва ишлатамиз. Бундай ўлчов муайян маънода табиий ва тўғри ҳам. Негаки, *эҳтиёж* ва *манфаатлар* аслида бир-бирлари билан боғлиқ. *Эҳтиёж* ва *манфаатлар* ижтимоий муносабатларнинг махсус кўриниши тариқасида шахслар, гуруҳлар, синфлар ва бошқа ижтимоий кучлар фаолиятида акс этади. Эҳтиёжларнинг амалий кучи ижтимоий гуруҳлар манфаатларида қанчалик аниқ ва тўла намоён бўлиш даражасига боғлиқ. Бу ҳолат, ўз навбатида жамият эҳтиёжлари билан узвий боғлангандагина манфаатлар мавқеи ва ўрни ижтимоий амалиётда ошиб боришига олиб келади. *Эҳтиёжларга* нисбатан *манфаатлар* омма фаолиятининг бевосита ифодаси сифатида ҳаракат қилади. Агар эҳтиёжлар асосан ўзини қондирилишини таъминлайдиган борлиққа муносабатда ифодаланса, манфаатлар ундан фарқли ўлароқ эҳтиёжларнинг қондирилишини таъминлайдиган моддий неъматлар ва маънавий қадриятларнинг ижтимоий тақсимооти билан чамбарчас алоқада бўлади. Шунинг учун ҳам жамиятнинг тақсимоот муносабатлари манфаатлар ҳаракати таъсирида мустаҳкамланади ёки ўзгартирилади.

Ҳаётда манфаатлар эҳтиёжлардан кўра ижтимоийроқ бўлиб фаол тарзда амал қилади. Манфаатлар мундарижасида жамиятда шаклланган ижтимоий номутаносиблик, мулкӣ тенгсизликлар яққол ифодаланади. Манфаатларда ижтимоий субъектларнинг жамиятда эгаллаган ўрни ва ҳолатлари аниқ кўринадики, уларнинг ижтимоий қудрати ана шу хусусиятлардан келиб чиқади.

Сўнгги йилларда манфаатлар муаммосига иқтисодчилар, руҳиётшунослар билан бир қаторда ижтимоий фалсафа фани вакиллари ҳам алоҳида

этибор беришмоқда.

Мазкур мавзуга бағишланган илмий тадқиқотларда турли ёндашиш мавжудлигига қарамасдан, манфаатлар муаммоси моҳиятини ўрганишда инсоншуносларимиз яқдил нуқтаи назарга эга бўлиб бормоқдалар. Манфаатлар жамият шахс ўртасида, шахс ва ижтимоий гуруҳлар орасида шаклланадиган объектив муносабатларнинг муҳим ижтимоий ҳолати, деб тан олинган нуқтаи назар сўнгги йилларда кенг тарқалди. Ушбу муаммо таҳлилига қаратилган илмий тадқиқотларни синчиклаб ўрганишлик шуни кўрсатдики, ўтган асрнинг 90-йиллари ўрталаридан бугунги кунга қадар *манфаатлар муаммоси табиати таснифида тўрт нуқтаи назар мавжуд бўлган:*

1. Манфаатлар - ўта субъектив бўлиб, маънавий ҳодисалик хусусиятига эга;

2. Манфаатлар - фақат объектив ҳодиса бўлиб, субъективлик манфаатлар тизимида тааллуқли эмас;

3. Манфаатлар объектив ва субъективлик бирлигини ташкил қилади;

4. Манфаатларнинг икки тури: объектив ва субъектив кўринишлари тан олинади.

Юқорида келтирилган тасниф маълум маънода шартли бўлиб, у ёки бу тасниф гуруҳига киритилган нуқтаи назарларда манфаатлар муаммосидаги объективлик ва субъективлик меъёри устида мунозарали баҳс борлиги аён. Бир гуруҳ тадқиқотчилар манфаатларни объектив ҳодиса десалар, бошқа гуруҳ манфаатлар субъективдир, деб қарайдилар. Учинчи тоифа тадқиқотчилар эса манфаатлар мазмунида объективликни кўради, манфаатлар шаклида субъективликни сезади.

Манфаатлар тушунчасини таҳлил қилар эканмиз, назаримизда *манфаатлар субъектлар ҳолати ва хусусиятларига боғлиқ тарзда, улар ўртасидаги ва ижтимоий амалиётда содир бўладиган муносабатдир*, деган фикрда тўхталсак, тўғри бўлади деб ўйлаймиз. Зеро, манфаат тушунчасининг талқини объект ва субъект орасидаги муносабатларда шаклланади.

Манфаатлар муаммоси таҳлилига бағишланган адабиётларда бу тушунчани ифодаловчи субъектлар асосида - шахс, оила, маҳалла, жамоа, синф, миллат, давлат манфаатлари иборалари билан белгиланиб келинган. Манфаатларни ижтимоий муносабатлар моҳиятига қараб эса, иқтисодий манфаатлар, ижтимоий манфаатлар, маънавий манфаатлар, сиёсий манфаатлар каби атамалар билан боғланган. Намоён бўлиш шакли ва мазмунига кўра ҳам манфаатлар таснифланган. Бу ўринда ҳақиқий манфаатлар ва сохта манфаатлар, туб манфаатлар ва ўткинчи манфаатлар, ҳудудий манфаатлар ва минтақа манфаатларини келтириш мумкин.

Ушбу муаммони муайян мақсадларда илмий тадқиқ қилган қатор муаллифлар ўз олдига қўйган илмий изланиш вазибаларидан келиб чиқиб *манфаатлар типологияси* мазмунидаги умумийлик ва хусусийликка хос чегараларни чалкаштирганлар. Бунинг оқибатида тушунчалар таърифида, атамалар мазмунида маълум тушунмовчилик ва чигалликлар келиб чиққан. Муайян манфаат турларига турлича тасниф ва таъриф берилиши натижасида бир хил манфаатларга икки хил, баъзан бундан ҳам кўп атамалар қўйилган. Масалан, “иқтисодий манфаатлар” ни “моддий манфаатлар” билан бир деб талқин этилган. Айрим ҳолларда эса ижтимоий манфаатлар тушунчаси таркибида манфаатларнинг барча турлари ҳаракатини кўришган. Баъзи тадқиқотларда “маънавий манфаатлар” тушунчаси таркибига руҳиёт, сиёсат, нафосат, ахлоқ ва ижтимоийёт соҳаларига хос манфаатларни киритганлар.

Бундай нуқтаи назар муайян маънода тўғри. Бироқ, ижтимоий- иқтисодий ривожланиш ва маънавий-сиёсий тараққиёт таъсирида манфаат турлари ўртасида ўзаро боғлиқлик сақланиб қолади. Уларнинг ҳар бир шакли мазмунан мухтор маънога эга бўлган тарзда намоён бўлади ва ривожланади.

Манфаатлар муаммосига ижтимоий фалсафа нуқтаи назаридан илмий ва назарий таҳлилу тасниф бериш борасида А.Г.Здравомыслов ҳамда А.С.Бегматов фикрлари диққатга сазовардир. Манфаатлар, энг аввало,

инсон фаолиятининг барча турларида намоён бўлади, деб таъкидлаб, А.Г.Здравомыслов мазкур ҳолатнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий манфаатлар тизими таснифини беради. Инсон фаолиятининг бу турлари мақсади ва воситасига кўра, рўёбга чиқиш ва амалга ошиш усуллариغا қараб ҳамда ижтимоий яхлитликка нисбатан ҳаракат муносабатига биноан бир-бирларидан ажралиб туради, деб ёзган А.Г.Здравомыслов, айти пайтда фаолиятнинг бу кўринишлари қандайдир умумийликка ҳам эга эканлигини айтади. Унинг фикрига кўра бу умумийлик фаолият турларининг манфаатлар воситасида ўзаро боғланганлигида кўзга яққол ташланади. (Қаранг: Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. М.1986 г.)

Тадқиқотчи А.С.Бегматов манфаатлар типологиясини аниқлашлик муҳим илмий-назарий ва ижтимоий-амалий аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. У манфаатларни эҳтиёжларнинг муайян шартли ифодаси сифатида олиб, қуйидаги таснифни тавсия қилади: 1.Биологик манфаатлар; 2.Моддий ва иқтисодий манфаатлар; 3. Маънавий манфаатлар. Манфаатларни ифодаловчи субъектларга биноан ҳам деярли умумқабул қилинган таснифий туркумни келтириб, А. Бегматов шахс манфаати, ижтимоий гуруҳлар манфаатлари (жамоа, синф, корхона, тармоқлар), жамият манфаатлари мавжудлигини кўрсатади. Бу манфаатларнинг намоён бўлиши ижтимоий муносабатлар майдонида содир бўлади. (Қаранг: Бегматов А.С. Стимулы: сущность и действие. Т. 1990 г.)

Манфаатларнинг субъектлари фаолиятида ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлиб, ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларида иқтисодий манфаатлар инсон ҳаракати ва фаолиятининг объектив моддий асосини ташкил қиладики, бу ҳолатни, айниқса, бугунги иқтисодий ислохотлар даврида янгича ёндашиб, илмий-назарий тадқиқ қилиш ҳаёт талабидир.

Манфаат бу субъект фаолияти орқали рўёбга чиқадиган қизиқишлар мундарижасидир. Айти пайтда у фаолият субъектининг туб мазмунини ташкил қилади ва шу фаолият туфайли субъективлик объективликка ўсиб

боради. Демак, маълум объектив иш билан манфаат якунланади, шу жараёнда намоён бўлади. Манфаат бу барча соҳадаги субъектив яккалик дақиқаси ва фаолияти сифатида юзага келади. Шу боис манфаатларни четлаб туриб, ҳеч нарса амалга ошмайди. Манфаатларни худбинлик ва ҳаётга ҳисоб-китоб билан қараш, деб тушуниш тўғри эмас. Манфаатни манфаатдорлик даражасига қўйиб якка ва шахсий, ҳолатда кўриниши билан бир қаторда ижтимоий, оилавий маънода ҳам намоён бўлишлигини тан олиш ўринлидир.

Манфаатлар муаммосининг, мазкур мушоҳада ҳолатидан келиб чиқиб, қуйидаги ихчам хулосани баён қилмоқчимиз.

-Манфаатлар ижтимоий инъикоси сифатида амалиётда содир бўладиган шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг акс этиш ҳолатидир.

-Манфаатлар ижтимоий тузум мазмунини ўзгартирувчи омил сифатида амал қилади. Улар эҳтиёжлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий амалиёт билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

-Манфаатларнинг намоён бўлиши, тўқнашуви ва ўзаро муносабати жамият тараққиёти ва йўналишини белгилайди. Улар "йўқ" ёки "ҳа" ҳукмини баён қилади. Зеро, ҳар қандай муҳаббат ва ҳар қандай нафрат асосида манфаат ётади.

Манфаатлар ижтимоий инъикоси сифатида қудратли куч бўлиб, уларни англамаслик, улар билан ҳисоблашмаслик ўнглаб бўлмайдиган хатоликларни туғдиради. Манфаатлар ўрганилиб, тартибга солиниб бошқарилишининг муаммовий долзарблиги шу ўринда янада яққол сезилади. Манфаатларни бошқариш ҳамда манфаатлар орқали идора этиш омма фаолиятида намоён бўладиган манфаатларнинг шаклан ва мазмунан турларини аниқлашни, улар ўртасидаги муносабатларни таҳлил қилишни тақозо қилади.

Манфаатлар инсон фаолияти жараёнининг жами жабҳаларида намоён бўлади. Шахс турмуш тарзининг туб моҳиятида ётган мақсад ва ният мазмунига қараб, манфаатлар жамиятда намоён бўлади ва ҳаракат қилади.

1.2. ШАХС, ОИЛА ВА ЖАМИЯТ МАНФААТЛАРИ

Манфаатлар типологиясида шахсий ва ижтимоий манфаатлар таҳлили алоҳида аҳамиятга эга. Индивид манфаатлари маълум ижтимоий муҳитда вужудга келади, шахс ички дунёсига тааллуқли бўлади. Эҳтиёжларга монанд келган ҳолда шахс хатти-ҳаракатини, фаолиятини йўналтирувчи омил тарзида намоён бўлади. Айтиш пайтда шахс ўз манфаатини рўёбга чиқариш мақсадида қилган хатти-ҳаракати оқибати ўлароқ ижтимоий муҳит мазмунига фаол таъсир кўрсатади. Чунончи, жамият унда яшаётган ва фаолият қилаётган индивидлар мажмуасидир. Шу ўринда бир фикрни айтишни шарт деб ўйлаймиз. Жамиятнинг асосини унда яшаётган шахсларнинг мавжудлик мажмуаси белгилайди. Лекин шу билан бир қаторда муайян ижтимоий амалиётда фаолият қилаётган индивидлар ўз хатти-ҳаракати кўлами билан бирданига ва тўла қамраб ололмаган ва ололмайдиган ўтмиш авлодлар тажрибаси, жамият урф-одати ва анъаналари, мафкура ва маънавият меъёрлари мавжуд бўлади. Булар ижтимоий жараён жабҳаларидир. Индивид аста ўз шахсий манфаатига мослаб қобилияти, малакаси ва маълумотидан келиб чиққан ҳолда муҳитга муносабат билдириб боради. Шахс манфаатининг шаклланиши, намоён бўлиши ҳамда жамият жараёнларида жорий қилиниб, рўёбга чиқиши кўп жиҳатдан шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ. Дунё ижтимоий-сиёсий фикриёт тарихида *шахс манфаати шахс эрки* тушунчаси тизими билан боғланиб баён қилинган. ҳатто шуни таъкидлаш керакки, шахс манфаати ва шахс эрки тушунчалари тарихнинг турли босқичларида турлича талқинга эга бўлган. Бу борадаги нуқтаи-назарлар сирасига *руҳий-фалсафий* (А.Навоий, А.Бедил), *ижтимоий-руҳий* (Фаробий, Лебон, Тард, Ортега-И-Гассет), *руҳий-индивидуал* (Фрейд), *хатти-ҳаракатли* (М.Вебер), *бегоналашув* (Э. Фромм), *зиддиятли* (Дарендорф) ва *манфаатли* (Рассел, Даль) талқинини таснифлаб келтириш мумкин. Бу

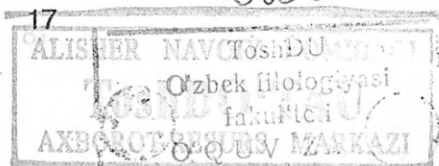
ёнлашувларнинг ҳар бири ўзига хос ижтимоий-иқтисодий, маънавий-сиёсий асосга эга эканликларини, шу боис ҳам уларнинг жамиятда мавжуд бўлишини ҳамда амал қилишини инкор қилмаймиз. Бироқ шуни таъкидлашни истардикки, ҳозирда *шахснинг ижтимоийлашуви* кенг амалга ошаётган бир даврда *шахс эрки* категорияси тадқиқи *манфаатлилиқ* қонуниятлари ва тамойилларига асосланишини, талаб қилмоқда. Ижтимоиётда *манфаатлар муштараклигига* айнан шу йўналиш орқали эришиш мумкин.

Шахс манфаатлари кўлами жамият манфаатлари кўламига нисбатан чегараланган ва турғун бўлади. Бу унинг хусусий эҳтиёжларига, яқкалик руҳиятига боғлиқдир. Жамият ҳаётидаги муҳим, муайян мақсадлар билан йўналтирилган фаолият шахс ҳаётидаги ҳаракат меъёрларидан кўлами, моҳияти, мундарижаси билан фарқ қилади. Аксарият шахслар ўз индивидуал руҳиятидан келиб чиқиб, оддий чегараланган, юзаки, баъзан сохта манфаатлар гирдобига қолиб кетади. Эҳтиёжларини қониқтира олишдаги шахсга хос *"шукроналик"*, *"шароитга кўниқишлиқ"*, *"муҳитга мослашишлиқ"* индивидуал манфаатлар мазмунига хос меъёрлардир. Жамиятнинг ривожланмаган босқичларида яшаётган кишиларда ривожланмаган манфаатлар бўлади. Тарих тараққиётининг синфий таснифга асосланган тузумларида зулм ва истибдод мафкураси қандай қилиб, қай даражада шахс манфаатларини таҳқирлаганлиги маълум. Бу жамиятларда мулкка эгалликни зўравонлик даражасига олиб чиққан синф манфаатларини кўзловчи ижтимоий тузумлар ўрнатилган. Бундай шароитда шахсий, касбий, миллий манфаатлар иккинчи ўринга тушиб қолади. Синфий тузумларда шахс манфаати эгадор, эксплуататор синф манфаатига бўйсундирилиши жамият манфаати билан унинг номутаносиб келиб қолишига олиб келди. Асрлар оша бу тафовутлар ўсиб қарама-қаршилиқка айланди. Эксплуататор синф манфаати мафкура воситасида давлат манфаати даражасига ўсиб чиқди. Жамият тарихида содир бўлган синфий курашлар ана шу манфаат турлари ўртасидаги муносабатларнинг

ижтимоий инъикоси эди.

Совет тузуми ижтимоий амалиётида ҳам шахс манфаати ва жамият манфаати муносабати муаммовий ҳолат бўлиб қолаверди. Меҳнат аҳлини зулмдан озод қилишга қаратилган таълимот, пролетар диктатураси назариясига асосланган эди. Бу шаклда олиб борилган меҳнаткашлар жамиятини қуриш тажрибаси асосан оломон ва омма кайфиятига мослаштирилди. Қишлоқ хўжалигинигина эмас, мулкни ҳам коллективлаштириш жараёни шахс манфаатини шиддат билан жамият ва давлат манфаати олдида қурбон бўлишлигига шароит яратиб берди. Партия ва мафкуранинг якка ҳокимлиги шароитида фуқаролар давлат манфаатидан фарқланувчи манфаатларни олға суриши мумкин эмас эди. Бундай шахслар чиқиб қолганда ҳам "бошқача фикрловчилар", "ёт унсурлар" деган ёрлиқ ёпиштирилиб ҳукмрон мафкура томонидан тазйиққа дучор бўларди, сиёсат томонидан қувғин қилинар эди.

Шахс манфаати ва жамият манфаати ўртасидаги муштараклик меъёри бузилиб, меҳнат аҳли манфаати давлат манфаатига мослаштириб ривожлантирилди. Бу ҳолни иқтисодий, ижтимоий жиҳатдан асослаш мафкурага юклатилди. Ижтимоий фанлар ҳам мазкур ҳолатни мафкуравий ва сиёсий асослашга уриндилар. Манфаатлар муаммосини фан-техника таъсирида тараққий этаётган жамият ривожига боғлаб баён қилиш ўтган асрнинг 70 - 80 йиллар ижтимоий-сиёсий адабиётларига хос хусусият эканлиги ҳам бежиз эмас. [Афанасьев В.Г. Научно-техническая революция, управление, образования. М., 1972, Волков А. П., Человек и научно-техническая революция. М., 1972, Гвишиани Д.М. Организация и управление. М., 1972, Дряхлов Н.И. Социальные проблемы научно - технической революции. М., 1972.]. Оқибатда ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилишликда хусусий мулкчиликдан ижтимоий мулкчиликка ўтиш амалга оширилдики, унинг туб асосини "одамлар" эҳтиёжини қондириш ғояси ташкил қилар эди. Шахснинг муайян манфаати тушунчасидан кўра мавҳумроқ бўлган "одамлар" манфаатлари, "кишилар" манфаатлари, "меҳнаткашлар" манфаатлари каби

иборалар кенг асосланиб борилди ва илмий-амалий муомалага сингдирилди. Ишлаб чиқарувчининг ишлаб чиқариш жараёнидаги ўрни ҳисобга олинмади, унга фақат иш кучи сифатида қаралди. Натижада меҳнаткаш инсоннинг ишлаб чиқаришга қўшган шахсий ҳиссаси инобатга олинмайдиган бўлди. Шахс иқтисодий "ўзлигини" англаб, жамиятдаги инсоний ўрни бўлиши шахсий улуш, шахсий муносабат, шахсий ғурур тушунчаларини ўз руҳиятида намоён қилиш имкониятидан маҳрум бўлди. Бундай ижтимоий ҳолат шахс манфаатдорлигини четга суриб, уни бошқарув мурувватига муте қилиб қўйди.

Ўзбекистон Республикасида яқин ўтмишдан қолган мазкур оғир асоратли ҳолатларни бартараф этишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Мамлакатимизда жамиятни ижтимоий-сиёсий ривожланишига шахс манфаати орқали эришишлик асосий мақсад қилиб олинди. *"Ички сиёсатнинг негизи, - деб таъкидлайди Президент И.Каримов, - инсон манфаатларига қаратилган меҳнатни рағбатлантириш кучли механизмига эга бўлган ва аҳолининг ижтимоий ночор қатламларини давлат йўли билан ҳимоя қиладиган бозор иқтисодиётини қуришдан иборатдир"* [Каримов И.А. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1-жилд., "Ўзбекистон", 1996 йил 62-б.].

Шахс манфаати ва жамият манфаати ўртасидаги уйғунлик уларнинг мазмунидаги муштараклик меъёрларини аниқ сезиш билан бир қаторда бу манфаатларнинг ўзаро чегарасини фарқлашга ҳам боғлиқ. Бу ўринда хусусий манфаатлар билан умумий манфаатлар тушунчаси ва ҳолати вужудга келади. Ижтимоий амалиёт фаолияти бағрида инсон шахсий эҳтиёжларини қондириш шакли муайян ғуруҳий манфаатларнинг вужудга келишига олиб келади. Бир хил иқтисодий муносабатлар, маънавий муҳит ва сиёсий шароитларда амал қиладиган хусусий манфаатлар умумийлик мундарижасига эга бўлиб боради. Шахс қайси ижтимоий ғуруҳ ва синфга мансублигидан унинг касбий манфаатлари, этник манфаатлари келиб чиқади.

Хусусий манфаатлар ҳам реал амалиётда намоён бўлади ва ўз фаолияти жабҳаларига муайян социал қатлам ва гуруҳларни тортади. Уларда ижтимоий манфаатлар турли услубда, лекин муайян шаклда акс этади. Манфаатлар моҳиятини ўрганишлик шуни кўрсатмоқдаки, шахслар манфаатларининг ўзаро уйғунлигидан хусусий манфаатларнинг қўлами келиб чиқади. Хусусийликдан умумийликка ўтиш жараёни жамиятда содир бўлишлилиги боис манфаатлар ижтимоий мазмун касб этиб боради. Демак, ижтимоий манфаатлар жамиятнинг туб хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, маълум тизимлар таркибига эга бўлади. Манфаатлар тизимлашувида (структурализация) барқарорликнинг бўлиши қуйидаги йўллар билан амалга оширилади:

- Ижтимоий гуруҳлар манфаатларини белгилловчи меҳнат фаолиятининг муайян тури ва унга мос меҳнат тақсимооти орқали;

- Ижтимоий гуруҳ ва меҳнат ташкилотларининг меҳнат натижаларига эгаллиги ҳолати ҳамда мулкчиликда маълум шаклларнинг вужудга келиши орқали;

- Муайян жамиятдаги ҳаёт тарзини белгилари бўлмиш муаммолар ва муносабатларнинг шаклланиши орқали;

- Жамиятда муносабатларнинг персонификацияси, яъни ишлаб чиқариш усулига, жамият фаолиятига монанд келувчи социал ҳарактерлар ва шахс типларининг юзага келиши орқали.

Инсон ўз фаолияти жараёнида мавҳум тузилма (схема)лар асосида ҳаракат қилмайди. У фаолликнинг кўп қиррали шакллари орқали ижтимоий зарур вазифаларни ҳал қилади. Шахс фаолиятига ижтимоий зарур ҳодиса тариқасида ёндашишлик унинг ташкил қилиниши ва бошқарувини тақозо қилади. Инсон фаолияти шахс манфаатлари ва жамият манфаатлари ўртасидаги уйғунлик орқали ҳаётини муаммоларни самарали ечишга йўналтирилиши керак.

Шахс ўзининг ички ва ташқи имкон шароитларини инobatга олиб, фаоллик шаклларини намоён қилади, манфаатларга эришишнинг самарали

йўллари излайди. Фаолиятнинг самарали бўлишлигида муҳим ўлчов бўлиб ҳаракатнинг натижалчилиги туради. Бу эса шахс фаолиятини ташкил қилишликка боғлиқ. Фаолиятнинг натижалчилиги жамият тараққиётига таъсир қилади ва айни пайтда шахс ривожига, камолотига имкон яратади. Шу тариқа шахс фаолиятнинг юқори ва сифатли даражасига кўтарилиб боради.

Шахс манфаати мазмун-мундарижасига етарли эътибор беришлик муҳим ижтимоий мезондир. Чунки жамият манфаати ижтимоий амалиётнинг реал ифодаси бўлиб, индивидлар манфаатидан бошланади. Шахснинг тарихдаги ўрни, ижтимоий-сиёсий мавқеини тиклаш орқали жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий салоҳияти шаклланади. Жамият манфаати тушунчаси қиёфасиз куч эмас, у хусусий манфаатларнинг умумий манфаатларга ўсиб чиқиш диалектикасини реал инъикосидир. Умумий манфаатлар хусусий манфаатлар мажмуаси эканлигини аниқлашлик жамиятнинг сиёсий идора қилишда тўғри йўл танлашига имкон беради. Умумий манфаатлар табиатида аксарият кўпчилик эҳтиёжини, ихтиёрини, амалий фаолиятини мужассамлаштиришлик жамият ривожининг бош йўлини аниқ белгилашга шароит яратади. Бошқарув мурувватидаги ушбу меъёр халқни буюк куч сифатида шаклланишига таъсир қилади. Оммани оломонлик руҳияти кишанларидан қутқаради.

Жамият ва шахс муносабати ижтимоий жараён билан узвий боғлиқдир. Тараққиёт заминиди шахс ва жамият, жамият ва шахс манфаатлари ўртасидаги муносабатларнинг муштараклиги етади. Бу борада уйғунликнинг бўлиши ривожланиш гаровидир. Шахс манфаати билан жамият манфаатининг мос келиши инсон омилининг ўсишига, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини юксалишига олиб келади. Манфаатлар мундарижасида номуаносибликларнинг мавжудлиги, манфаатларнинг келишмовчиликлар ва низолар асосида пайдо бўлиши, ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги уйғунликни бузади. Бунинг оқибатида иқтисодий парокандалик, ижтимоий инжиқлик, маънавий таназзул

вазияти вужудга келади.

Ижтимоий манфаатлар шахс манфаатига нисбатан муайян ҳаракатлар йиғиндиси сифатида намоён бўлади. Шахс ўз хатти-ҳаракатида ижтимоий манфаатлар мажмуасини тўла ёки қисман қабул қилади. Баъзан шахс томонидан амалдаги ижтимоий манфаат инкор қилиниш ҳолати ҳам учрайди. Шунинг учун ҳам манфаатлар муштараклиги муаммоси ҳар қайси жамият учун аҳамиятлидир. Ижтимоий ва шахсий манфаатлар ўртасидаги объектив уйғунликнинг бўлиши - демократик жамиятнинг муҳим белгиларидан ҳисобланади. Бундай уйғунлик ўз-ўзидан шаклланиб қолмайди. Ижтимоий жараён, шахс билан жамият ўртасидаги муносабатлар тартибга солиниши ва идора қилиниши лозим. Ҳар қандай идеал тузумда ҳам шахс ва жамият манфаатлари ўртасида номувофиқлик, зиддиятлар пайдо бўлиши мумкин. Одамларнинг шахсий эҳтиёжи ва манфаатларидаги шаклланиш ҳолати, ҳаётий мўлжали, тажрибаси, руҳиятининг йўналиши, табиийки, бир-бирларидан фарқланади. Бунинг таъсирида жамият ва шахс муносабатларида низоли ҳолатларнинг вужудга келиши шароити ва сабаблари ҳам турли бўлади.

Манфаатлар соҳиблари ичида оила ҳам ўзига хос субъектдир. Оила — жамиятнинг негизи бўлиб, у ҳаётнинг доимийлигини далиллайдиган, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, инсоний урф-одатлару, муқаддас анъаналарни сақлаб ривожлантирадиган, келажак ижодкорларини тарбиялаб вояга етказадиган буюк маскандир. Жамиятнинг жами жабҳаларида содир бўлаётган барча ҳолатлар оилада акс этгани боис уни ижтимоийётнинг кўзгуси ҳам дейишади. Оила жамиятнинг ичида яшайди ва кўп жиҳатдан унга боғлиқ бўлади. Шунинг билан бирга ижтимоий ривожланиш ҳам ҳар томонлама оила фаолиятига боғлиқ. Аҳоли нуфузининг ўсиши, авлодлар алоқадорлигининг мустаҳкамлиги, шахс тарбиясининг сифати каби муаммолар мавжудки, уларнинг ечими оиланинг ижтимоий функциясига бориб қадалади. Шу боис ҳар қандай жамият ва ҳар қандай давлат оилага алоҳида эътибор беради.

Туб ислохотлар орқали мамлакатимизда

фуқаролик жамиятини қуришдек буюк мақсадни амалга оширишда инсон омили ва фуқаролар фаоллигини кучайтиришга республика раҳбарияти алоҳида эътибор бермоқда. Инсон манфаатлари йили, Оила йили, Аёллар йили, Соғлом авлод йили, Оналар ва болалар йили каби тараққиётимиз табиатини белгилаб берувчи тадбирларни амалга ошираётган давлатимиз оилага буюк келажагимизни қуришдаги беқиёс миллий қадриятимиз ва маънавий ҳаётимиз манбаи деб қарамокда. Зеро, Президентимиз айтганидек, "... ўзлигимизга қайтиш, миллий урф-одатларимизни эъзозлаш, катталарга ҳурмат ва кичикларга ғамхўрлик, одамийлик, ҳалоллик, олижаноблик, меҳр-оқибат сингари асл инсоний фазилатлар айнан оила муҳитида (таъкид бизники — Б.И.) шаклланади".

(Ислом Каримов. "Адолатли жамият сари". Т., "Ўзбекистон". 1998. 130-Б.).

Оила моддий ва маънавий муносабатларнинг ҳар томонлама боғланган бирлиги бўлиб, жамиятда ҳаракат қилаётган муайян маънодаги мўжаз муҳит ҳисобланади. Бу муҳитнинг барқарорлиги кўп жиҳатдан унинг мазмунида меҳр-муҳаббатнинг мавжудлигига боғлиқдир. Меҳр-муҳаббатсизлик муносабатлари амал қилган оилада оқибатсизлик устиворлик қилади. Бундай муҳитда худбинлик ҳукмрон бўлади. Инсоний меҳр-муҳаббатга таянган оила жамият учун фаол ҳамда фидойи шахсларни етказиб беради. Оқибатсиз оилалардан эса ижтимоий худбин, маънавий қашшоқ кишилар етишиб чиқади.

Бугунги кун амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, оилалар жамият учун сифат ва салоҳият жиҳатдан турли даражадаги, турфа тоифадаги кишиларни тарбиялаб беряптилар. Шахс умри давомидаги бутун фаолиятини туғилиб ўсган оиласи таъсирида ўтказмаслиги мумкин. Ташқи муҳитнинг таъсири ҳам табиий. Аммо шу нарса ҳам аёнки атрофнинг салбий таъсирига қаршилиқ кўрсатиш кўникмаси энг аввало оилада шаклланади.

Оилада катталар, айниқса, ота-оналар орасидаги муносабатларнинг тартибга солинганлиги даражасидан фарзандлар тарбиясининг сифати келиб чиқади. Оила манфаатлари билан оила аъзоларининг ҳар бирига

тааллуқли манфаатлар монандлиги изчиллик ила босқичма-босқич тарбияланиб борилган шароитда соғлом ижтимоий муҳит майдонга келади. Бундай оилада яшаётганларнинг ўзига хос индивидуал интилишлари инobatга олингани ҳолда, ҳаётдаги хусусийликка бўлган ҳурмат ҳисси ҳам амалда ҳукм суради. Ана шу эркин-эмин ҳолат оилавий аҳилликка асос бўлиб умумий қизиқиш, умумий нуқтаи назар, умумий муносабат каби оила манфаатига хос ҳаракатни ва ҳулқни вужудга келтиради. Айнан шундай муҳит оила аъзоларининг ҳар бирига хос шахсий ор-номус сингари сифатларни тарбиялаб бориш билан бирга оила гурури, оила ор-номуси каби ижтимоий омилларни шакллантиради. Ориятли фарзанд ўз шахсига доғ туширадиган ҳаракатларни қилмасликка ўрганибдики, у ҳеч қачон ва ҳеч қаерда оила шаънига иснод келтирадиган ишларни қилмайди.

Маълумки, болаларда тақлид қилиш қобилияти кучлидир. Ота-оналарнинг оиладаги хатти-ҳаракати, уларнинг кўча-кўйдаги юриш-туриши фарзандлар томонидан доимо диққат билан кузатилади. Уларнинг нимадан ҳаяжонланиши, аччиқланиши, қўрқиши, жирканиши ҳамда қандай ҳолатдан завқланиши, хурсанд бўлиши болалар томонидан синчковлик билан ўрганиб борилади. Катталарнинг феъл-атворидаги хислатлар ана шу тарзда болаларга ўтади ва уларнинг одатларига аста айланиб боради. Шу боисдан бўлса керак болалар бўйбаста, афт-ангори билангина эмас, феъл-атвори, одобахлоқи билан ҳам аксарият ҳолларда асосан ота-оналарига ўхшайдилар. Айни пайтда ҳам таъкидламоқ керакки, чуқур ирсий-руҳий ҳолатлар ҳам авлодлар оша ўз таъсирини ўтказиши мумкин ва афт-ангор, феъл-атвор ворислиги ҳақидаги хулосага истисно киритади.

Катталардан кичикларга табиий тарзда “юқадиган” хатти-ҳаракатларни ва феълу атворга хос хислатларни “узатиш” ва “ўзлаштириш” мураккаб ижтимоий жараёндир. Баъзи ота-оналар фарзандларини айнан ўзларига ўхшашликларини истаб, ўз ёшликлари қолипини болаларга рўқач қиладилар. Бундай ўринсиз аралашувлар қуйидаги салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Биринчидан, катталар билан кичиклар ўртасидаги доимий низоли ҳолатларни шаклланишига сабаб бўлади. Бундай ота-оналар фарзандларининг хатти-ҳаракатидан кўнгли тўлмаётганлигини тинмай таъкидлаб турсалар, уларнинг фарзандлари эса ўз навбатида катталар уларни тушунмаётганлигидан астойдил нолийдилар. “Бизлар сендеклигимизда бундоғ эдик” деган таънага “Сизларнинг замонингиз бошқа эди” мазмунидаги жавоблар “оталар ва болалар” ўртасидаги умр бўйи бўладиган бахс-мунозарага сабаб бўлган ҳолатнинг кўринишидир. *Иккинчидан*, фарзандлар бу тариқа аралашувлар оқибатида ўз руҳий хусусиятидан келиб чиқиб ё инжиқ, қайсар ёки итоаткор, тобеъ бўлиб борадилар. Ўзаро боладан худбин-жангари шахс етишиб чиқса, қарам фарзанддан мустақил бўлмаган ижрочи шахс тарбияланади. Маълумки мазкур икки ҳолат ҳам ноқобиллик намунасидир.

Тарбиядаги меъёр-мезоннинг мазкур мазмундаги бузилиши бир сўз билан айтганда аввало оилада меҳр-муҳаббатни йўқотади. Оила аъзолари бир-биридан беэҳтибор борадилар ва чиқиша олмай қоладилар. Оқибат оилада энг хавфли ҳолат — *низоли вазият* пайдо бўлади. Бундай муҳитда арзимаган нарса, майда-чуйда воқеалар ҳам катта ғавғоларга сабаб бўлаверади.

Ёшларда меҳр-муҳаббат туйғусини тарбиялашда оилада катталар ўртасидаги ўзаро муносабат анъана ва андозалари муҳим мавқеъга эга. Маълумки, ҳар бир оила муайян бир оиладан келиб чиқади. Инсон оилада туғилади ва янги оила қуриш мақсадида уни маълум маънода тарқ этади. Ҳаётнинг ижтимоий-зарурий шакли ҳисобланган оилада бир неча авлод вакиллари бир маконда ва бир замонда бирга яшайдилар. Ҳар бир оиланинг ўзига хос иқтисодий-ижтимоий, маданий-маънавий меъёр-мезонлари бўладик, бу ўлчовлар оилада сулолавий турмуш тарзини шакллантиради. Оила анъаналари, ундаги яшаш тамойиллари ана шундай ҳолат ҳосиласидир. “*Бизга тўғри келмайди*”, “*Бизнинг оилага муносиб эмас*” деган қатъий ҳукм ҳаётнинг қайси соҳасига нисбатан қўлланилишига қарамасдан, оиланинг атроф-муҳитга бўлган *анъанавий андозаси* ифодасидир.

Оилада яқин аجدод-авлодларга, ота-онага ҳурмат ҳиссини кўриб ўсган фарзандлар ҳам ота-боболарига иззат-эҳтиром билан қарашга ўрганадилар. Бундай ёшлар яқинларига меҳр-муҳаббатли бўлишга одатланиб, инсонларни эъзозлаш кўникмасига эга бўлиб борадилар.

Оила асосчилари орасидаги, айниқса, ота билан она ўртасидаги муносабатлар ўзаро тушунишликка, ўзаро ҳурматга ҳамда ўзаро меҳр-муҳаббатга таянган бўлса, меҳрибонлик каби инсоний ҳислатларнинг фарзандларда фазилат бўлиб бориш имкони катта бўлади. Ота-оналарнинг муҳтарам ота-оналари, ака-укалари ҳамда опа-сингилларига нисбатан бўлган меҳр-муҳаббатли муносабати болаларда ҳам бобо-бувиларию, яқин қариндошларигагина эмас, ўз туғишган ака-укалари ва опа-сингилларига меҳрибон бўлиш каби одатларга намуна бўлади.

Оилада меҳр-муҳаббат муносабатлари оқилона ва одилона тартибга тушган бўлса, меҳрибонлик мақсадли меъёрлашган бўлади. Тўғри, меҳр-тарозида тортилмайди, қаричлаб ўлчанмайди. Аммо ортиқча ва ўринсиз меҳрибонлик болани талтайтиради. Уни ўзига бино қўядиган, ўзини ўта севадиган қилиб қўяди. Бу эса худбинликка ташланган дастлабки қадамдир. Яна бир ҳолат, оила катталари орасидаги тушунмовчилик ҳам, келишмовчилик ҳам болалар феъл-атворида нотўғри ва ноўрин қилиқларнинг келиб чиқишига олиб келади. Бобо ва буваларнинг ўта “меҳрибонликлари” болаларни ортиқча ва асоссиз “меҳрталаб” қилиб қўяди. Фарзандларимиз фақат гўдаклигигагина ҳар томонлама меҳрибонликка муҳтож ва унга табиий тарзда ҳақлидирлар. Бироқ, бола аста ақл таниб, ўсиб-улғайиб, балоғатга етиб боргани сари ижтимоийлашув ўлчовлари билан ҳисоблашишга ҳам мажбурдирлар. “Қийналиб қолмасин”, “Ҳали ёш”, қабилидаги ёндашув ва ёнбосишлар болада мустақил муносабат каби феълу одатни сусайтиради.

Шундай қилиб, оила инсон учун ҳаёт мактабининг бошланғич бўғини бўлиб, фарзандларимиз унинг бағрида турмуш сабоқлари алифбосини ўрганадилар, ҳаётдаги юриш-туриш дарсини олиш билан бирга, ахлоқ-одоб

намунасини ҳам қурадилар. Энг асосийси инсон маънавиятининг муҳим ва муқаддас манбаи бўлган меҳр-муҳаббат туйғусини шахс оиладан олади. *Оила жамиятда фақат истеъмол қилиш билан шуғулланадиган тобе хужайра бўлмасдан, балки фаол фуқароларни тарбиялаб вояга етказадиган ижодий ишлаб чиқарувчи "уюшма" ҳамдир.*

Оила шахс тарбияси билан шуғулланиш орқали жамият ва давлат олдида бўлган бурчини бажарган бўлади. Қандай авлод тарбияланиб вояга етаётганлигидан амалдаги жамиятнинг ҳамда келажакдаги тузумнинг мавқеи ва мақоми белгиланади.

Юқоридаги таҳлилдан келиб чиқиб, оиланинг шахслардан таркиб топишини уқтирган ҳолда таъкидламоқчимизки, шахс ҳаёти ҳам, оила ҳаёти ҳам мураккаб ҳодисадир. Бу мураккаблик шўролар тузуми тарихида содир бўлган турли оғишлар оқибатида янада чигаллашди. Бошқаришнинг тоталитар, бюрократик, маъмурий-буйруқбозлик усуллари жамият аъзоларининг шахсий мавқеи ва ўрнини изчиллик билан камситиб, фуқаролардан "ходимлар", "ишчилар", "иштирокчилар" гуруҳини юзга келтирди. Узоқ йиллар давомида алоҳида шахс кадр-қиммати, унинг такрорланмас хусусияти тўла англаб олинмади. "Халқ учун", "давлат учун", "умум учун" ишлаш ва яшаш усули сиёсий асосланди, мафкуравий мустаҳкамланди. Иш жойида соатлаб ўтириш, мажлис ва кенгашларда иштирок этиб қўйиш расман қабул қилинган ҳаракат меъёрлари бўлиб қолган эди. Ижтимоий амалиётда нима яхши, нима ёмон, қайси ҳолат ижобий, қайсиниси салбий эканлигини ҳар бир кишига мафкура томонидан, тарғибот-ташвиқот тизими орқали кўрсатилиб турилиши табиий ҳол эди. Ҳаракат атрофдаги воқеликни махсус қолиплар ўлчовида ўлчашгина эмас, ўз-ўзини танқид меъёри ҳам жамият талаби даражасига кўтарилди. "Ҳаммадақа яшаш", "барчадақа бўлиш" ахлоқ-одоб мезонига айлантирилди. Турмуш тарзидаги "тақлид қилишлик", "фикр-фаросатдаги умумий ўлчов"лар, "уст-бошдаги бир хиллик", хатти ҳаракатдаги ўхшашлик"лар жамият хулқи меъёрларига айланди.

Бундай ижтимоий аҳвол шахсларни икки хил ҳаёт кечиришига олиб келди. *Бир томондан*, давлат олдида ва жамият кузатувида. *Иккинчи томондан*, ўзи учун, ўзи билан.

Демократияни чуқурлаштириш кун тартибига энг долзарб вазифа сифатида олиб чиқилган ҳозирги вақтда шахс манфаати устиворлигига алоҳида эътибор берилмоқда. *"Инсонга муносиб ҳаёт шароити, унинг ўзини намоён қила олиши учун имкониятлар яратиш - иқтисодий ва бутун жамиятни ривожлантиришнинг олий мақсадидир."* [Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т., "Ўзбекистон", 66-б].

Корхоналар, тармоқлар, минтақалар ва умуман давлатнинг манфаатларини шахс манфаатига монанд қилиб ривожлантириш Ўзбекистон ички сиёсатининг етакчи йўналишларидан бири бўлиб турибди. Бу йўналиш, албатта, ўзининг изчил ривожини талаб қилади. Жамият тараққиётининг муайян босқичларида шу давр мақсади ва вазифасидан келиб чиқиб, манфаатлар муаммосини изчиллик билан ҳал қилиш керак бўлади.

1.3. СИНФИЙ МАНФААТЛАР

Хусусий мулк ва синфларнинг пайдо бўлиши билан кишилар ўртасидаги, шахс ва жамият орасидаги муносабатлар ҳам тубдан ўзгариб борди. Мулкка нисбатан эгадор ва йўқсиллар гуруҳининг шаклланиши гуруҳий ва синфий манфаатлар муаммосини вужудга келтирди. Синфлар табиатида кўра тўлалигича ижтимоий инъикоси бўлиб, кишилик тарихининг ибтидоий даври нихоясидан тортиб, то шу кунга қадар мавжуд эканлигини ҳеч ким инкор этолмайди. Фақат шу нарса аёнки, жамият тараққиётига боғлиқ ҳолда синфий муносабатлар ҳам ўзгариб боради. Масалан, ҳозирги пайтда ижтимоий табақаланиш табиатида туб ўзгаришлар содир бўлмоқда. Уларнинг ялпи миқдорида *ўрта қатлам*нинг ўрни кескин тарзда ошмоқда. Буни *мулкдорлар тоифаси*, ва ҳатто мулкдорлар синфи ҳам деб аталмоқда.

Ҳар қандай ижтимоий фаолият заминиди маълум гуруҳлар ва синфларнинг манфаатлари ётади. Синфий жамиятларда ижтимоий ҳаёт негизини синф ва социал гуруҳларнинг манфаати ташкил қилади. Синфларнинг бир-бирларидан фарқи ишлаб чиқариш воситаларига муносабати, ишлаб чиқариш курулларига эгалик даражаси билан боғлиқ. Ижтимоий амалиётнинг бу ҳолати асосида манфаатлар ётади. Синфий манфаатлар синф ва социал гуруҳларнинг ишлаб чиқариш муносабатлари тизимидаги иқтисодий мақоми ва мавқеи билан белгиланади. Ижтимоий-иқтисодий аҳволи умумийлигидан, иқтисодий имкони ўхшашлигидан у ёки бу гуруҳ ва синфлар манфаатининг кўлами, салмоғи келиб чиқади.

Синфий тузумлар илк кўриниши бўлмиш қулдорлик жамиятида қулдор ишлаб чиқариш воситаларининг барчасига эгалик қилган, қул эса асосан меҳнат курули вазифасини ўтаган. Қулдор билан қул ўртасидаги бу мулккий тафовут аста-секин синфий зиддият ва қарама-қаршиликка айланиб борган. Қулдор ўз ҳокимлигини мустаҳкамлашга ҳаракат қилган, қул эса зулмдан қутулиш учун кураш олиб борган. Шу аснода юзага келган синфий

манфаатлар, ривожланган ва синфий курашларнинг объектив сабаби бўлиб хизмат қилган. Синфлар манфаати негизда уларнинг ижтимоий аҳволини ўзгартириш ҳаракати ётади. Синфий манфаатларнинг мазмун мундарижаси ижтимоий меҳнат тақсимотида уларнинг тутган ўрни билан боғлиқ бўлади. Қарама-қарши синфлари бўлган тузумлар тараққиёти билан синфий курашлар ривожланиши ҳам кескинлашиб борди. Синфий манфаатлар тўқнашувидан, улар ўртасидаги зиддиятларнинг авж олиши туфайли тарихда сиёсий муносабатлар ва сиёсий ҳаракатлар ҳам вужудга келди. Бу ҳаракатлар ўз моҳияти билан муайян маънода ва маълум даврларда ижтимоий тараққиётнинг муҳим белгиси бўлиб хизмат қилган.

Бугунги ижтимоий-сиёсий адабиётларда, деярли яқдиллик билан, кишилар сиёсий муносабатлар майдонида мавҳум ижтимоий манфаатлар билан эмас, балки аниқ шахсий манфаатлар ортидан фаолият қилади, деган тўғри фикр тан олинган. Бироқ, шуни таъкидлаш ҳам керакки, жамиятда шахсларга хос хусусий манфаатлар билан бирга айна шу йўналишдаги умумийлик мазмунига эга бўлган гуруҳий манфаатлар ҳам мавжуд бўлади. Буларнинг уйғунлашувидан мулк ва ҳокимиятга нисбатан бир хил нуқтаи назарга эга бўлган ижтимоий гуруҳ ва синфлар манфаати шаклланади.

Ижтимоий амалиётда умумсинфий манфаатлар вужудга келишида маълум синфлар муайян даврда бир хил ижтимоий ҳолатга эга бўлганлиги, ҳаётдаги мақоми ва мавқеининг бир-бирларига ўхшашлиги муҳим сабабдир. Турли ижтимоий гуруҳ ва синфлар умумманфаат атрофига бирлашиши борасида кулдорлик жамиятининг емирилиши тарихи эътиборни ўзига жалб қилади. Кулларга нисбатан мулкка маълум муносабат ҳуқуқига эга бўлиб бораётган янги синф — деҳқонлар синфи, иқтисодий муносабатларнинг янгича ижтимоий меъёри оқибатида шаклланаётган феодаллар синфи кулдорлик тузумининг емирилишдан манфаатдор эдилар. Кишилиқ тарихининг айна шу даври синфий манфаатларда муштараклик имконини туғдирдики, бунинг оқибатида жамият сиёсий ҳаётида умумсинфий

ҳаракат, умумсинфий фаолият каби тушунчалар вужудга келди. Бироқ, шуни қайд этиш керакки, бу ҳаракатнинг туб асосида феодалларнинг синфий манфаати ҳал қилувчи ўрин ва мавқега эга бўлган эди. Нисбатан мустақил меҳнат иштиёқи билан йўғрилган деҳқонлар манфаати оммавий куч сифатида уларни бу сиёсий ҳаракатда қатнашишга олиб келади.

Синф ёки гуруҳ манфаатлари ишлаб чиқариш муносабатлари моҳияти билан боғлиқ бўлади албатта. Синф манфаатлари мундарижасидаги синфий тетиклик, фаоллик, уюшганлик, онглилик синфий манфаатлар мақомини белгилашда ҳал қилувчи омиллардандир. Ўз олдига нисбатан мустақил хўжалик юргизиш мақсадини қўйган, қўлларга қараганда асосан ўз меҳнати маҳсулидан баҳраманд бўлиш имконига эга бўлган деҳқонлар жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий жабҳаларида ўз ўрнини топиб борди. Бироқ, уларда ўзини-ўзи идора қилиш малакаси, ҳокимият бошқарувида қатнашиш уқуви йўқ эди. Бу хусусият уларнинг табиати ёки хоҳиш ва иродасидан эмас, балки синфий манфаатларининг ўзига хослигига боғлиқ бўлган. Негаки, бу синфнинг ижтимоий ҳаракатида ишлаб чиқариш муносабатларига мувофиқ тарзда тарқоқлик мавжуд бўлган. Бундай ҳолатдан феодаллар синфи ўз манфаатлари йўлида уддабурона фойдаланди.

Тўғри, тарихда “деҳқон чиқишлари”, “деҳқон урушлари” бўлган. Бундай ҳаракатга, табиийки, деҳқонларни муайян синфий манфаатлар ундаган. Лекин, деҳқонларнинг синфий манфаатлари кўламида фақат феодаллар зулмини чеклашга уриниш асосий ўринни эгаллаган. Зулм ва зўравонлик даражасига мос равишда деҳқонларнинг синфий манфаати равшанлашиб, аниқ мақсадга эга бўлиб борган. Аммо деҳқон сиёсий манфаат ифодаси бўлмиш ҳокимият учун курашни эмас, балки феодалларнинг одиллашувига умид қилган, қолаверса, марказлашган (якка ҳоким - қирол, шох, шохоншоҳ) ҳокимиятга ишонч боғлаган. Деҳқоннинг бу тарздаги тугалланмаган сиёсий манфаатлари феодалларни ўз хукмронлигини янада мустаҳкамлашига имкон яратди.

Тарих тараққиёти майдонида ижтимоий, иқтисодий

ва сиёсий ривожланиш туфайли янги-янги ижтимоий гуруҳлар, синфлар шакллана бошлади. Феодал тузуми бағрида буржуазия тузумига хос муносабатлар шакллана бориши оқибатида янгича синфий манфаатлар ҳам намоён бўла бошлади. Сиёсий ҳаракатлар тарихидаги бу янги босқич икки ижтимоий гуруҳлар манфаатлари тўқнашуви билан характерланади. Бир томондан манфаатлари муштарак бўлган феодаллар ва руҳонийлар, иккинчи томондан умуммақсад атрофида бирлашиб бораётган деҳқонлар ҳамда энди шаклланаётган буржуазия ва пролетариат сиёсий сахнага чиқа бошлади. Феодаллар ҳукмронлигига қарши мазмунга эга бўлган бу кураш заминида янги ишлаб чиқариш усулининг ташаббускори бўлган буржуазия етакчи ўрин эгаллади. Бу синф иқтисодий тараққиётнинг бутун кўламини ўз манфаатига мослаштиришга ҳаракат қилиб, зудлик билан ишлаб чиқариш воситаларини тартибга сола бошлади, техника ва технологияни мукаммаллаштира борди. Натижада ишлаб чиқариш изчиллик билан кенгайтирилди ва умумлаштирилди. Бу тадбирларни амалга оширишдан мақсад ўз синфий манфаатини мустаҳкамлаш эди. Мазкур иқтисодий ислохотлар билан бирга буржуазия шундай ижтимоий-сиёсий янгиликларни ҳам ҳаётга жорий қилдики, оқибатда у деҳқонларнинг ҳам, майда ҳунармандларни ҳам манфаати ҳимоячиси бўлиб кўринди. Бироқ, бу ишларнинг барчаси буржуазия синфий манфаатлари мақсадлари билан йўғрилган эди.

Буржуазия ўз атрофидаги синф ва гуруҳларнинг манфаатлари аниқ шаклланмаганидан уддабуронлик билан фойдаланди. Изчиллик билан ўз имкони ва кучини синф сифатида намоён қила бошлади. Буржуазия синфининг манфаатлар майдонидаги мослашувчанлик билан пировард мақсадни аниқ кўзлаб қилган ҳаракати унинг атрофидаги синфлар ва социал гуруҳлар ижтимоий-сиёсий фаолиятига ҳам туртки бўлди. Меҳнаткашлар синфининг ҳаракат имкони шу вазиятда анча кенгайди, улар фуқаролик эркига ва сиёсий ҳуқуқларга, нисбатан бўлса-да, эришди. Буржуазия демократияси даврида меҳнаткаш омма, асосан,

пролетариат ўзининг сиёсий фаоллиги даражасидан келиб чиқиб, буржуа давлати ишларига ўз синфий манфаати нуқтаи назаридан таъсир этиш тажрибасига эга бўлиб борди.

Буржуача ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ривожланиш табиати бизга маълум бўлган оқибатлар билан бир қаторда яна бир ижтимоий ҳолатни ҳам шакллантиради. Бу ишлаб чиқариш жараёнининг ижтимоийлашуви билан боғлиқ ҳолда ижтимоий таснифга (социально дифференцированное) асосланган тузумлар тугаётганлигини кўрсатди. Хусусий мулк ўрнига ижтимоий мулкни, синфий мулк ўрнига умумхалқ мулкни ўрнатиш орзуси шу даврдан бошланди. Бу жараённинг ижтимоий кучи бўлиб пролетариат синфи сиёсий сахнага чиқди. Ўз синфий манфаатларини тарих тараққиёти тақозоси билан ўша давр ижтимоий-сиёсий вазият юзага келтирган хулосалар таъсирида тобора тўла англаб бораётган пролетариат XIX асрнинг 40-йилларида шаклланиб бўлган эди. Бу синф ўша давр немис файласуф-лари К.Маркс ва Ф. Энгельс ҳаёт-мамонт жанги даражасига олиб чиққан синфий кураш таълимотига таянди. Тарих тараққиётининг синфий-формацион ривожланиши ҳақидаги ғояни олға сурган бу таълимот синфий-сиёсий мақсадлар йўлида ҳар қандай зўравонликларни, қонли тўқнашувларни оқлар эди. Бунинг ёрқин ифодаси *зўрлик билан амалга ошириладиган революцион тўнтариш янги тузумга ўтишнинг бирдан-бир йўли* деган назариянинг тарих сиёсий сахнасида пайдо бўлиши эди. Тарихдаги синфий қутблашувни бундай тарзда талқин қилган таълимот кишилиқ учун қанчалик қимматга тушганини ижтимоий амалиёт кўрсатди.

Пролетариат ўз синфий манфаатлари марказига сиёсий ҳокимият учун кураш мақсадини қўйган эди. Бу вазифани амалга ошириш учун пролетар синфи олдида икки йўл турган. *Биринчиси* - ислохотлар орқали ҳокимиятни қўлга олиш йўли бўлиб, бунди тарихда социал-демократлар деб ном олган сиёсий оқим олға сурган эди. *Иккинчиси* - юқорида айтганимиз — коммунистлар танлаган революцион тўнтариш йўли эди.

Синфий курашга асосланган халқаро инқилобий жараён Россия революцион ҳаракати тажрибаси билан боғлаган ҳолда Октябрь тўнтаришини амалга оширди.

Бундай тўнтариш туфайли майдонга келган социализм деб аталмиш жамиятнинг ваъда қилишига кўра, эзилган меҳнаткашларнинг асрий орзуси - эрк ва адолат ўрнатилиши керак эди. Бироқ, бу жамият тарихида қатор объектив ва субъектив ҳолатлар таъсири билан узоқ йиллар давомида *фуқароларнинг ижтимоий ва маънавий манфаатлари халқ манфаати, омма манфаати тушунчаларига алмашинди, шахс манфаати иккинчи ўринга тушиб қолиши билан эса синфий манфаатлар ҳам маъмурият, маҳкамалар манфаати ортида қолиб кетди.* Тарих саҳнасида пайдо бўлган катта ижтимоий имкон, қўлдан бой берилди. Мулкни умумлаштириш жараёни манфаатларни ҳам умумлаштириш, деб тушунилди. Тўғри, инсоният маърифатлашиш оқибатида ва тараққий этган жамиятни қуриб бориш жараёнида манфаатларнинг муштараклашуви амалга ошиб, умумбашарий манфаатлар устиворлиги шаклланиб бўлган тузумга етиб келар. Аммо, юқоридан, маъмурий йўл билан бундай ижтимоий тузумни яратиб бўлмаслигини тарих кўрсатди.

Шўролар жамияти, юқорида таъкидлаганимиздек, ишчилар синфи маслагининг хоҳиш-иродасининг ифодаси тариқасида вужудга келган эди. Бу синф манфаатини жамиятнинг барча гуруҳ ва синфлари манфаати билан бир деб тушунилди ва шу ақида кенг кўламда жамият аъзолари онгига сингдирилди. Ишчилар синфи гегемонлиги ўлчови бу синфнинг манфаати устиворлиги ҳолатини туғдирди. Деҳқон синфининг ижтимоий амалиётдаги ўрни бундай вазиятда ноқулай аҳволга тушиб қолди. Узоқ йиллар мобайнида якка мулкчилик руҳиятида яшаган деҳқон учун ижтимоий мулкчилик муносабатларига кўникиш анча қийин кечди. Жамоа мулки унинг учун *"эгасиз"* бўлиб кўринди, унда синфий манфаат туйғусини келтирувчи мулкдорлик ҳиссини уйғонишига тўсқинлик қилди. Бундай ривожланиш тарихи аҳолиси аксарият деҳқонлар бўлган бизнинг мамлакат учун ҳам мураккаб ижтимоий-сиёсий

вазиятни мерос қилиб қолдирди.

Мамлакат фуқароларининг умумманфаатларини ҳимоя қилиш, ҳар бир шахс манфаатини муҳофазалаш синфий ва гуруҳий манфаатлар таснифини муайян маънода талаб қилади. Ўзбекистон аҳолисининг ярмидан кўпроғи қишлоқда яшайди. Шу боис манфаатлар муаммосини ҳал қилишда, уларнинг қайси қатлами, қайси ижтимоий гуруҳи манфаатлари устун келаётганлигини аниқлаб олиш муҳим ҳисобланади. Республика раҳбарияти мустақиллик мобайнида бошқариладиган бозорга ўтиш муҳим стратегияси деб иқтисодиётнинг аграр секторини ривожлантиришни олаётгани ҳам бежиз эмас. Ўзбекистон Президенти тўғри таъкидлаганидек: *“Бугунги кунда қишлоққа ўзининг асли қадр - қимматини қайтармоқ зарур. Қишлоқ хўжалиги қайта туғилиши керак. Қишлоқ меҳнаткашларига ишонч бағишлаш керак. Ўзбекистон барча аҳолисининг турмуш даражаси қишлоқ аҳолисининг фаровонлигига, уларнинг меҳнат шижоатига боғлиқ. Деҳқон тўқ бўлса, бутун республика ҳам бадавлат бўлади”* [Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 68-б.].

Деҳқонлар синфининг манфаати асосан унинг руҳияти, касб-кўникмаси ва малака маданиятига мос меҳнат шакллари жорий қилинишига боғлиқ. Деҳқон ҳаётини қайтадан демократик тарзда тиклашнинг энг муҳим омили унинг ерга бўлган эгалик ҳиссини тиклаш билан боғланмоқда. Мулкчиликнинг бу усули хўжалик юритишнинг шундай мурувватини яратадики, унда ҳар бир деҳқон ўз меҳнати самарасидан мустақил манфаатдор бўлиш имконини қўлга киритади.

Деҳқон манфаатини муҳофаза қилишнинг муҳим омили қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ёппасига давлат тасарруфидан чиқариш йўлини тутмасдан, аста-секин изчиллик билан зарар келтираётган давлат хўжаликларини жамоа хўжаликларига айлантириш йўналиши танланди. Қишлоқда бозор механизмларини ривожлантиришдан кўзланаётган асосий мақсад деҳқон онги ва шуурида соҳиблик ҳиссини уйғотишдир. Бу

борада мулкчилик муносабатларини такомиллаштириш асосида жамоа ҳўжаликларини қайта тузиб, ҳўжалик мулкнинг бир қисмини деҳқонларга бириктириб қўйиш, ижара муносабатларини чуқурлаштириб, деҳқон (фермер) ҳамда шахсий ёрдамчи ҳўжаликларни кенг ривожлантириш сиёсати амалга оширилмоқда. Айнан шу йўл орқали ҳар бир деҳқонга манфаатдорлик ҳисси билан меҳнат қилиш, етиштириб олган ҳосилини мустақил тасарруф этиш, ўз оиласи ҳаётини тўкин таъминлаш имконини яратишга эришилади. Деҳқон манфаатларини муҳофаза этишнинг бундай йўли давлатимиз раҳбари кўзлаган стратегик йўналиш билан боғлиқ. Ислон Каримов таъкидлаганидек: *“Зарур шарт-шароитлар яратмай, инсон манфаатларини рўёбга чиқаришнинг таъсирчан воситасини вужудга келтирмай, бу манфаатларни фаол ҳаракатлантирувчи куч сифатида ишга солмай туриб, биз янгилашиш ва тараққиёт йўлидан аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда ва тинимсиз илгирилаб бормаймиз. Бу оддий ҳақиқатни теран англаб олмоғимиз лозим”*. (Ислон Каримов Асарлар тўплами. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997. 194-б.)

Республика танлаган бу йўл деҳқон ҳаётини яхшилашга, унинг турмушини тиклашга қаратилгандир. Деҳқоннинг мустақиллиги унинг жамиятдаги ижтимоий-сиёсий мавқеини мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эга. Шу боис иқтисодиётни манфаатлар орқали бошқариш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бугунги кунда Ўзбекистонда олиб борилаётган аграр сиёсатнинг негизига қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини тўғридан-тўғри бошқаришдан воз кечиш йўли турибди. Деҳқоннинг ўзи экин майдони тузилмасини белгилаши, ўзи етиштирган маҳсулотларни тобора кўпроқ ўз хоҳиши билан эркин (шартнома) нарҳда сотиш учун имкон яратади. Изчиллик билан маҳсулот етказиб беришдаги давлат олдидаги мажбурийликка чек қўйилиб борилади. Ўлкамиз ижтимоий амалиётида агросаноат мажмуасига кирган қайта ишловчи корхоналарнинг самарадорлиги алоҳида эътиборга моликдир. Бу консерва заводлари, ёғ-мой комбинатлари, нон-буғдой, пахта тозалаш ва бошқа sanoат корхоналаридир. Кичик

ва қўшма корхоналарнинг ҳам ўрни каттадир. Ижтимоий тизимдаги бундай ўзгаришлар деҳқонлар синфининг манфаатлари, ишчилар, зиёлилар ва янги ижтимоий гуруҳларнинг синфий ва гуруҳий манфаатлари мундарижасига боғланиб кетганлигини кўрсатади.

Республикадаги ишчилар синфи ўз тарихи ва тараққиёти билан ўлканинг хомашё базасига айлантирилиб, унинг иқтисодиёти марказ манфаатига мослаштирилганлигига боғлиқ.

Республика саноатида ишчилар синфига берилган ижтимоий меҳнат мақоми асосан хомашё маҳсулотларини ишлаб чиқариш билан чегараланган. Аҳоли эҳтиёжи ва манфаатларини ҳисобга олиб, комплекс ривожланишдан маҳрум бўлган республика иқтисодиёти ишчилар синфи манфаати кўлами, салмоғи ва салоҳияти мундарижасида ўз изини қолдирди. Ишчилар синфининг малака меъёри, касбий кучи, маънавий маданияти унга яратилган меҳнат шароитидан, ўз қобилиятини намоён қила олиш имкониятидан келиб чиқади. Синфий манфаат моҳияти айtilган ҳолатлар билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Узоқ йиллар давомида кишиларимиз онгига ишчилар синфини идеаллаштириш, унинг етакчилиги хусусиятини умумлаштириб кўрсатиш сингдирилган. Бу синф моҳиятига таснифсиз таъриф бериш, унинг илғор қисмига хос бўлган — онглилик, уюшганлилик, интизомлилик, жамоатчилик, байналмилалчиликни ҳаммасига хос, деб тушунишни вужудга келтирди. Ваҳоланки, бу белгилар ижтимоий жараённинг ривожланиши ва саноат ишлаб чиқариш маданиятининг тараққиёти таъсирида ишчилар синфининг илғор қисмида шаклланган бўлади. Социалистик жамият тарихида бўлган оғишлар ва бузилишлар ишчилар синфи маънавий руҳий хулқ-атворида ҳам акс этди. Сунъий гегемонизация, шахсга сифиниш ва турғунлик асоратлари, кейинроқ эса статистик чалғитишлар йўли билан колхозчи деҳқонларнинг совхоз ишчиларига айлантирилиши ишчилар синфи мақомини, сифатини бузди. Бундай аҳвол бу синф манфаатлари мазмунида, мундарижасида ўзининг салбий ифодасини топмай қолмади. Ишчилар синфининг тарихий ўрни ва мавқеини тиклаш бугунги куннинг энг долзарб муаммоларидан бири бўлиб турибди. Уларнинг манфаатлари мақоми бу муаммонинг ҳал этилишига боғлиқ.

1.4. МИЛЛИЙ ВА БАЙНАЛМИЛАЛ МАНФААТЛАР

Миллат асрлар оша кўпқиррали ижтимоий алоқалар туфайли вужудга келган тарихий воқеа бўлиб, у ўрта аср анъанавий жамиятларидан янги индустриал жамиятга ўтиш даврида вужудга келган. Жамият ривожига хос ижтимоий белгилар, табиийки, миллат мазмунида акс этган бўлади. Мулкчиликни зулм ва зўравонлик воситасига айлантириб, одамни одам томонидан, бир синфни иккинчи синф томонидан эзилишини кенг жорий қилган ижтимоий-иқтисодий тузум халқлар ўртасидаги тенгсизликни ҳам вужудга келтирди. Бу миллий адоват, миллатлар орасидаги қарама-қаршилик ва миллий зулм каби ижтимоий ҳолатларда ўз аксини топди.

Миллий масала тарихнинг ҳар бир муайян босқичида муҳим иқтисодий-ижтимоий, маънавий-сиёсий мундарижага эга бўлади. Бу мундарижа мазмуни тарихий тараққиёт тақозоси билан миллий зулмга қарши кураш, миллий мустақилликни қўлга киритиш ҳаракати тобора аниқ эгаллаб борган. Бу курашдан кўзланган бош мақсад миллатлар озодлиги ва миллатлар байналмилаллиги масаласи эди. Шу тариқа ижтимоий амалиётда миллий манфаат тушунчаси вужудга келган.

Тарихни таҳлил этиш шуни кўрсатадики, миллий масала мазмунида синфийлик моҳияти мавжуддир. Миллий муносабатлар бағрида маълум манфаатлар атрофида бирлашган синфларнинг хатти-ҳаракати ётади. Синфий манфаатлар билан миллий манфаатлар муштараклиги ижтимоий ривожланишининг мазмунига монанд ўзгариб боради. Буржуа ижтимоий-иқтисодий муносабатлари ривожланмаган босқичида пролетариатнинг синфий манфаатлари жамият умуммиллий манфаатларидан аниқ ажралмаган эди. Бу босқичдаги умуммиллий манфаат буржуазия синфи манфаатига мазмуни ва моҳияти билан мос келарди. Негаки, феодал тузумини ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан барбод қилишда етакчилик вазифасини

ўтаган буржуазия синфи янги жамият ижтимоий гуруҳлари бўлмиш деҳқонлар ва пролетариат синфлари манфаатларини ҳам ифодачиси бўлиб майдонга чиқди. Шаҳар ҳунармандлари гуруҳлари, деҳқонлар ва пролетариат синфи бу даврда ҳали буржуа синфи манфаатидан кескин фарқланувчи ўз манфаатларига эга эмас эдилар. Чунки деҳқонларнинг табиатига хос тарқоқлик, ҳунармандларнинг ва, асосан, пролетариат синфининг энди шаклланаётганлиги синфий манфаатлар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий тасниф учун етарли шароит яратиб бермаган эди.

Буржуазия синфи билан пролетариат синфи бир миллатга тааллуқли социал структура элементлари бўлса-да, ўз синфий хусусияти ва моҳияти билан бир-бирларига қарама-қарши манфаатларнинг ифодачисидирлар. Бунинг боиси, буржуа жамияти ичидаги миллат бағрида бу синфларнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий мақоми ва мавқеидаги тафовути ҳамда зиддиятлари ётади. Бу жамиятнинг ривожланиши тарихий тажрибаси кўрсатишича, буржуазиянинг тарихий турмуш тарзи ва маданияти пролетариатникидан тубдан фарқ қилади.

Буржуазия синфининг миллий манфаатлари унинг миллий мавжудлигидаги махсус шаклларда ифодаланиб, жамият ижтимоий амалиётидаги миллий-синфий ҳолатни ҳам белгилайди. Пролетариат миллий манфаатлари ҳам унинг ижтимоий ҳаётда яшаш ҳолати муайян шакли сифатида ўз мақомини мустаҳкамлаши, ўзлигини намоён қилиши ифодасидир. Бу синфлар миллий манфаатлари уларнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий манфаатлари билан узвий боғлиқ. Ҳар бир синф миллий манфаати - унинг муайян миллати синфи сифатидаги манфаатидир. Буни англамаслик ёки писанд қилмаслик объективлик ва субъективликдан мавҳумликка ўтиш бўлиб ҳисобланади.

Миллий манфаатлар муаммосидаги мазкур меъёрни, асосан, буржуазиянинг бутун тарихий тараққиёти давомида миллий тенгсизлик ва миллий зулмни давлат сиёсати даражасига кўтарганлигида яққол кўрамиз. Зўравонлик муносабатларини халқаро ҳаётга

кўчириб, мустамлакачилик сиёсати ва мафкурасини вужудга келтиришда буржуазия миллий маҳаллийчилик, миллий биқиклик, миллий худбинлик каби ижтимоий ҳолатни миллат онгига сингдириш усулидан фойдаланди. Мақсад - кишилар онгидан илғор интилишларни, эрксеварликни, адолатпарварликни суриб чиқариб, уларнинг ўрнига зўравонлик қудратига сажда қилишлик, тенгсизлик ва камситишлик сиёсатини қабул қиладиган руҳиятни тарбиялаш эди. Ўз мақсади йўлида буржуазия қатор мамлакатларда ибтидоий тузумлар тизимини сақлаб қолишдан, халқлар ўртасидаги этник қарама-қаршиликларни сақлаб туришдан, кези келганда буларнинг ривожига кўмаклашишдан манфаатдор эди. Кўриниб турибдики, буржуазия синфи ўз манфаати доирасида халқлар тараққиётига шароит яратиб, миллат ва миллий давлатни вужудга келтирган бўлиши билан бир қаторда, миллий масалада иқтисодий, ижтимоий, маънавий, сиёсий зулмни ҳам шаклланишга олиб келди.

Миллий муносабатлар мазмунида муайян ижтимоий тизимга эга бўлган бир бутунлик мавжуд бўлиб, бу яхлитлик миллатни тараққиётга ундайди. Шу ижтимоий ҳаракат асосида умуммиллий манфаатлар намоён бўлади. Бир миллатга мансуб турли синф ва социал гуруҳларнинг илғор қатламлари манфаатларида муштараклик бўлишлиги мазкур ҳолатга боғлиқдир. Буржуазия миллий манфаати шакл-ланаётган дастлабки даврда буржуазия ўзининг синфий манфаатини умумижтимоий манфаат сифатида намоён қилишга сиёсий жиҳатдан маълум маънода ҳаққи бор эди. Саноати ривожланган жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ривожланиши таъсирида миллий муносабатларнинг ички табиати туб ўзгаришларга дучор бўлди. Умуммиллий манфаатларни ифодаловчиси бўлган субъектлар тизимида тарихий ўзгаришлар амалга оша бориб, бир мақсад атрофига бирлашган социал-синфий кучлар тизимида таркибий бўлинишлар амалга ошди. Буржуа тузумининг монопол ривожланиш босқичига ўтиши билан социал тизимдаги синфий тасниф таркибан кескин қарама-қарши томонга ажрала борди. Шу тариқа буржуа жамияти синфий-миллий манфаатлар масаласида

мураккаб зиддиятларни вужудга келтириш билан бир қаторда, бу муаммони ҳал қилишга қодир кучни ҳам шакллантирди. Бу куч ишчилар синфи бўлиб, тараққиётнинг шу босқичидаги илғор гуруҳларни бирлаштирган ҳолда миллатнинг кўпчилик қатламлари манфаатини ифодалаб, сиёсий майдонга чиқади. Ишчилар синфининг халқаро майдондаги миллий отрядлари манфаатлари буржуазиянинг мустамлакачилик манфаатини кенг авж олиши билан боғлиқ ҳолда айна пайтда унга қарама-қарши моҳиятда ривожлана борди. Бунинг ижтимоий-сиёсий оқибати тариқасида байналмилал манфаатлар вужудга келади. Бу манфаатлар миллий тотувлик ва байналмилалчилик ғоясининг асоси бўлган эди.

Буржуа жамияти ўз ижтимоий-сиёсий тараққиёти билан жамиятни маълум маънода байналмилаллашувига олиб келадики, бунинг оқибатида миллатлараро манфаатлар шаклланиб боради. Бу манфаатлар ишчилар синфининг халқаро миқёсда буржуазия синфи томонидан эксплуатация қилиниши ҳамда синфий ва миллий озод бўлиш учун олиб бораётган курашида объектив манфаатлар муштараклиги мавжудлигида кўринади.

Миллатлараро байналминал манфаатлар ишчилар синфининг умумий рақиби жаҳон буржуазиясига қарши курашида сиёсий маъно касб этиб борди. Бу манфаатлар халқаро ишчилар ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий мақомини мустаҳкамлашга олиб келади. Кўп миллатли буржуа давлатларида ишчилар синфининг байналмилал манфаатлари умуминсоний йўналишга эга бўлиб, буюк ижтимоий куч вазифасини ўтайди. Бу ўринда асримиз бошида кўп миллатли давлат сифатида шаклланган Россиянинг тарихи ўзига хос хусусият касб этади. Россия самодержавияси давлатининг кўпмиллатлилик ижтимоий-сиёсий хусусиятидан келиб чиқувчи моҳияти таҳлил қилинганда, самодержавие ўз тарихи билан миллатларга тааллуқли бўлган ишчилар синфи ҳаётида буюк бегоналашувини туғдирганини кўриш мумкин. Ишчилар синфининг байналмилал манфаатлари Россия халқлари инқилобий тарихида мазлум миллатларни рус

ўтаган буржуазия синфи янги жамият ижтимоий гуруҳлари бўлмиш деҳқонлар ва пролетариат синфлари манфаатларини ҳам ифодачиси бўлиб майдонга чиқди. Шаҳар ҳунармандлари гуруҳлари, деҳқонлар ва пролетариат синфи бу даврда ҳали буржуа синфи манфаатидан кескин фарқланувчи ўз манфаатларига эга эмас эдилар. Чунки деҳқонларнинг табиатига хос тарқоқлик, ҳунармандларнинг ва, асосан, пролетариат синфининг энди шаклланаётганлиги синфий манфаатлар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий тасниф учун етарли шароит яратиб бермаган эди.

Буржуазия синфи билан пролетариат синфи бир миллатга тааллуқли социал структура элементлари бўлса-да, ўз синфий хусусияти ва моҳияти билан бир-бирларига қарама-қарши манфаатларнинг ифодачисидирлар. Бунинг боиси, буржуа жамияти ичидаги миллат бағрида бу синфларнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий мақоми ва мавқеидаги тафовути ҳамда зиддиятлари ётади. Бу жамиятнинг ривожланиши тарихий тажрибаси кўрсатишича, буржуазиянинг тарихий турмуш тарзи ва маданияти пролетариатникидан тубдан фарқ қилади.

Буржуазия синфининг миллий манфаатлари унинг миллий мавжудлигидаги махсус шаклларда ифодаланиб, жамият ижтимоий амалиётидаги миллий-синфий ҳолатни ҳам белгилайди. Пролетариат миллий манфаатлари ҳам унинг ижтимоий ҳаётда яшаш ҳолати муайян шакли сифатида ўз мақомини мустаҳкамлаши, ўзлигини намоён қилиши ифодасидир. Бу синфлар миллий манфаатлари уларнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий манфаатлари билан узвий боғлиқ. Ҳар бир синф миллий манфаати - унинг муайян миллати синфи сифатидаги манфаатидир. Буни англамаслик ёки писанд қилмаслик объективлик ва субъективликдан мавҳумликка ўтиш бўлиб ҳисобланади.

Миллий манфаатлар муаммосидаги мазкур меъёрни, асосан, буржуазиянинг бутун тарихий тараққиёти давомида миллий тенгсизлик ва миллий зулмни давлат сиёсати даражасига кўтарганлигида яққол кўрамиз. Зўравонлик муносабатларини халқаро ҳаётга

пролетариати атрофига бирлаштириб, ижтимоий-сиёсий эркинликка эришиш кафолати вазифасини ўтади. Бу ҳолат ўша давр ижтимоий амалиёти учун табиий эди. Рус буржуазияси зулмига, унинг мустамлакачилик истибдодига қарши кураш умумбашарий мақсад билан йўғрилган байналмилал манфаатлар уйғунлигини намоён қилди. Синфий курашларда тобора тобланиб бораётган бу байналмилал манфаатлар ўз байроғи остига эзилган синфларни йиғди ва жамиятни ўзгартириш учун курашга ундади.

Социализм деб аталмиш жамиятни қуришда юз берган оғишлар, хатоликлар таъсирида пролетар интернационализмига хос байналмилал манфаатлар ўзига хос тарзда бузилдики, оқибатда улар маъмурий-буйруқбозлик тизимлари мақсадига мослаштирилиб борилди, якка мафкура ҳукмронлиги мазмуни асосида қайта бичилди. Кўпмиллатлилиқ таҳлилсиз ўз-ўзидан байналмилаллик деб тушунтирилди. Ижтимоий амалиётга байналмилаллик шахсийликни унитиш билан бирга миллийликдан қочишлиқ мезони ва меъёрида сингдирилди. Шахсий ғурурни худбинлик, миллий ифтихорни миллатчилиқ сифатида қабул қилиш хусусияти тарбияланди. Ўз шахсий қадр-қиммати ҳақида гапирмаслик ахлоқ-одоб мезони даражасига олиб чиқилгани сингари, миллийлигини унутишлиқ йўналиши ҳам фуқоролар онгига сингдирилди. Байналминаллик миллийликдан келиб чиқишини сеза олмаслик ёки атайлаб сезмаслик мафкура ва сиёсатнинг мазмунига айланиб борди.

Дунё халқлари тарихида байналмилалликни миллий масала ва миллатлараро муносабат муаммосига қиёслаб таҳлил қилишда ва тушунишда, бизнинг назаримизда, қуйидаги икки ҳолатни ҳисобга олиш керак.

Биринчидан, тарихнинг ижтимоий-сиёсий майдонида турли қарама-қаршилиқларга дучор бўлган, аммо эзгулик ва эрк йўлида турли халқлар ва миллатлар вакилларини жипслаштирган интернационализмни асоссиз қоралашдан қочиш керак.

Иккинчидан, интернационализмни сохта байналмилалчилиқ сиёсатидан ажратиб, миллатлараро

мураккаб зиддиятларни вужудга келтириш билан бир қаторда, бу муаммони ҳал қилишга қодир кучни ҳам шакллантирди. Бу куч ишчилар синфи бўлиб, тараққиётнинг шу босқичидаги илғор гуруҳларни бирлаштирган ҳолда миллатнинг кўпчилик қатламлари манфаатини ифодалаб, сиёсий майдонга чиқади. Ишчилар синфининг халқаро майдондаги миллий отрядлари манфаатлари буржуазиянинг мустамлакачилик манфаатини кенг авж олиши билан боғлиқ ҳолда айна пайтда унга қарама-қарши моҳиятда ривожлана борди. Бунинг ижтимоий-сиёсий оқибати тариқасида байналмилал манфаатлар вужудга келади. Бу манфаатлар миллий тотувлик ва байналмилалчилик ғоясининг асоси бўлган эди.

Буржуа жамияти ўз ижтимоий-сиёсий тараққиёти билан жамиятни маълум маънода байналмилаллашувига олиб келадики, бунинг оқибатида миллатлараро манфаатлар шаклланиб боради. Бу манфаатлар ишчилар синфининг халқаро миқёсда буржуазия синфи томонидан эксплуатация қилиниши ҳамда синфий ва миллий озод бўлиш учун олиб бораётган курашида объектив манфаатлар муштараклиги мавжудлигида кўринади.

Миллатлараро байналминал манфаатлар ишчилар синфининг умумий рақиби жаҳон буржуазиясига қарши курашида сиёсий маъно касб этиб борди. Бу манфаатлар халқаро ишчилар ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий мақомини мустаҳкамлашга олиб келади. Кўп миллатли буржуа давлатларида ишчилар синфининг байналмилал манфаатлари умуминсоний йўналишга эга бўлиб, буюк ижтимоий куч вазифасини ўтайди. Бу ўринда асримиз бошида кўп миллатли давлат сифатида шаклланган Россиянинг тарихи ўзига хос хусусият касб этади. Россия самодержавияси давлатининг кўпмиллатлилиги ижтимоий-сиёсий хусусиятидан келиб чиқувчи моҳияти таҳлил қилинганда, самодержавие ўз тарихи билан миллатларга тааллуқли бўлган ишчилар синфи ҳаётида буюк бегоналашувини туғдирганини кўриш мумкин. Ишчилар синфининг байналмилал манфаатлари Россия халқлари инқилобий тарихида мазлум миллатларни рус

манфаатлар муштараклиги тарихнинг барча босқичларида башарият учун тараққиёт томон кураш қуроли бўлганлигини тан олиш керак.

Миллатлараро муносабатлар ривожланиб бориши билан бирга миллий ғурур ва миллий ифтихор туйғулари тикланаётган бугунги кунимизда миллий манфаатлар билан бир қаторда миллатлараро умумманфаатлар устиворлигини ҳам тан олишликни ҳаёт тақозо қилмоқда. Миллатлараро тотувлик ҳамдўстлик доирасидаги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ҳамкорлик Ўзбекистон ташқи ва ички сиёсатининг асоси бўлиб хизмат қилмоқда. Республика Президенти Ислам Каримов таъкидлаганидек: *“Ўзбек халқининг юксак миллий қадр-қиммати, ор-номуси ва шон-шарафи унинг ўта меҳрибонлиги соф виждонлилиги асослангандир. Биз бундан кейин ҳам ўзбекларнинг миллий ғурурини маънавий юксалтирамиз, шу билан бирга умумий Ватанимизда биз билан бирга яшовчи ва Ўзбекистон Республикасига садоқатли бўлган бошқа барча халқлар билан биродарликка интиламиз.”* [Ислам Каримов Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура 1-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 84-б.].

1.5. ИҚТИСОДИЙ МАНФААТЛАР : МАЗМУН ВА МОҲИЯТ

Жамиятнинг ўсиши билан инсон ҳаётидаги иқтисодий, ижтимоий, маънавий ва сиёсий соҳалар ҳам ривожланиб боради. Бундай тараққиётнинг ўзаро боғловчиси бўлиб манфаатлар туради. Манфаатларнинг бир соҳадан иккинчига ўтиши ўзаро ва ҳар томонлама алоқада бўлиши ҳаёт жабҳаларининг ўзаро боғлиқлигига тааллуқли бўлиб, бу ижтимоий жараён мазмунини белгилайди. Иқтисодий манфаатларга ижтимоий жараён мундарижаси тўла сингиган бўлади ва инсон ҳаётининг жаъми жабҳаларида бу манфаатлар ҳаракат қилади.

Жамият тараққиёти мураккаб ва кўп қиррали жараёндир. Унда иқтисодий мурувват муҳим ўрин эгаллайди. Ҳаётнинг иқтисодий соҳаси тараққиётида, иқтисодчи олимлар тан олишича, ишлаб чиқарувчи кучлар мавқеи муҳим мезондир. Чунончи, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши, уларнинг манфаатларини ҳисобга олиниши ва қондирилиб борилиши даражасидан жамиятнинг тараққиёти келиб чиқади. Иқтисодий тараққиёт ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши билан узвий боғлиқ. Ҳар қандай иқтисодий тараққиётнинг пировард мақсади ва муайян ифодаси шахс камолоти, унинг эҳтиёжи ва манфаатлари қондирилиши билан боғлиқ. Ижтимоий муносабатларнинг жабҳаларида кишилар эҳтиёжлари иқтисодий манфаатлар мақомига эга бўлиб боради. Бу манфаатлар муайян ишлаб чиқариш муносабатлари доирасида, кишилар меҳнати жараёнида шаклланади. Иқтисодий манфаатлар мазмун-мундарижаси, таркибий-тизими ижтимоий ҳаётни серқирра соҳаларига боғлиқ ҳолда мураккаб кечади. Зеро, инсон иқтисодий муносабатларнинг етакчи омили бўлиши билан бирга у ёки бу социал қатламларга, синфлар ва этник гуруҳларга ҳам мансубдир. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, биз ўтган бандларда сўз юритганимиздек, социал қатламлар ва синфлар, миллатлар ва элатлар манфаатлари мундарижасида табиий ҳамда қонуний тарзда иқтисодий манфаатлар мавжуд бўлади. Иқтисодий

манфаатлар субъекти сифатида синфларнинг пайдо бўлиши ва синфий муносабатларнинг ўсиб, ўзгариб бориши мобайнида манфаатлар ўртасида номутаносиблик, қарама-қаршилик юзага келади. Худди шундай ҳолат элатлар ва миллатлар иқтисодий муносабатида ҳам содир бўлади. Зиддият, рақобат иқтисодий маънода тараққиёт манбаи деб қаралсада, ижтимоийётда уларнинг сиёсий бошқаруви талаб қилинади. Тарихий тараққиёт тажрибасидан маълумки, низоли ҳолатларга тушиб қолган турли субъектлар фаолиятини тўғри изга солишда иқтисодий манфаатларга мос муштараклик хусусияти ҳисобга олиниб, оқилона ва илмий тарзда улардаги умумийлик, ўхшашлик изланиши лозим.

Иқтисодий манфаатлар муаммосига иқтисодчи олимлар ҳам алоҳида эътибор бериб келганлар. Улар томонидан бугунги кунда иқтисодий манфаатлар объектив ҳодиса эканлиги тан олинмоқда. Иқтисодчи олимлар маълум маънода манфаатлар ҳақида фикр юритар эканлар, ишлаб чиқариш муносабатлари ва иқтисодий манфаатлар қанчалик бир-бирлари билан ижтимоий боғланган бўлсада, улар алоҳида категориялардир, деган хулосани айтадилар.

Иқтисодий манфаатлар иқтисодий муносабатларнинг ифодаланиш мазмуни бўлгани ҳолда, субъектларнинг иқтисодий жиҳатдан ўзлигини тиклашлик имкони ҳамдир. Иқтисодий манфаатлар ўз субъектлари бўлган шахс, оила, жамоа, ижтимоий гуруҳ, синф, элат, миллат, тармоқлар, ҳудуд, минтақа, давлатнинг иқтисодий эҳтиёжларини қондирилиши ва амалга ошишидаги объектив йўналишдир. Иқтисодий манфаатларда субъект эҳтиёжларини ифодаловчи ижтимоий алоқа намоён бўлади, деган нуқтаи назар ўтган асрнинг 80 - йилларидан бошлаб муайян тарзда қарор топа бошлади.

Категория сифатида *иқтисодий манфаатларни* социология, фалсафа ва, айниқса, сиёсатшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш ҳам муҳим амалий ва назарий аҳамиятга эга. Инсон ва жамият ўртасидаги кўп қиррали ва сермазмун муносабатлар мундарижасини ҳар

томонлама ўзаро боғлиқ бўлган ҳамда ривожланиб боровчи иқтисодий манфаатлар қамраб олади. Негаки, киши ҳаётнинг муҳим омили бўлган меҳнат жараёнига кирар экан, бундан унинг мақсади фақатгина ишчи кучи бўлиб, меҳнати учун ҳақ олиш билан кифояланиш эмас, балки меҳнат фаолияти туфайли жамиятдаги мавжуд маънавий, ахлоқий, сиёсий, мафкуравий рағбатланиш муносабатларида маълум маънода қатнашиш ҳамдир. Демак, иқтисодий манфаатдорлик иқтисодий муносабатлар бўлиши билан бир қаторда, айти пайтда фақат угина эмас - у ижтимоий муносабат ва ижтимоий жараёндир.

Меҳнатга муносабат жараёнида манфаат субъектлари фаолиятининг ибтидоси бўлган инсоннинг мулкка, мулк шакллари ва моҳиятига алоқадорлиги муҳимдир. Собик Иттифоқ тарихда узоқ ўн йиллар давомида мулкчиликдаги асосий масала муҳокама ва мунозара манбаи бўлиб келди. Бу “устиворликни ижтимоий мулкка бериш керакми?” ёки “меҳнат аҳли манфаатининг ҳимояси юқори қўйилиши керакми?” - деган муаммовий мавзу бўлиб, объектив ва субъектив омиллар тақозоси улароқ ижтимоий-иқтисодий хатоликлар келтирган биринчи йўл - “Ижтимоий мулк асосийдир”, - деган йўл танланди. Бунинг оқибатида иқтисодий манфаатларнинг шаклланиш шароити, тараққиёт тарихи нотўғри изга тушиб қолди.

Мазкур хато йўлни давлат сиёсати даражасида мафкуравий мақом билан боғлаб ташвиқот ва тарғибот қилиниши оқибатида “Социалистлар шундай кишиларки, улар хусусий мулкка қарши бўлиб, ижтимоий мулк тарафдорларидирлар”, — деган ўлчов жорий қилинди. Бугун ижтимоий ва сиёсий муносабат ана шу меъёр асосига қурилди.

Иқтисодий манфаатлар мазмунидаги бундай чигалликлар бугунги иқтисодий ислохотлар моҳиятида ҳам ўзини кўрсатмоқда. Жамиятни инсон ва фуқоролар манфаати томон қаратишлик мақсадини кўзлаган Ўзбекистон Республикасининг бугунги иқтисодий сиёсатида мазкур хатоликни тўғрилаш йўли изланаётганини кўрамиз. Зеро, Ўзбекистон

мустақиллигининг қонуний қомуси бўлмиш конституцияда кўрсатилганидек, республика иқтисодиёти мулкчиликнинг хилма-хил шакллари тенглигини таъминлаган ҳолда бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган тадбирларга таянади, хусусий мулкни ҳимоя қилади.

Мазкур ривожланиш йўналишини танлашдан асосий мақсад: *биринчидан* - иқтисодиётни ўта марказлаштиришдан қочиш; *иккинчидан* - якка ҳокимликка барҳам бериш; *учинчидан* - корхоналар, ташкилотлар ва хусусий тадбиркорларнинг мустақиллигини кенгайтиришдир. Бу эса республика ҳўжалик фаолиятида давлатнинг якка ҳокимлик қилишига барҳам бериш ва иқтисодий фаолият эркинлиги жорий қилиш вазифасини ҳал этиш учун тегишли ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий имкон яратади.

Моддий манфаатдорлик бор жойда иқтисодий манфаатлар ҳам бўлиб, уларнинг ортида маълум ва муайян субъектлар туради. Манфаатларнинг намоён бўлиши ва ривожланиши турли социал гуруҳлар фаолияти билан боғлиқдир. Лекин шуни ҳам таъкидлаш кераки, бу борада номутаносиблик, зиддият ва низоларнинг бўлиши табиий ва қонунийдир. Турли гуруҳлар иқтисодий манфаатлари ўртасида муносабатларни иқтисодий-ижтимоий тараққиёт тарихи қонуниятларига асосан тадқиқ ва таҳлил қилиш ҳар қайси ривожланиш босқичида долзарб бўлиб келган. Жамият иқтисодий соҳасидаги қарама-қаршилиқ ва низоларни туркумлаштириш, тартибга солиш ҳамда бошқаришда уларнинг ичидаги “умумий зиддиятлар” ни англаб олишликка қаратилиши керак. Шу аснода, ижтимоий тараққиётдаги “умумиқтисодий манфаатлар” ажратиб олинади. Қарама-қаршиликлар бор эканки, демак қарама-қарши тарафлар бор. Зеро, бу номсиз ва нишонсиз бўлмайди, улар орқасида албатта муайян кишилар туради.

Иқтисодий манфаатлар тушунчаси таҳлил ва тадқиқ қилиб, унга хос мазмунни англашдан иқтисодий муносабатлар табиатини ва ҳаракат мурувватини тўғри тушуниш келиб чиқади. Бу эса иқтисодий жараён

моҳияти тагига етишга ёрдам беради. Иқтисодий манфаатларга онг ҳолати, ижтимоий онг унсури тариқасидагина қарамасдан, уни ижтимоий ишлаб чиқаришнинг иқтисодий шакли сифатида ҳам олиш керак. Жамият ҳаётининг турли соҳаларида содир бўладиган манфаатларнинг ўзаро алоқадорлиги ва таъсири тизими мавжуддир. Бу тизим табиатига кўра иқтисодий манфаатлар нафақат ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатларда, балки айна вақтнинг ўзида ижтимоий ҳаёт жабҳаларида, сиёсатда ва мафкурада ҳам амал қилади. Албатта, биз тилга олган сўнгги соҳаларда иқтисодий манфаатлар ўзгарган тарзда, бу соҳалар мазмунига мос бўлиб юзага келади.

Иқтисодий манфаатлар мазмуни ва моҳиятини мўлжалдаги мақсадимиз доирасида ўрганар эканмиз, юқорида айтилганларга асосланиб қуйидаги ихчам илмий хулосага келамиз.

- Ижтимоий-иқтисодий муносабатлар майдонида иқтисодий манфаатлар объектив ҳолат тарзида намоён бўлади ва ҳаракат қилади.

- Иқтисодий манфаатлар мундарижаси ва моҳияти уларнинг ифодаловчи субъектлар: шахс, оила, жамоа, ижтимоий гуруҳ, синф, элат, миллат, корхона, тармоқ, ҳудуд, минтақа, давлат, жамият ва башарият билан узвий боғлиқ бўлади.

- Иқтисодий манфаатлар мазмуни улар ортида турган кучларнинг ўз моддий эҳтиёжларини қондириш усулидан, шаклидан келиб чиқади ва субъектларнинг ўз иқтисодий мақоми ва мавқеини тиклаб олиши ҳолатини ифодалайди.

- Иқтисодий манфаатларнинг кишилар томонидан англаб олинини, амалда уларнинг қўлланиши ва рўёбга чиқиши шаклидир, аммо бу ҳолат иқтисодий манфаатларнинг объектив воқеа эканлигини инкор қилмайди. Аксинча, бу манфаатларнинг кўп қирралигидан ва кўп мазмунлилигидан далолат беради.

Манфаатлар, айниқса, иқтисодий манфаатлар тақсимот тизими муносабатлари билан узвий боғлиқ бўлгани боис, мавжуд ижтимоий тартибот ва тузумни мустаҳкамлаш ёки ўзгартириб юбориш йўналишига эга

бўлади. Мазкур маънода иқтисодий манфаатлар ижтимоий амалиётни шакллантиришдаги муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Бу манфаатлар ижтимоий ҳаётда намоён бўладиган тенглик ва тенгсизлик муносабатларини ифодаловчи омил бўлиб, уларнинг мазмунида манфаат субъектлари ҳолатини доимий қиёслаш, таққослаш имкони етади. Худди шунинг учун ҳам иқтисодий манфаатларни ўрганиш, уларнинг намоён бўлиши ва қўлланилишини кузатиш жамиятнинг жаъми жараёнларини тартибга солиш ва идора қилишда муҳим илмий ва амалий аҳамиятга моликдир. Демократик ривожланиш йўлини тутиб, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиёти сиёсати олиб борилаётган Ўзбекистон шароитида умуман манфаатлар муаммосига, хусусан иқтисодий манфаатлар масаласига тубдан янгича ва инсонпарварлик нуқтаи назаридан қаралаётгани ҳам давр даъватидир. Зеро, тарих тараққиётининг барча босқичларида одамларнинг ижтимоий кайфиятларини белгиловчи муаммоларга эътибор бериш муҳим ҳисобланган. Иқтисодий манфаатларга одамларни даъват этувчи ижтимоий омил сифатида қараш бугунги ички сиёсатимизнинг асосий йўналиши бўлиб турибди.

Жамиятни демократиялаштириш жараёнинг тақдирининг яратувчилик салоҳиятини очишга, унинг фаоллигини намоён қилишга ва бу омилларни идора этишга боғлиқ. Бу ўринда эса меҳнаткашлар эҳтиёжи мазмунидан уларнинг туб иқтисодий манфаатларининг англаб олиниши ва долзарблаштирилиши муҳимдир. Шахс ва фуқоралар фаолиятида иқтисодий манфаатлар ва иқтисодий манфаатдорликнинг тутган мавқеини англаб етишлик ишлаб чиқаришда ўз-ўзини бошқаришлик ҳолатини шакллантиришга шароит яратади. Ўзи яратган моддий неъматлардан, мулкчилик мазмунидан, бир сўз билан айтганда меҳнати натижасидан тегишли тарзда манфаатдор бўлган ва доимо манфаатдорлиги мазкур тарзда кафолатланган инсон ижтимоий ҳаётда фаол, сиёсий соҳада тетик, маънавиятда баркамол бўлади. Демократик ўзгаришлар жараёнида кишилар ўз инсоний имкониятларини, шахсий салоҳиятини қанчалик рўёбга

чиқара олиши, ислохотларнинг мақсад ва мазмуни ҳақидаги тасавурлари амалиётга қанчалик мос келиши ғоят катта аҳамиятга эга. Шу боисдан юртимизда олиб борилаётган ислохотлардан кўзланаётган мақсад ҳақида тўхталиб, юртбошимиз шундай таъкидлайди: *“Заминимизда яшаётган одамларнинг муносиб ва эркин, фаровон ҳаётини таъминлаш, ҳар бир киши ҳуқуқ ва имкониятларидан тўла фойдаланиши учун барча зарур шароитларни яратиш — жамиятимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш пайтида олдимизга қуяётган ғоят муҳим вазифалардандир”*. (Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997. 212-б.). Демак, иқтисодий манфаатлар ўзининг намоён бўлиши ва қўлланилиши билан ижтимоий амалиётда содир бўладиган инсон фаолиятининг барча жабҳаларида ҳаракат қилади. Уларда манфаат субъектларининг нафақат моддий, балки маънавий эҳтиёжлари ва манфаатлари ҳам акс этади.

1.6. МАЪНАВИЙ МАНФААТЛАР : МУНДАРИЖА ВА МЕЪЁР

Ижтимоий муносабат мазмунида кишиларнинг социал сифатлари муҳим аҳамиятга эга. Инсоннинг ишлаб чиқариш жараёнига фаол таъсири ана шу сифат хусусиятларга боғлиқ. Иқтисодий ҳолда ривожланиш боис социал сифатларда нафақат индивидуал, балки ижтимоий маъно ҳам акс этиб боради. Манфаатлар туфайли узвий боғланган кишилар ўртасидаги муносабатлар иқтисодий соҳада манфаатдорлик мазмунини вужудга келтириш билан бирга меҳнатсеварлик, интизомлилик, тартиблилик, тадбиркорлик каби инсоний сифатларни ҳам шакллантиради. Бу сифатлар кишиларнинг шахсий хусусиятлари бўлсада, улар меҳнат фаолияти жараёнида гуруҳлар орасида намоён бўлади. Бу ҳол, айниқса, уюшганлик ва бирдамлик хислатларига тааллуқлидир. Негаки, социал сифатларни ижтимоий ҳаётда социал-демографик ва социал-касбий гуруҳлар бўлмиш этник қатламлар, миллатлар, синфлар ҳам кенг маънода намоён қилади. Бу ижтимоий кучлар манфаатларни ҳам ифодаловчи субъектлардирки, уларнинг иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт соҳаларидаги ўзаро узвий боғланган хатти-ҳаракати ва фаолиятидан манфаатларнинг маънавий қирралари келиб чиқади.

Инсоннинг иқтисодий манфаатлари ўзига хос мазмун ва шаклда шахс ва жамият маънавий ҳаётида акс этган бўлади. Негаки, ижтимоий тараққиётнинг бутун муаммовий мажмуаси ижтимоий онг орқали турли ва кўп қиррали тарзда ифодаланади. Бу инъикос жараёни амалга ошмаган тақдирда у ёки бу манфаат мақоми жамият тамонидан қабул қилинмайди. Яъни, иқтисодий манфаатлар ижтимоий манфаатга айлана олмайди. Бу эса ўз навбатида манфаатлар диалектикасини инкор этилишидир. Жамиятдаги у ёки бу муаммога мос манфаатлар маънавият билан боғлангандагина манфаат омилининг ижтимоий амалиётдаги ўрни ва мавқеи ўсиб боради. Айни пайтда шуни қайд этиш лозимки, маънавий

манфаатлар бошқа манфаат турларини ўзаро бир-бирлари билан ўрин алмашиши ва биридан иккинчисига ўтиши жараёнидаги занжирнинг якунловчи бўғини бўлиб хизмат қилади. Тўғри, манфаатларнинг ҳар бир тури маълум маънода қовуштирувчи омил вазифасини ўтайди. Аммо шахс ўзининг ҳар бир хатти-ҳаракатини соф биологик эҳтиёжлари ва манфаатларини қондириш тариқасидагина амалга оширмайди. Унинг фаолияти ижтимоий ҳаёт билан чамбарчас боғлиқ бўлгани боис, у жамият маънавий ҳаёти тараққиёти қонуниятига бўйсунди ва шунга мос ҳолда ўз манфаатлари мажмуасига эга бўлади. Шу ўринда маънавий манфаатлар жамиятни ўзаро боғловчи буюк омил бўлиб, унинг тараққиётига таъсир қилувчи қудратли куч сифатида ҳаракат қилишини яққол сезиш мумкин.

Маънавий манфаатларга таъриф берилганда, уларни субъектлар онгида вужудга келадиган ва жамият маънавий ҳаёти билан боғлиқ бўлган манфаатлардир, деб ҳисоблаш тўғри бўлади. Маънавий манфаатлар маънавий қадриятларни ишлаб чиқариш, ўзлаштириш ва тарқатишга йўналтирилган бўлиб, объектларнинг ижтимоий мавқеини қамраб олган ҳолда намоён бўлади. Муайян муносабатларга боғлиқ ҳолда маънавий манфаатлар ўзининг кўп қиррали томонларини намоён қилсада, уларни муҳим бир томон боғлаб туради. У ҳам бўлса, субъектнинг маънавий ўз-ўзини қарор топтиришга интилишидир. Демак, маънавий манфаатлар - субъектнинг онгли ҳамда сайланма ҳаракат йўналиши сифатида маънавий ижоднинг у ёки бу кўриниши билан боғлиқ бўлади, деб айтиш, бизнингча, ўринлидир.

Сўнги йилларда ижтимоий адабиётларда маънавий манфаатлар муаммосига алоҳида эътибор берилмоқда. Негаки, ижтимоий-иқтисодий тараққиётимизнинг оқсаб, "инжиқ" ҳолга тушиб қолиши муайян маънода жамиятнинг маънавий жабҳалари ривожланмай қолишига боғлиқ. Бу борадаги туб манфаатларнинг фуқоролар томонидан тўғри англаб олиниши муҳимдир. Маънавий манфаатларни ўз тадқиқотларида таҳлил қилган олимлар яқдиллик билан бу манфаатларнинг жамиятдаги муҳим мақоми ва

мавқеини тан оладилар. Бироқ, бу мавзуга бағишланган адабиётларни синчиклаб ўрганар эканмиз, маънавий манфаатлар мундарижасига, унинг маъноси кўламига турлича ёндошишлар борлигини кўрамиз.

Ушбу муаммо юзасидан ўз фикрини баён қилган бир гуруҳ олимлар деярли бу борадаги умумқабул қилинган нуқтаи назарда турадилар. Маънавий манфаатларга хос мазмунни ўрганиб, улар манфаатларнинг бу соҳаси барча турдаги манфаатларнинг субъект ва объект муносабати маъносида мужассамлашган бўлишларини ёзадилар ва “маънавий манфаатлар шахс ва жамият ўртасидаги муносабатлар мазмунига сингиб кетган бўлишларини” айтишади. Бу тадқиқотчилар маънавий манфаатлар билан ижтимоий идеаллар боғлиқлиги ҳақида ҳам илмий-фалсафий жиҳатдан эътиборга молик фикрларни баён қилганлар. Рағбатлар нуқтаи назаридан манфаатлар муаммосига муносабат билдирган олимлар фикри илмий жиҳатдан маълум қизиқиш уйғотади. Маънавий манфаатларга, манфаатларнинг олий типи тариқасида қараган бу гуруҳ тадқиқотчиларининг ёзишича, маънавиятдаги социал, сиёсий, руҳий, психологик, эстетик, ахлоқий манфаатларнинг ҳаммаси маънавий, деб аталиши мақсадга мувофиқдир. Дарҳақиқат, юқорида тилга олинган манфаат турларининг биронтаси алоҳида олинганда маънавий ҳаётни тўла қамраб ифода қила олмайди. Маънавийлик - социал, сиёсий, руҳий, ахлоқий, эстетик манфаатларнинг барчасига табиий ва қонуний тарзда тааллуқлидир.

Мазкур фикрларга муайян маънода қўшилиш билан бирга таъкидламоқчимизки, маънавий манфаатларнинг мазмуни ва моҳияти уларда ифодаланган ижтимоий муносабатларнинг мундарижаси билан белгиланади. Субъектларнинг маълум илмий асосларга, мафкуравий ҳолатларга, назарий қарашларга, ахлоқий ақидаларга бўлган маънавий муносабатларини билдириш тариқасида намоён бўладиган маънавий манфаатлар шахс ва жамият уйғунлигининг муҳим омилдир. Шу боис уни сезмаслик, ҳисобга олмаслик, ижтимоий тараққиёт бошқарувининг издан чиқишига олиб келади. Агар бундай

муносабат узоқ давом этаверса, жамият ривожі ўз ҳолига ташлаб қўйилган бўлиб қолади. Биздаги, бугунги ўзига хос мураккаб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий вазиятнинг вужудга келишига сабаб ҳам Собиқ Иттифокдаги шароит билан боғлиқ ҳолда узоқ йиллар давомида манфаатлар тушучасини чалкаш, бир томонлама баён қилинганидир. Айти пайтда ҳаётнинг ўзи жамиятни демократиялаштириш жараёнида манфаатлар муаммосини ўртага долзарб масала сифатида олиб чиқиб қўйдики, бу мавзуга янгича қараш, унга шу кун нуқтаи назаридан ёндашиш зарур бўлиб бормокда.

Жамиятни илмий бошқаришда маънавий манфаатлар мазмунига хос қуйидаги хусусият, бизнингча, алоҳида ҳисобга олиниши керак. Маълумки, индивидлар ҳаётда ўз тажрибасини, турмуш тарзини англаб ва мушоҳада қилиб яшайдики, бу ҳолатдан унинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий эҳтиёжлари жамият манфаатлари билан муносабатга киради. Шу билан бир қаторда индивидлар ўз даврининг, тузумининг у ёки бу маънавий манфаатларини ҳам ифодалайди. Шахснинг жамиятдаги тутган ўрни, мавқеи ва мақоми шундан келиб чиқади. Бу ўринда, шу нарса аёнки, инсонлар ўз хатти-ҳаракатини, фаолиятини, салоҳиятини жамиятда ижтимоий муносабатлар орқали намоён қилади. Демак, индивид ва шахслар маънавий даражасидан жамиятнинг маънавий қадриятлари келиб чиқади. Ўз навбатида, жамият маънавиятининг ривожланганлик даражасидан инсонларнинг маънавий бойлиги шаклланади. Бу ҳолатнинг бир-бирларига боғлиқ томонларини илмий-амалий ўрганиб, улар мазмунидаги уйғунликнинг шаклланиши ва ривож-ланишига тегишли шароит яратиш ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг муҳим омилдир. Бу ўлчовни агар кенгроқ олиб, шахснинг маънавий манфаатларини жамоа, ижтимоий гуруҳ, синф, миллат каби субъектлар манфаати даражасида қаралса, ушбу категориянинг жамият ривожидида тутган ўрни ва мақоми бутун кўлами билан кўзга ташланади.

Мазкур мухтасар баён мазмунидан келиб чиқиб, маънавий манфаатлар моҳиятини белгиловчи қуйидаги

хулосани чиқармоқчимиз.

- *Биринчидан*, маънавий манфаатлар субъектлар онгида намоён бўлиб, унинг (субъектнинг) билиш фаолиятига, ахлоқий муносабатларига, ижтимоий-сиёсий ҳаракатига тааллуқли тарзда объектив ҳолат билан чамбарчас боғлиқдир.

- *Иккинчидан*, маънавий манфаат шахс хатти-ҳаракати ва фаолиятида буюк ички даъват кучи ҳисобланиб, субъектнинг ижтимоий амалиётдаги қадриятларни ўзлаштиришига, ривожлантиришга қаратилган бўлади.

- *Учинчидан*, маънавий манфаатлар ўз мазмун мундарижаси билан манфаат объекти ҳолатини ижтимоийёт инъикоси сифатида, манфаат турларининг уйғунлигини таъминловчи муҳим омилдир.

- *Тўртинчидан*, маънавий манфаатлар кишиларнинг ҳис-туйғуси ва ақл-заковати йўналишини ифодалаб, ижодий изланувчанлигини, ҳавасу хоҳиш даражаси ва сифатини, қизиқишу интилувчанлигини юзага келтиради.

Ҳозирда жамиятнинг маънавий ривожланишига шароит вужудга келгани туфайли инсон фаолиятининг ўсиши учун имкон яратилмоқда. Рағбатнинг моддий турлари билан бир қаторда маънавий шакллари ҳам жамият томонидан кучли эҳтиёж сезилмоқда. Ижтимоий жараёнларнинг бошқарувида шаклланаётган шахс фаоллиги турларининг қай бири бир лаҳзалик, қайсиниси истиқболли эканини сезиб олиб, жамият ривожини йўлида бу омилларни қўллаш бугун ўта долзарб муаммодир. Республикамизда айни кунларда содир бўлаётган туб ўзгаришлар ўз мазмун-моҳияти билан халқимизнинг маънавий уйғонишига сабаб бўлмоқда. Халқимизнинг ҳақиқий урф-одатлари, миллий ғурури, инсоний қадр-қиммати қайтадан тикланаётган шу кунларда фуқаролар руҳиятида, маънавиятида кўтаринкилик сезилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти юксак ифтихор билан қайд этганидек: *“Ижтимоий ҳаётимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш бошланиб кетгани боис, маънавий маданиятнинг қудратли қатлари очилди. Улар халқ руҳиятини*

ватанпарварлик, миллий ифтихор, бутун дунё учун бағрикенглик томон кескин ўзгартириб юборди. Бу эса халқ Рухи қудратининг биринчи белгисидир. Бу Рух шу қадар ёрқин ва ўзига хоски, у интеграциядан асло чўчимайди, аксинча жаҳон ҳамжамиятининг узвий бир қисмига айланишга ҳаракат қилмоқда. (Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., "Ўзбекистон", 1997. 143-6.)

Кўриниб турибдики, инсон фаолияти омма руҳияти ва миллат кайфиятида моддий рағбатлар билан бир қаторда маънавий рағбатлар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Маънавий рағбатнинг моҳияти ва мазмунини тўғри англашда, унинг турли шаклларида халқ мақсади йўлида ўринли фойдаланишда, маънавий манфаатлар мундарижаси ва меъёрини билишлик катта илмий-амалий, ижтимоий-сиёсий маъно касб этади.

Ушбу банд мазмунида манфаатларнинг ижтимоий муносабат соҳаларида намоён бўлиши, ривожланиши ва қўлланиш ҳолати маълум даражада мушоҳада қилинди. Айтилганларга асосланиб, шуни таъкидламоқчимизки, иқтисодий ва маънавий манфаатлар шахс ва жамият муносабатларида шаклланиб, тараққий этиб ва қондирилиб бориш жараёнида ижтимоийётни ривожлантирувчи омил бўлиб хизмат қилади. Бу манфаатларга таяниб, уларни тартибга солиб, ҳамда улар орқали идора қилиб инсон омили қудратига эришиш мумкин. Шахснинг ижтимоий муносабатлардаги бунёдкорлик кучи, ижодий салоҳияти унинг иқтисодий ва маънавий манфаатларини тўғри англаб, ҳисобга олиб, бошқариб ҳамда энг асосийси, оқилона йўсинда қондириб борилгандагина амалда рўёбга чиқади.

II БОБ. МАНФААТЛАР ВА СИЁСИЙ СОҲА

Сиёсий соҳа - ижтимоий ҳаётнинг муҳим жабҳаси бўлиб, жамиятнинг бутун сиёсий муносабатларини қамраб олади. Унда социал гуруҳлар, синфлар, миллатлар ва давлатнинг ҳокимиятга нисбатан бўлган муносабати ҳамда давлат тизимидаги ўзаро муштараклиги намоён бўлади. Сиёсий соҳа ижтимоий амалиётда содир бўладиган сиёсий ҳаракатлар мазмуни бўлмиш - ҳокимиятни қўлга киритиш, уни ушлаб қолиш, ундан фойдаланиш, унга таъсир этиш жараёнини ифодалайди. Шу маънодаги моҳияти билан у сиёсий жараённи ўзида акс эттиради.

Сиёсий соҳа мундарижасида жамиятнинг сиёсий тизими моҳиятини англаш, давлат ишларида иштирок этиш, унинг сиёсати мундарижаси ва мақсадини аниқлаш, бу сиёсат вазифалари ва воситаларини белгилаш борасидаги фуқаро фаолияти етади. Бу ўринда сиёсий соҳа сиёсий фаолият билан узвий боғланган бўлади.

Сиёсий соҳа мундарижасида сиёсий тизим тушунчаси муҳим ўринга эга. Сиёсий соҳа кўлами, мазмуни ва мундарижаси билан сиёсий тизим тушунчасидан кенг бўлиб, унинг таркиби сиёсий тизимдан ташқари, жамиятнинг иқтисодий, социал, маънавий жабҳалари билан чамбарчас боғлиқ бўлган қирралар ҳам ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам ижтимоий-сиёсий жараён тараққиёти таҳлилида иқтисодий сиёсат, социал сиёсат, маданий сиёсат иборалари мавжуддирки, булардан жамият ривожла-нишининг сиёсий соҳасини талқин қилишда фойдаланилади. Шу тариқа сиёсий соҳа сиёсий ҳаракатни ҳам маълум маънода ифодалайди.

Жамият ҳаёти мазмунини тўла тушунмоқ учун унинг сиёсий соҳасида алоҳида ўрин эгаллаган сиёсий тизим категорияси мазмунини англаш керак бўлади.

2.1. ЖАМИЯТНИНГ СИЁСИЙ ТИЗИМИ ВА ТУЗУМИ

Бугунги кунда жамиятимиз, чуқур ва кенг кўламли сиёсий ислохотларни бошидан кечирмоқда. Ижтимоий ҳаёт тубдан янгича иқтисодий, социал, маънавий, сиёсий асосда ўзгариш жараёнига кириб бормоқда. Сиёсий муносабатларга “сиёсий плюрализм”, “кўппартиялилиқ”, “парламентаризм”, “президентлик бошқаруви”, “маҳаллий ҳокимият” каби тушунчалар кириб келди, улар ижтимоий-сиёсий амалиётга жорий қилинмоқда. Бу эса ўз навбатида жамият сиёсий тизими мундарижасига янгиликлар олиб кирмоқда. Жамият сиёсий соҳасида содир бўлаётган бундай ҳолат шу кун сиёсатшунослари ва ижтимоий файласуфлари диққатини ўзига тортган бўлиб, бу борада сўнгги йиллар ичида қатор таҳлилий тадқиқотлар, илмий изланишлар вужудга келди. (қаранг: Абдунабиев А. Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий ташкилотлар. Халқ ва демократия. 1992. №3; Белинский В. Меҳнат коллективи ва сиёсий жараён. Халқ ва демократия. 1992. №1; Жумаев Р.З. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие. Т. “Фан”, 1996)

Сиёсий тизим муаммосини ўрганиш шу кунларда маълум маънода долзарб бўлиб бораётганлигининг боиси *бир томондан* сиёсат субъектлари ўртасидаги муносабатлар мураккаблашиб бораётгани бўлса, *иккинчи томондан*, сиёсий соҳада янги тизимларнинг вужудга келаётганлиги сиёсий ҳаракатлар мундарижаси кенгайиб, сиёсий фаолият моҳияти чуқурлашиб бораётганлигидир. Боз устига сиёсий тизим мазмунида жамият социал-иқтисодий, маънавий-сиёсий ҳаётининг туб моҳияти акс этган бўлиб, унда ижтимоий тузумнинг турли гуруҳлари ва кучлари манфаати муштараклиги ва тўқнашуви оқибатида сиёсий қарорлар қабул қилинади. Бу қарорлар эса жамиятнинг жаъми жабҳаларига тааллуқли бўлиб, унинг ривожига у ёки бу аснода таъсир этади. Сиёсий тизим жамият барқарорлиги, ва ривожини бошқариб турувчи маълум мурувватлар таркибини ташкил қилган бўлиб, у орқали

ижтимоий низоли ҳолатлар бартараф этилади, турли социал гуруҳлар хатти-ҳаракати идора қилинади, муҳим маслақлар ва кадриятлар атрофида келишувларга эришилади.

Сиёсий тизим шундай буюк восита ҳамки, унинг моҳияти ва мазмунига кўра ҳақиқий халқ ҳокимияти ўрнатилиши мумкин. Агар тарих сиёсий тажрибасида содир бўлган баъзи ижтимоий гуруҳлар ва синфлар, партиялар, айрим ҳолларда эса баъзи раҳнамо шахслар томонидан халқ ваколати суиистеъмол этилган ҳоллари ҳисобга олинса, халқни ҳокимиятга эга қилишда ҳам, ундан бегоналаш-тиришда ҳам сиёсий тизим моҳиятини, унинг функция-ларини англашлик муҳимлигини тушуниб олиш мумкин. Сиёсий тизим мазмунида сиёсий институтлар моҳияти, сиёсий муносабатлар меъёри етадики, уларни тўғри ва тўла тушунишдан жамиятни демократик бошқариш йўллари ва усуллари келиб чиқади.

Сиёсий тизим ҳеч қачон социал бўшлиқда алоҳида ҳолда содир бўлмайди. Чунки, сиёсий тизимнинг вужудга келиши: ижтимоий гуруҳ ва синфлар манфаатини ҳимоя қилиш ҳамда уни амалга ошириш билан боғлиқдир. Ҳар қандай сиёсий тизим ижтимоий мазмунга эга бўлиб маълум манфаатларнинг инъикоси сифатида юзага келади. Моҳияти эса у бажарадиган функциялар билан боғлиқдир. Ўзида жамиятнинг муайян давридаги ҳолатини акс эттирган ҳолда у иқтисодий шароит, миллий ва миллатлараро муносабатлар, демографик ва экологик жараёнлар, аҳолининг маълумот ва маърифат даражаси, ижтимоий онгнинг ривожланиш ҳолати ва мазмуни, маънавий ва мафкуравий ҳаёт, халқаро аҳвол билан боғлиқ бўлади. Шу боис сиёсий тизим орқали жамият манфаатлари аниқланади, тартибга солинади ва идора қилинади.

Сиёсий тизим бағридан жамиятнинг бутун жараёни сингиб ўтади. У сиёсий жараёнда иштирок этаётган субъектлар манфаатларини тасниф этишда манфаатлар уйғунлигига компромисс ва консенсуслар орқали эришиш учун шароит яратади, турли ижтимоий гуруҳ, ҳаракат ва ташкилот манфаатлари орасидан

умуминсоний манфаатларни келтириб чиқаришда, уни сиёсат даражасига олиб чиқишда сиёсий тизимнинг ўрни бениҳоя каттадир.

Сиёсий тизимнинг вужудга келиши ва тараққиёти тарихи гувоҳлик беришича эксплуатация мавжуд бўлган жамиятлардаги сиёсий тизимда синфийлик тўла акс этгани ҳолда, синфларнинг ҳукмронлиги жорий қилинган бўлиб, уларнинг манфаати устиворлиги ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Синфий курашларнинг ривожланиши, меҳнаткаш омманинг сиёсий фаоллиги юксалиб бориши жараёнида эзилувчи синф манфаатларини ҳам ҳимоя қилувчи сиёсий ташкилотлар, институтлар шакллана бориб, улар орқали давлат сиёсатига таъсир этиб, жамиятда ижтимоий зиддият ва низоли ҳолатларни юмшатадиган, баъзан бартараф этадиган тизимлар ҳам ҳаракат қила бошлайди.

Социализм деб аталмиш тузумга ўтган бирор бир мамлакат том маънодаги халқ ҳокимияти тизимини ўрната олмади. Инқилобий тўнтариш туфайли ҳокимият халқ қўлига берилиб, "халқники" деб эълон қилинган бўлса-да, бу ҳокимият ўзининг асл субъекти ва моддий асосидан маҳрум этилган эди. Оқибатда бундай ҳокимият ҳукмронлик қила олмай, унда халқ ҳам ҳокимиятдан, ҳам мулкдан бегоналашган бўлиб қолди. Ҳокимият ҳам, мулк ҳам амалда вазирлик ва маҳкамалар қўлига ўтиб, булар моддий ишлаб чиқаришни бошқариш билан бир вақтда, ишлаб чиқилган маҳсулотларга ва мулкка эгалик қилар эдилар. Иқтисодий-ижтимоий амалиётда аксарият ҳолларда ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи органлари қонунлар чиқарар, маҳкамалар эса ўз йўриқлари билан бу қонунлар моҳиятини чалкаштирар ва чиппакка чиқарар эди. Натижада ишлаб чиқариш ривожланишининг мақсади ишлаб чиқаришни кенгайтиришдангина иборат бўлиб қолар эди. Бу жараённинг асосий субъекти - инсон четда қолди, унинг манфаати инкор қилинди. Ваҳоланки социалистик маслак мазмунида асосан меҳнаткаш инсон, унинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий ва сиёсий манфаати етар эди. Шу боис социалистик тузум моҳияти деформацияга дучор бўлди ҳамда у аввалги жамиятларга нисбатан табиий ва қонуний

афзаллигини намоён қила олмади.

Жамият сиёсий тизими тараққиётида социалистик қурилиш тажрибасига хос яна бир бузилиш - *раҳбар партия қўлига ҳукмронлик ваколатини бериб қўйилиши* бўлди. Бунинг натижасида партия ўз вазифаси ва функциясини бажара олмай қолди, сиёсий етакчи куч сифатидаги мавқеидан маҳрум бўлиб борди. Ўз моҳиятига мос бўлмаган фаолият билан банд бўлиши туфайли партия ижтимоий тараққиётнинг илмий-назарий асосларини ярата олмай, жорий сиёсат мазмунини пировард мақсад билан боғлаш қобилиятини йўқотди. Дастурий даражага кўтарилган партия режалари чуқур ўйланилмаганлиги, ҳаётдан узоқ бўлганлиги сабабли бажарилмай қолаверди. Шу тарзда сиёсий партия жамиятда ўз обрўи ва эътиборини тушириб бораверди, оқибатда ижтимоий тараққиётдаги раҳнамолик мавқеини йўқотди.

Синфий жамиятлар шаклланиши билан кишилар ҳудудий жойланиш хусусиятлари вужудга кела бошлади. Ҳукмронликнинг хусусиятига хос ҳолда янги ҳудудий тузилмалар пайдо бўла бошладик, бу кишиларнинг янги тарздаги бирлашишига-ҳудудий бирлашишига олиб келди. Бу тарздаги бўлиниш эгадорлар учун эзилувчи синфларни тобеликда тутиб туришда қўл келар эди. Бўлакларга бўлинган ҳудудда яшовчи омма устида ҳокимият вакиллари турар эди. Бошқарувнинг бу усули ҳукмронлар манфаатига мос бўлиб, тарих тараққиёти давомида такомиллашиб борди. Бу тузилмалар ҳар қандай мамлакат сиёсий ҳаётининг негизига айланди. Мазкур бўлиниш билан давлат ҳокимияти ташкилотларининг жойланиш хусусияти ҳам боғланиб бордики, оқибатда ҳукмронлик тизимига кўра жамиятнинг сиёсий тузumi шаклланди. У бошқарув ва идоравий моҳиятидан келиб чиқиб - унитар, федератив, конфедератив бўлади. Унитар сиёсий тузумда ижтимоий ташкилотларнинг фақат юқори даражасида ҳокимият органлари туради, қолган жойларда идора органлари ҳаракат қилади. Федератив сиёсий тузумда суверен давлатлар иттифоқи жорий қилинган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз ҳокимияти органларига эга бўлади. Айни

пайтда федерал сиёсий структуралар ҳам ташкил қилинган бўлади. Федерация ҳудудида Иттифок қонунлари амал қилади. Федерация субъектларида штатлар, (республикалар) ўз конституциялари, қонун чиқарувчи органлари, ҳукумат, ҳуқуқий ва суд тизими бўлади. Конфедератив сиёсий тузумда унинг субъектлари тўла мустақилликни сақлаган ҳолда ўз давлат ҳокимияти ва идора органларига эга бўладилар. Бу сиёсий тузумда ҳаракатларни координация қилиш борасидаги маълум мақсадлар билан бирлашган органлар ташкил қилинади.

Жамият сиёсий соҳасининг маъмурий-ҳудудий тузилиши сиёсий структуралар билан боғлиқ бўлса-да, моддий ишлаб чиқариш жараёни эҳтиёжларидан келиб чиқади. Бу ўринда, айниқса, ҳудудий меҳнат тақсимои муносабати муҳим омил ҳисобланадики, бу орқали кишилар ҳамжиҳатлиги, бирлиги шаклланиб боради. Босиб олиш йўли билан эмас, балки табиий тарзда ташкил бўлган ҳудудий бирликлар асосан иқтисодий алоқалар негизида вужудга келади. Илк қулдорлик давлатларидаги сиёсий тузумда мазкур ҳўжалик ҳаёти меъёрларининг жорийлиги яққол сезилади. Бу мамлакатларда суғориладиган ерлар ҳўжалик ҳаётининг муҳим асосини ташкил этгани боис, сув захираларидан оқилона фойдаланиш эҳтиёжини тақозо этар эди. Бу иқтисодий ҳолат бошқарувни марказлаштиришни келтириб чиқарди. Негаки, майда давлат тузилмалари иқтисодий-ижтимоий манфаатлар заминида тўқнашувларни, низоларни, урушларни келтириб чиқариши табиий эди. Якка ҳокимлик (фиравон, шох, шаҳаншох) ижтимоий-иқтисодий зарурият тақозоси билан монархия заминидаги унитар тузум юзага келди. Бу тузум жорий қилинган мамлакатда суғориш ишлари, ҳарбий юришлар, суд ва жазо, тайинлаш ва бўшатиш, солиқ ва солиқдан озод қилиш бир шахс-монарх амри билан амалга оширилар эди.

Деспотия тузуми деб ҳам аталмиш бу сиёсий бошқарув заминида улкан моддий ва инсоний (иш кучи) ресурслар бир шахс-деспот қўлида тўпланган бўлиб, у давлатнинг барча функция ва вазифаларини бажарар эди. Подшолик ўз якка ҳокимлигини мустаҳкамлаш мақсадида ҳал қилувчи лавозимларини ўз оила аъзолари қўлига бериб ҳам қўяр эди. Шу тариқа

тарихда давлат ва подшолик бир бутун сиёсий тизим белгиси бўлиб қолди.

Кулдорлик муносабатларининг чуқурлашиб бориши билан йирик деспотик тузумлар парокандаликка учрай бошлади. Йирик подшолик хўжаликлари иқтисодий жиҳатдан ўзини оқламай, ташаббус ва тадбиркорликни бўғиб турар эди. Унитар давлатлар кулдорларнинг турли гуруҳлари ўртасидаги ҳокимият талашиш учун курашлар ҳамда қуллар қўзғолонлари туфайли емирила бошлади. Уша давр ишлаб чиқариш кучлари мазмунидан келиб чиққан ҳолда ўрта ва майда хўжаликлар шаклланиб борди. Бироқ ҳукмдор синфнинг иқтисодий ва сиёсий манфаатлари бундай хўжаликларни ҳам янгиланган мазмунда бирлашишини тақозо этди.

Кулдорликдан феодал тузумига ўтиш иқтисодиётда ўрта ва майда хусусий мулкчиликка асосланган хўжаликларнинг етакчилик ҳолати шароитида рўй берганлиги боис илк феодал сиёсий тузуми марказлашишдан узоқлашиш (децентрализация) хусусияти билан ажралиб турар эди. Подшоликка қарашли амалдорлар феодалларнинг маъмурий бошқарув ишларига аралашмас эдилар. Подшоҳ ўзига қарашли ҳудудда яшовчи аҳоли устидан нафақат иқтисодий, балки сиёсий жиҳатдан ҳам ҳукмронлик қилар эди.

Феодал хўжалик юргизиш усули иқтисодий ривожланишга, ижтимоий тараққиётга ҳалақит бериш билан бирга, савдо ва ҳунармандчиликнинг ўсишига ҳам тўсқинлик қилиб қолди. Шаҳарлар аҳолиси фаол иштирокида феодал тарқоқлик ўрнида мамлакатларда иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бирлашишлар юзага кела бошлади. Бу ҳаракатнинг ижтимоий кучи бўлиб - буржуазия турди. Буржуазиянинг вужудга келиши эркин бозор рақобати эҳтиёжларига монанд келадиган сиёсий тузум қуриш учун ҳаракатнинг негизи бўлди. Буржуазия синфи феодал тузуми асосларини ўз синфий манфаатларига мослаштирган ҳолда, кенг меҳнаткаш оммани ўзига қарши қилиб қўйишдан қочиб, эҳтиёт бўлиб иш тутди. Шу боис, буржуа жамияти ўз моҳияти билан кўп қиррали сиёсий структурани вужудга келтирди. У унитар монархиями ёки республика, федератив республиками ёки конфедеративми - ҳаммасини ҳам тан олишга тайёр эдики, фақат бу унинг синфий манфаатига мос келса бўлгани эди.

Жамият сиёсий тузуми тарихида социалистик усул янгилик олиб келди. Халқ ҳокимиятчилигини жорий қилиши керак бўлган бу тузум демократик республикалар сифатида ўзини намоён қилиши мумкин эди. Бу тузумнинг аввал-гилардан фарқи ҳокимият структураларини мамлакат ҳудуди бўйича жойланишида ҳамдир. Ижтимоий дифференциялашган жамиятларда агар ҳокимлик ваколатлари ижтимоий ташкилотнинг юқори даражасида жамланган бўлса, ижтимоий интеграциялашган жамиятлар ижтимоий ҳаётнинг барча босқичларини ҳокимлик ваколати билан таъминлангандагина амалга ошади. Шундай сиёсий тузумни ташкил этиш билангина давлатнинг жамиятга нисбатан мустақиллигини бартараф этиш мумкин.

Социализм назарияси бўйича социалистик давлат қурилиши халқни ҳокимиятдан бегоналашувини бартараф этиши лозим эди. Социализм халқни сиёсатнинг бевосита субъектига айлантирувчи тузум тариқасида инсонни сиёсий муносабатда ҳудудга қарам қилиб қўйишга олиб келадиган ҳудудий бўлинишликдан воз кечишни тақозо қилади. Социализм моҳияти сиёсий тузумнинг ҳудудий асосига эмас, ҳўжалик бирлигига, шу ўринда (маъмурий бирлигига ҳам) асосланиши эса халқни ҳокимиятдан бегоналашувига барҳам беради. Халқни ҳокимиятдан бегоналашган давлат ишлаб ҳақ олиш ва истеъмол қилиш эҳтиёжи билангина яшайдиган, фаолликдан бебаҳра бўлган индивидлардан ташкил топган бўлади. Бундай кайфиятдаги фуқаро мамлакат эгаси бўлиш у ёқда турсин, ўз тақдири, ўз ҳаётининг соҳиби ҳам бўла олмайди. Негаки, бегоналашишлик ҳолати шахсга ҳеч нарсани ҳал қилмаслик, ҳеч нарсага жавоб бермаслик, бефарқ бўлишлик шароитини туғдиради. Афсуски Собиқ социалистик тузум амалиётда бундай иллатни йўқ қила олмади, аксинча ўзининг деформацияга учраган табиати ва тажрибаси билан сиёсий бегоналашувни чуқурлаштирди.

Мустақилликка эришган ҳозирги кунда жамиятимиз сиёсий структуранинг чуқур ўзгаришини, ижтимоий тизимларнинг тубдан қайта қурилиш жараёнини бошдан кечирмоқда. Унинг демократик янгилианиши учун иқтисодий, ижтимоий, маънавий, сиёсий асос бугунги кунларда яратилмоқда.

2.2. СИЁСІЙ СОҲА - ИЖТИМОІЙ ТАРАҚҚИЁТ ВА АМАЛИЁТ ОМИЛИ

Сиёсат субъектлари бўлган шахс, оила, жамоа ижтимоий гуруҳ, синф ва миллатларнинг сиёсий ҳаёти муайян ижтимоий соҳалар доирасида амал қилади. Бу жараёнда мураккаб ва кўп қиррали ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлиб, бу манфаатларнинг моддийлашувига олиб келади. Жамият - мураккаб ва лекин бир бутун организм. Унда турли ижтимоий гуруҳлар муносабатлари ва манфаати муштараклиги мавжуд. Шахс фаолиятининг умуммиллий, умумдавлат, умумхудудий томонларини ифодалашда турли ижтимоий гуруҳ ва қатламларнинг муайян манфаатларига таъсир этмай илжи йўқ. Ижтимоий ҳаёт соҳаларини бир-биридан ажратиш қийин, чунки уларда бир бутун жамият ҳаёти акс этган бўлади. Ижтимоий амалиёт мазмунини тушуниш учун, унинг ривожланишини идора қилиш учун жамият соҳалари тушунчасини аниқлаш, уларнинг ҳар бирига хос алоҳида хусусиятларини белгилаш муҳим илмий - назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Кишилиқ тарихида тоталитар сиёсий тартибот жамият сиёсий соҳасини мутлоқлаштириб (абсолютизация), бошқа соҳаларга қарама-қарши қилиб қўйди. Бунинг оқибатида ижтимоий ҳаётимиз ўта сиёсийлашиб, сиёсат инсоний муносабат ва фаолиятнинг барча шаклини қамраб олди. Натижада сиёсатнинг ўзи қуруқ, расмий, мазмунсиз бўлиб борди. Сиёсатга ўз мавқеини қайтариш, яъни у — бошқарув санъати эканлигини тиклаш зарур.

Сиёсий соҳа - инсон фаолиятининг мустақил, айна пайтда мураккаб ва кўп қиррали жабҳаси бўлиб: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судлов каби сиёсий - ҳокимлик муносабатларини ўз ичига олади. У ўзига хос сиёсий мазмун, ва намоён бўлиш шаклига эга бўлган ижтимоий амалий тараққиётнинг муҳим омили ҳамдир. Сиёсий ҳокимият мазмунидан келиб чиқувчи тақсимлаш ва қайта тақсимлаш ижтимоий гуруҳ ва жамоаларни ҳаракатга келтирувчи муайян мурувватга боғлиқ.

Тоталитаризм ўрнига демократиянинг келиши

жараёнида ҳокимият органларида сиёсий кучлар билан ижтимоий кучлар ўртасидаги амалий мутаносибликни аниқлаш қийин кечади. Бундай вазиятда мазмунан ўтувчан ва ўзгарувчан бўлган сиёсий соҳани аниқлаш мушкул бўлади. Қолаверса, ижтимоий жараёни бошқаришда ўта марказ-лашув ва тоталитар усуллар узоқ йиллар қўлланилиб келингани боис тор гуруҳий ва маҳаллийчилик манфаат-лари гирдобидида қолган сиёсий ташкилотлар ва сиёсий ҳаракатлар вужудга келди. Бу эса кўп партиялиликка ўтиш шароитида сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатларнинг давлат ва жамият тизимида уюшишига салбий таъсир кўрсатади.

Сиёсий соҳа моҳиятини аниқлашда, бошқа ҳаёт соҳалари мазмунини аниқлашдаги сингари, амалдаги сиёсий тартибот мундарижасига ҳам эътибор бериш керак. Негаки, сиёсий соҳа ва сиёсий тартибот бири-бири билан ички боғлиқ бўлган ижтимоий ҳолатлардир. Сиёсий, иқтисодий, социал ва маънавий ҳаётнинг ташкил этилиши ва амалиёти - сиёсий тартиботдир. Сиёсий институтдаги "уч"лик - жамиятнинг сиёсий ташкилоти, ҳукмронликни амалга ошириш услублари тизими ва ҳуқуқ ҳамда эркинлик тизими ташкилий ва таркибий бирлиги сиёсий тартиботни вужудга келтиради.

Сиёсий тартибот уч негизга асосланади. *Биринчиси* - иқтисодий асос бўлиб, унда ишлаб чиқаришнинг асосий воситаларида мулкчилик шакли ифодаланган бўлади. Қайси синф қўлида мулкка эгадорлик ҳуқуқи бўлса, шу синф манфаатига мос муҳит яратилади. *Иккинчиси* - сиёсий бўлиб, унда қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ҳуқуқига эга бўлган давлат туради. У жамиятда мулк эгаси бўлган синф манфаатига монанд ва қулай сиёсий тартибни ўрнатади ва ҳимоя қилади. *Учинчиси* - мафкуравий негиз бўлиб, бунда ҳукмрон синф маслаҳи ва мақсадига тубдан тўғри келадиган мафкурага таянилади. У омма орасида айнан амалдаги тузум ва тизимнинг бўлиши тўғри ва мақсадга мувофиқ эканлигини таркиб қилишга хизмат қилади.

Давлат сиёсий тартибот орқали жамият аъзоларининг хатти-ҳаракатини маълум меъёр ва қоидаларга бўйсундиради. Бу ҳолатнинг моҳиятида

жараёнида ҳокимият органларида сиёсий кучлар билан ижтимоий кучлар ўртасидаги амалий мутаносибликни аниқлаш қийин кечади. Бундай вазиятда мазмунан ўтувчан ва ўзгарувчан бўлган сиёсий соҳани аниқлаш мушкул бўлади. Қолаверса, ижтимоий жараённи бошқаришда ўта марказ-лашув ва тоталитар усуллар узоқ йиллар қўлланилиб келингани боис тор гуруҳий ва маҳаллийчилик манфаат-лари гирдобиди қолган сиёсий ташкилотлар ва сиёсий ҳаракатлар вужудга келди. Бу эса кўп партиялилиikka ўтиш шароитида сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатларнинг давлат ва жамият тизимида уюшишига салбий таъсир кўрсатади.

Сиёсий соҳа моҳиятини аниқлашда, бошқа ҳаёт соҳалари мазмунини аниқлашдаги сингари, амалдаги сиёсий тартибот мундарижасига ҳам эътибор бериш керак. Негаки, сиёсий соҳа ва сиёсий тартибот бири-бири билан ички боғлиқ бўлган ижтимоий ҳолатлардир. Сиёсий, иқтисодий, социал ва маънавий ҳаётнинг ташкил этилиши ва амалиёти - сиёсий тартиботдир. Сиёсий институтдаги "уч"лик - жамиятнинг сиёсий ташкилоти, ҳукмронликни амалга ошириш услублари тизими ва ҳуқуқ ҳамда эркинлик тизими ташкилий ва таркибий бирлиги сиёсий тартиботни вужудга келтиради.

Сиёсий тартибот уч негизга асосланади. *Биринчиси* - *иқтисодий* асос бўлиб, унда ишлаб чиқаришнинг асосий воситаларида мулкчилик шакли ифодаланган бўлади. Қайси синф қўлида мулкка эгадорлик ҳуқуқи бўлса, шу синф манфаатига мос муҳит яратилади. *Иккинчиси* - *сиёсий* бўлиб, унда қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ҳуқуқига эга бўлган давлат туради. У жамиятда мулк эгаси бўлган синф манфаатига монанд ва қулай сиёсий тартибни ўрнатади ва ҳимоя қилади. *Учинчиси* - *мафкуравий* негиз бўлиб, бунда ҳукмрон синф маслаҳи ва мақсадига тубдан тўғри келадиган мафкурага таянилади. У омма орасида айнан амалдаги тузум ва тизимнинг бўлиши тўғри ва мақсадга мувофиқ эканлигини таркиб қилишга хизмат қилади.

Давлат сиёсий тартибот орқали жамият аъзоларининг хатти-ҳаракатини маълум меъёр ва қоидаларга бўйсундиради. Бу ҳолатнинг моҳиятида

сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар тизими муҳим мавқега эга бўлиб, бу тизим мазмунининг асосий белгилари сифатида сиёсий ҳуқуқ ва сиёсий эркинликлар ҳаракат қилади. Сиёсий ҳуқуққа - жинси, ирқи, диний эътиқоди, ижтимоий келиб чиқиши ва ҳолати, миллий мансублигидан қатъий назар, тенг ҳуқуқлилиқ ҳамда давлат ва жамоат бошқарув ишларида иштирок этиш, қонунлар муҳокамаси ва қабул қилинишида қатнашиш, давлат органлари ва жамоат ташкилотлари фаолиятини яхшилаш борасида ўз фикрларини баён қилиш ҳуқуқи киради. *Сиёсий эркинликни* - сўз эрки, матбуот эрки, мажлис ва митинглар эрки, кўча чиқишлари ва намойишлар эрки ташкил қилади. Сиёсий ҳуқуқ ва сиёсий эркинлик тизимини қарор топтиришдан энг асосий мақсад жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий, маънавий ва сиёсий манфаатлари муштараклигини амалга оширишдир. Бу тизимни иқтисодий муносабатдан устивор қўйиб бўлмайди, айна пайтда уни такомиллаштириш ва ривожлантириш — жамият тараққиёти талабидир. Тарихдан маълумки, иқтисодий ривожланишдан ортда қолган сиёсий соҳа, унинг тартиботига хос сиёсий ҳуқуқ ва эркинлик ижтимоий тараққиётга тўсқинлик қилади. Синфий жамиятларда сиёсий тартибот табақалашиш таснифи асосида амал қилади. Сиёсий ҳуқуқ ва эркинлик тизими бундай жамиятларда эгадор синф учун барча имтиёз ва имконларни яратади, айна вақтда, ҳокимиятдан ва мулкдан бегоналашган синф ва ижтимоий гуруҳлар учун эълон қилинган эркинлик ва ҳуқуқни ҳам кафолатламайди.

Тоталитар сиёсий тартибот зўрлик ва зўравонлик йўли билан жамият ва шахс манфаатини давлат олдида қурбон қилиб, сиёсий ҳаёт билан ижтимоий онгни омухта этиб жамият ҳаётини тоталитар тарзда чегаралаб қўяди (регламентлаштиради). Бунинг оқибатида халқ ҳокимиятдан, мулкдан, маънавиятдан, маданиятдан бегоналашади. Тоталитар сиёсий тартибот шароитида ҳаётнинг сиёсий ва носиёсий соҳалари орасида чегара

2.2. СИЁСИЙ СОҲА - ИЖТИМОИЙ ТАРАҚҚИЁТ ВА АМАЛИЁТ ОМИЛИ

Сиёсат субъектлари бўлган шахс, оила, жамоа ижтимоий гуруҳ, синф ва миллатларнинг сиёсий ҳаёти муайян ижтимоий соҳалар доирасида амал қилади. Бу жараёнда мураккаб ва кўп қиррали ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлиб, бу манфаатларнинг моддийлашувига олиб келади. Жамият - мураккаб ва лекин бир бутун организм. Унда турли ижтимоий гуруҳлар муносабатлари ва манфаати муштарақлиги мавжуд. Шахс фаолиятининг умуммиллий, умумдавлат, умумхудудий томонларини ифодалашда турли ижтимоий гуруҳ ва қатламларнинг муайян манфаатларига таъсир этмай иложи йўқ. Ижтимоий ҳаёт соҳаларини бир-биридан ажратиш қийин, чунки уларда бир бутун жамият ҳаёти акс этган бўлади. Ижтимоий амалиёт мазмунини тушуниш учун, унинг ривожланишини идора қилиш учун жамият соҳалари тушунчасини аниқлаш, уларнинг ҳар бирига хос алоҳида хусусиятларини белгилаш муҳим илмий - назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Кишилиқ тарихида тоталитар сиёсий тартибот жамият сиёсий соҳасини мутлоқлаштириб (абсолютизация), бошқа соҳаларга қарама-қарши қилиб қўйди. Бунинг оқибатида ижтимоий ҳаётимиз ўта сиёсийлашиб, сиёсат инсоний муносабат ва фаолиятнинг барча шаклини қамраб олди. Натижада сиёсатнинг ўзи қуруқ, расмий, мазмунсиз бўлиб борди. Сиёсатга ўз мавқеини қайтариш, яъни у — бошқарув санъати эканлигини тиклаш зарур.

Сиёсий соҳа - инсон фаолиятининг мустақил, айна пайтда мураккаб ва кўп қиррали жабҳаси бўлиб: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судлов каби сиёсий - ҳокимлик муносабатларини ўз ичига олади. У ўзига хос сиёсий мазмун, ва намоён бўлиш шаклига эга бўлган ижтимоий амалий тараққиётнинг муҳим омили ҳамдир. Сиёсий ҳокимият мазмунидан келиб чиқувчи тақсимлаш ва қайта тақсимлаш ижтимоий гуруҳ ва жамоаларни ҳаракатга келтирувчи муайян мурувватга боғлиқ.

Тоталитаризм ўрнига демократиянинг келиши

йўқолиб боради, рухсат берилмаган фаолиятининг барча тури истисно этилади. Кўпчилик ва озчилик муаммосига барҳам берилиб борилади, яъни ўзгача фикрлаш қонуний қатағон қилинади, озчилик тан олинмайди ва тақиқланади. Расмий жиҳатдан амал қилаётган ижтимоий-сиёсий ташкилотлар фаолияти у ёки бу давлат органи томонидан тотал тарзда регламентлаштирилган бўлади. Тоталитар тартибот ўзига нафақат хайрихоҳликни, балки фаол содиқликни ва ташаббус билан қўллаб-қувватлашни талаб этади. Одат бўйича, бундай тартиботларда ҳокимиятнинг ўзаро узвий алоқаси йўқ бўлиб, бунинг оқибатида олий ҳокимиятни қўлдан-қўлга ўтишида сиёсий силсилалар, пинҳона можаролар ва сарой тўнтаришлари юз беради. Сиёсий тартиботлар тараққиёти тарихидан маълумки, тоталитаризмдан демократияга ўтиш мурраккаб жараён бўлиб, демократик тартиботдан тоталитар тартиботга ўтиш эса нисбатан осон кечади.

Собиқ Иттифоқнинг парчаланиши оқибатида вужудга келган мустақил давлатлар сиёсий ҳаётида фуқаролик жамияти қарор топиб бораётган шу кунларда мулкчилик шакллари ўзгармоқда, ижтимоий гуруҳлар ва синфлар мундарижасида туб ўзгаришлар юз бермоқда, миллий муносабатлар моҳиятида янгича меъёр ва қарашлар вужудга келмоқда. Бундай иқтисодий ва ижтимоий вазият жамиятнинг сиёсий соҳасига ҳам шубҳасиз таъсир қилмоқда. Жамиятда содир бўладиган бундай ўтиш ҳолатида тоталитар, авторитар ва демократик тартиботларининг унсурлари мавжуд бўлиши мумкин. Фақат тилга олинган мазкур уч тартиботнинг қайсидир бирига хос жиҳатлар кўпроқ ва кенгроқ ёйилган бўлади.

Ижтимоий амалиётда сиёсий тартибот айни вақтда ҳам демократик, ҳам тоталитар мазмунда фаолият кўрсатиши мумкин. Унинг бу жиҳати айниқса синфий жиҳатдан кескин қарама-қаршилик асосида қурилган жамиятларда ёрқин ифодаланади. Эгадор синфларга -

2.2. СИЁСИЙ СОҲА - ИЖТИМОИЙ ТАРАҚҚИЁТ ВА АМАЛИЁТ ОМИЛИ

Сиёсат субъектлари бўлган шахс, оила, жамоа ижтимоий гуруҳ, синф ва миллатларнинг сиёсий ҳаёти муайян ижтимоий соҳалар доирасида амал қилади. Бу жараёнда мураккаб ва кўп қиррали ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлиб, бу манфаатларнинг моддийлашувига олиб келади. Жамият - мураккаб ва лекин бир бутун организм. Унда турли ижтимоий гуруҳлар муносабатлари ва манфаати муштараклиги мавжуд. Шахс фаолиятининг умуммиллий, умумдавлат, умумхудудий томонларини ифодалашда турли ижтимоий гуруҳ ва қатламларнинг муайян манфаатларига таъсир этмай иложи йўқ. Ижтимоий ҳаёт соҳаларини бир-биридан ажратиш қийин, чунки уларда бир бутун жамият ҳаёти акс этган бўлади. Ижтимоий амалиёт мазмунини тушуниш учун, унинг ривожланишини идора қилиш учун жамият соҳалари тушунчасини аниқлаш, уларнинг ҳар бирига хос алоҳида хусусиятларини белгилаш муҳим илмий - назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Кишилиқ тарихида тоталитар сиёсий тартибот жамият сиёсий соҳасини мутлоқлаштириб (абсолютизация), бошқа соҳаларга қарама-қарши қилиб қўйди. Бунинг оқибатида ижтимоий ҳаётимиз ўта сиёсийлашиб, сиёсат инсоний муносабат ва фаолиятнинг барча шаклини қамраб олди. Натижада сиёсатнинг ўзи қуруқ, расмий, мазмунсиз бўлиб борди. Сиёсатга ўз мавқеини қайтариш, яъни у — бошқарув санъати эканлигини тиклаш зарур.

Сиёсий соҳа - инсон фаолиятининг мустақил, айна пайтда мураккаб ва кўп қиррали жабҳаси бўлиб: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судлов каби сиёсий - ҳокимлик муносабатларини ўз ичига олади. У ўзига хос сиёсий мазмун, ва намоён бўлиш шаклига эга бўлган ижтимоий амалий тараққиётнинг муҳим омили ҳамдир. Сиёсий ҳокимият мазмунидан келиб чиқувчи тақсимлаш ва қайта тақсимлаш ижтимоий гуруҳ ва жамоаларни ҳаракатга келтирувчи муайян мурувватга боғлиқ.

Тоталитаризм ўрнига демократиянинг келиши

йўқолиб боради, рухсат берилмаган фаолиятининг барча тури истисно этилади. Кўпчилик ва озчилик муаммосига барҳам берилиб борилади, яъни ўзгача фикрлаш қонуний қатағон қилинади, озчилик тан олинмайди ва тақиқланади. Расмий жиҳатдан амал қилаётган ижтимоий-сиёсий ташкилотлар фаолияти у ёки бу давлат органи томонидан тотал тарзда регламентлаштирилган бўлади. Тоталитар тартибот ўзига нафақат хайрихоҳликни, балки фаол содиқликни ва ташаббус билан қўллаб-қувватлашни талаб этади. Одат бўйича, бундай тартиботларда ҳокимиятнинг ўзаро узвий алоқаси йўқ бўлиб, бунинг оқибатида олий ҳокимиятни қўлдан-қўлга ўтишида сиёсий силсилалар, пинҳона можаролар ва сарой тўнтаришлари юз беради. Сиёсий тартиботлар тараққиёти тарихидан маълумки, тоталитаризмдан демократияга ўтиш мурраккаб жараён бўлиб, демократик тартиботдан тоталитар тартиботга ўтиш эса нисбатан осон кечади.

Собиқ Иттифоқнинг парчаланиши оқибатида вужудга келган мустақил давлатлар сиёсий ҳаётида фуқаролик жамияти қарор топиб бораётган шу кунларда мулкчилик шакллари ўзгармоқда, ижтимоий гуруҳлар ва синфлар мундарижасида туб ўзгаришлар юз бермоқда, миллий муносабатлар моҳиятида янгича меъёр ва қарашлар вужудга келмоқда. Бундай иқтисодий ва ижтимоий вазият жамиятнинг сиёсий соҳасига ҳам шубҳасиз таъсир қилмоқда. Жамиятда содир бўладиган бундай ўтиш ҳолатида тоталитар, авторитар ва демократик тартиботларининг унсурлари мавжуд бўлиши мумкин. Фақат тилга олинган мазкур уч тартиботнинг қайсидир бирига хос жиҳатлар кўпроқ ва кенгроқ ёйилган бўлади.

Ижтимоий амалиётда сиёсий тартибот айна вақтда ҳам демократик, ҳам тоталитар мазмунда фаолият кўрсатиши мумкин. Унинг бу жиҳати айниқса синфий жиҳатдан кескин қарама-қаршилик асосида қурилган жамиятларда ёрқин ифодаланади. Эгадор синфларга -

демократик, меҳнаткашларга - тоталитар бўлган сиёсий тартиботнинг бу нисбати муҳим эмас. Чунки меҳнаткашларнинг ижтимоий фаоллиги, сиёсий курашларда иштироки даражаси таъсирида тоталитар тартиботнинг маълум чекиниши рўй беради. Синфий кураш тажрибаси, қолаверса, давлатчилик тарихи гувоҳлик беришича ҳукмдор синф ўз манфаатига мос сиёсий тартиботдан то у иқтисодий, ижтимоий, синфий наф келтиргунга қадар очиқ зўравонлик билан фойдалана беради. Меҳнаткашларнинг зулм ва зўравонликка қарши кураши кенг авж олиб, очиқ истибдод қилиш қийин ва ноқулай бўлиб қолган пайтларда эгадор синф сиёсий тартиботнинг тоталитар туридан демократия усули унсурлари томон ўтишга мажбуран мойиллик қилади. Сиёсий муносабатлардаги ислохотлар туфайли демократия томон силжишлар ўзида эски ва янги зиддиятларни мужас-самлантиради, шу боис сиёсий соҳада амал қилаётган тартиботдаги мавжуд демократия даражасини аниқлаш қийин кечади. Бу борада туғилаётган янгилик эскилик либосига ўралади, эскилик эса янгилик мазмунини эгал-лашга ҳаракат қилади.

Бундай тарихий вазиятда тоталитар ва демократик сиёсий тартиботлар кескин чегаралар билан бир-бирларидан ажралмагани учун, боз устига улар мазмунида ўзаро қарама-қарши ҳолатлар бўлгани боис ўтиш жараёни мурраккаб ва қийин кечиши табиий. Қолаверса, бу ўтиш сиёсий муносабатлар бағрида юз берадики, бу ҳам ўз навбатида маълум мурраккабликларни келтириб чиқаради. Бироқ, бунга қарамай, ижтимоий ҳаётнинг муайян соҳалари сиёсий жараённинг тараққиёти тақозоси билан қонуний қабилда давлатнинг тотал назоратидан аста-секин озод бўлиб, ўз ўрни ва қиёфасини аниқлаб боради. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари маълум даврда давом этадиган тоталитаризмдан демократия томон эволюцион ўтишни бoshдан кечирмай амалга ошмайди. Бундай ижтимоий ўтиш жараёнини ўз моҳиятида акс эттиргани учун ҳам унда

кўппартиялилиқ, ошқоралиқ, сиёсий муҳолифат жиҳатлари мавжуд бўлган бўлади. Ижтимоий ҳаёт соҳалари (биринчи навбатда, маънавий соҳа) давлат назоратдан узоқлаша бошлайди. Ижро этувчи ҳокимият кучая боради, аста-секин фуқаролик жамияти шакллана бошлайди. Фуқаролик жамияти ҳақида гапириб, Президент шундай дейди: *“Биз учун фуқаролик жамияти — ижтимоий макон. Бу маконда қонун устивор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини камол топтиришига монелиқ қилмайди, аксинча, ёрдам беради. Шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла даражада рўёбга чиқишига кўмаклашади”.* (Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлиқ шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997. 173-Б.)

Юқоридаги таъкиддан кўриниб турибдики, фуқаролик жамияти мамлакатимизнинг бугунги тараққиёти мазмунидан келиб чиқиб, қурилаётган сиёсий тузумдир. Бу жамият мавжуд манфаатларни мужассам ҳолда ифодаловчи ижтимоий-сиёсий институти бўлиб, ҳуқуқий давлатчилик тизими тикланганлиги билан характерланади. Бу тузум мавҳум жамият ёки умуман халқнинг эмас, балки муайян инсоннинг манфаатларини ифодалайди. Конституциявий меъёрлар ва қонунларнинг устиворлиги, улар инсон манфаатларини иш тутишга ва шу доирада ижтимоий-сиёсий ўзаро муносабатларни жорий қилишга қаратилганлиги бу тузумни асосий белгиларидандир.

Бугунги жамиятимиз тараққиёти шуни кўрсатмоқдаки, *фуқаролар давлатни бошқаришда иштирок этиш, ўзлари қандай бошқарилаётганлиги ҳақида маълумот олиш ҳуқуқини англай бошлашига ва бу ҳуқуқдан фойдалана олиш малакасига эришишлари бугунги кун талабидир. Мазкур кўникмалар жамиятда жорий қилиниб, амалиётда қўлланил-гандагина давлат ва унинг институтлари,*

мансабдор шахслар жамият ва фуқаро олдидagi ўз маъсулиятларини ҳис қиладилар. Бунинг асосий омили — фуқароларнинг сиёсий фаоллигини оширишга бориб қадалади.

Мазкур баёнда сиёсат мундарижасида ҳаракат қилган тизимлар фаолиятининг жамият ҳаётида тутган мавқеи ва ўрнига маълум маънода эътибор бердик. Назаримизда бундай таҳлил ҳозирги даврда ўта долзарбдир, чунки яқин йилларга қадар сиёсий ҳаётдаги барча муаммоларнинг мутлоқ аниқлиги, уларнинг вужудга келиши ва ривожланиш тенденцияларининг мустабид мафкура ҳамда яқка фирқалиқ тизими табиатида мослаб тушунтирилишининг ўзи қатор муҳокамаю мушоҳадага муштоқ масалаларни вужудга келтирган эди.

Бузилган сиёсий тизим табиати шахс ва жамият муносабатида номутаносиблик келтирди. Демократик йўллар билан бу номувофикликлар ечилмагани боис, улар чуқурлашиб, қарама-қаршилиқлар даражасига ўсиб чиқади. Шу сабабдан сиёсий соҳа, унинг мазмуни ва моҳиятини бугунги кун талабидан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилиш муҳимки, биз ушбу масалага оид ўз фикримизни баён этдик.

2.3. СИЁСІЙ МУНОСАБАТЛАР ВА СИЁСІЙ ЖАРАЁНЛАРДА МАНФААТЛАР МАВЖУДЛИГИ

Халқ оммасининг бугунги кун ижтимоий амалиётида сиёсий жараён жабҳаларига фаол жалб қилинаётганлиги сиёсат муаммоларига, сиёсий муносабат масалаларига қизиқишни кучайтирмоқда. Жамиятдаги социал-синфий тизимлар табиатида туб ўзгаришлар юз бераётганлиги, уларга хос манфаатлар туркумининг шаклланиб бораётганлиги сиёсатнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини ҳозирги кун нуқтаи назаридан тадқиқ қилишни тақозо этаётир.

Сиёсат моҳиятини таҳлил қилишда кўпқирраллиги инobatга олиниб, айникса унинг муҳим икки қирраси диққат-эътиборда туриши керак. *Биринчиси — сиёсатнинг маънавий қирраси бўлиб, унинг негизини ижтимоий онгини инъикоси ҳисобланган мафкура ташкил қилади.* Бунинг мундарижасида турли ғоялар, назариялар, нуқтаи назарлар ётади. *Иккинчиси — сиёсатнинг ижтимоий амалий қирраси бўлиб, бунга сиёсий муносабатлар, сиёсий институтлар ва сиёсатни амалда жорий қилувчи воситалар киради.* Бу икки қирра намоён бўлишига кўра ҳар бири ўзига хос мустақил мақомга эга бўлиб, бироқ улар бир-бири билан ўзаро узвий боғланган ҳолдагина сиёсатни идора ва бошқарув воситасига айланишига олиб келади.

Сўнгги йилларда сиёсат муаммоси муайян ижтимоий-сиёсий муҳокама ва мушоҳадага молик бўлиб бораётганлигининг боиси, бизнингча, сиёсат билан мафкура ўртасидаги ўзига хослик ҳамда уйғунлик меъёри Собиқ Иттифоқ тарихи тажрибасида бузилганлигига боғлиқдир. Совет ҳокимияти даврида *“сиёсат ва мафкура бир” деб тушунтирилган бўлиб,* бунинг оқибатида сиёсат ўта мафкуравийлашган эди. Ҳозирги даврга келиб эса жамиятни демократиялаштириш туфайли кенг авж олиб бораётган ошкоралик, фикрлар хилма-хиллиги шароитида сиёсатнинг аввалги мафкуравий асоси янги

шаклланаётган социал-сиёсий туркумлар томонидан кескин тарзда инкор қилинди. Зеро, шахс ва жамият манфаатлари муштараклигини кўзлаган сиёсат заминидан инсон қадр-қимматини ва халқ ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган мафкура туриши керак.

Ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги асосида ривожланиш йўлини танлаган мамлакатимиз ҳаётида халқ манфаатига мос сиёсий мафкурани шакллантириш ижтимоий-сиёсий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Зеро, жамият фуқароларининг барча гуруҳлари манфаатлари муштараклигига монандлаштирилган ички ва ташқи сиёсат ижтимоий амалиётдаги муносабатларнинг моҳияти ва мазмунини белгилайди.

Сиёсат - ижтимоий воқелик бўлиб, жамиятнинг барча соҳаларини ўзида мужассамлантиради. Айни пайтда у ҳаёт соҳаларини муайян жабҳаси кўлами билан чегараланиб қолмайди, ўз субъектлари мақсади ва манфаатини ифодалаб бир турдан иккинчисига ўтади. Шу боис сиёсат сифат муқимлигига эга бўлиб, ўзининг кўп қатламлилиги ва кўп қирралилигини намоён қилади.

Ҳозирги замон жаҳон ижтимоий-фалсафий адабиётларида сиёсат тушунчасига тааллуқли таҳлил тизимида нисбатан яқдиллик билан тан олинган нуқтаи назар мавжуд. Унинг асосий мазмунида *сиёсат - давлат ва жамоат ишлари*, деб олинади ва қуйидаги таърифий белгилар алоҳида қайд қилинади:

- *сиёсат* давлатлар, синфлар, миллатлар ва бошқа турли ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар майдонида шахслар, жамоа уюшмалари, ташкилотлар ва ҳокимиятнинг амалга ошираётган фаолияти бўлиб, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ниятида уларнинг сиёсий ҳокимиятни эгаллаш учун олиб борган курашидир;

- *сиёсат* давлат ишларида иштирок этиш, унинг фаолияти мазмуни, шакли ва вазифаларини белгилашдир;

- *сиёсат* тарихий маънода ҳукмдор шахсларнинг ниятлари, мақсади, ҳаракат ва фаолият тарзининг кўринишларидир;

- *сиёсат* кундалик қўлланилиш маъносида кишилар

орасида содир бўлаётган ижтимоий муносабатда маълум манфаатга эришишга қаратилган хатти-ҳаракатдир;

- *сиёсат* сиёсий жараён таҳлили мазмунида давлат ва жамият ҳаётининг жорий масалаларидир.

Сиёсатнинг жамиятдаги мақоми ва мавқеини тўла тушуниб етмоқ учун унинг шаклланиш шароити, ҳаракат ҳолати, турлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш керак. *Сиёсатнинг моҳиятига кўра* туркумлашуви куйидагичадир:

1. *Ҳаёт соҳаларига кўра* - иқтисодий сиёсат, социал сиёсат, маданий сиёсат, миллий сиёсат, ҳарбий сиёсат ва ҳ.к.;

2. *Ҳаёт жабҳаларига кўра* - ички сиёсат ва ташқи сиёсат;

3. *Кўламига кўра* - жаҳон сиёсати, халқаро сиёсат, локал сиёсат, регионал сиёсат;

4. *Ифодачиси ва субъектларига кўра* - давлат сиёсати, партия сиёсати, уюшма ҳаракати сиёсати, шахс сиёсати;

5. *Муддатига кўра* - тарих сиёсати, давр сиёсати, вақт сиёсати, кун сиёсати;

6. *Мазмун моҳиятига кўра* - тинчликсевар сиёсат ва милитаристик сиёсат ва ҳ.к.

Сиёсат таҳлилига оид нуқтаи назарларни ўрганар эканмиз, эътиборни кўпроқ *катта сиёсат - давлат сиёсатига* берилганини сезиб оламиз. Бир томондан, бу - тарихан тўғри ҳам. Негаки сиёсат (политика) илмий муомалага грекча “полис” яъни “давлат” деган сўздан олинган. Юқорида биз тилга олган ва ижтимоий-сиёсий адабиётларда қарор топган таърифий таҳлил ана шу мумтоз ўлчовдан келиб чиқади. Сиёсат моҳиятига, кўламига ва унинг ифодоловчи субъектларига қараб тавсиф ҳамда тасниф бериш лозим бўлса - мазкур ўлчов тўғридир.

Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, сиёсатни ифодоловчи субъектлар орасида шахс ва ижтимоий гуруҳлар ҳам бор. Жамият синфларга бўлиниб, синфий тизимлар пайдо бўлишига қадар ҳам ижтимоий амалиётда шахсий ва гуруҳий (уруғ, қабила, илк жамоа) манфаатлар мавжуд бўлган. Одамлар шу манфаатларни ифодоловчи мақсад атрофига бирлашган, уни амалга

ошириш учун курашган. Модомики, *сиёсат* деганда *синф ва давлат манфаатларини рўёбга чиқариш* учун қилинган *ижтимоий фаолият* тушунилар экан, нега айнан шундай ҳаракатнинг ибтидоий, илк шакли ва мазмунининг мавжудлиги ё тан олинмайди ёки бу ҳақда гап юритилмайди. *Бизнингча, инсоннинг борлиққа муносабатида, ижтимоий руҳиётида табиий био-физиологик ва моддий эҳтиёжларидан ижтимоий манфаат тушунчасининг ажраб чиқиш жараёни жузъий сиёсатнинг (сиёсатнинг!) пайдо бўлишига олиб келади.* Ижтимоий алоқадаги “учлик” ўлчови (уч киши бор жойда жамият бор) сиёсий муносабат ва сиёсий жараён шаклланишининг дастлабки нуктасидир.

Ижтимоий воқелик ҳисобланган сиёсат жамият ривожига боғлиқ ҳолда тараққий этиб боради. Синфларнинг пайдо бўлиши билан *синфий сиёсат*, давлатларнинг вужудга келиши билан *давлат сиёсати* шаклланади. Цивилизация йўлидаги мақсадлар муштараклиги асосида умумбашарий қадриятлар устиворлигини англаб, маърифатпарварлашиб бориш давомида дунё сиёсати тушунчаси майдонга келади.

Сиёсат тушунчаси тарихини “*хусусийликдан умумийликка*”, “*оддийликдан мурраккабликка*” ўлчовида таҳлил қилишни бугунги реал ҳаётнинг ўзи кун тартибига кўндаланг қилиб қўймоқда. Демократиялаштиришнинг чуқурлашуви жараёни унинг пировард мақсади мазмунидан келиб чиқувчи ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти жамиятни бошқаришда манфаатларга таяниш кераклигини кўрсатмоқда. Халқ манфаати, фуқаролар манфаати, давлат манфаати инсон манфаатини тан олишликдан бошланиши, бугунги кунимизда аниқ ва равшан бўлиб қолди. Президентимиз мамлакатимизнинг шу кундаги ички сиёсатиغا хос ривожланишни таъкидлаб дейди: “Инсонга муносиб ҳаёт шароити, унинг ўзини намоён қила олиши учун имкониятлар яратиш - иқтисодиётимизни ва бутун жамиятни ривожлантиришнинг олий мақсадидир”. [Ислом Каримов Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-Жилд.Т., “Ўзбекистон” 1996. 66-б.].

Жамиятда намоён бўладиган манфаатлар сиёсат билан боғлиқ ҳолда шаклланади ва ривожланади. *Сиёсий ҳаёт, сиёсий соҳа, сиёсий тизим, сиёсий ташкилотлар каби сиёсатшунослик тушунчаларининг заминида ҳам инсон манфаати, гуруҳ манфаати, синф манфаати, давлат манфаати етади.* Сиёсий ҳаётнинг тушунча кўламига монанд ҳолда манфаат турлари алоҳида ҳамда айни пайтда муштаракликда яшайди ва ҳаракат қилади. *XX аср охири XXI аср бошида ижтимоий амалиётда қадриятлар мазмунида, қадр-қиммат кўлами ва моҳияти мақомида туб ўзгаришлар юз бермоқда.* Эҳтиёж ва манфаатлар мундарижасида сифат ва салмоқ ўлчовларининг ўзгариши қонуний тарзда қадриятлар табиатига ҳам таъсир кўрсатади. Иқтисодий ривожланиш ва моддий фаровонликка боғлиқ бўлган қадриятлар ҳуқмронлигидан ҳаёт сифати ва шахс эрки қадриятлари устиворлигига ўтиш тобора аниқ сезилиб бормоқда. Тўғри, қадриятлар узоқ ўн йиллар, ҳатто асрлар давомида шаклланганлиги, жамият ҳаётига, кишилар турмуш тарзига эҳтиёж ва манфаатларнинг жорий ҳаракати туфайли муҳим ўрнашиб борганлиги боис тубдан ўзгариши қийин. Аммо аста-секин, лекин изчиллик билан қадриятлар мазмунида бурилиш юз бераётганлиги реал ҳолатки, бу дунё маданий иқлимининг ўзгаришига ҳам олиб келмоқда. Бундай ҳолат сиёсат ва манфаатлар муаммосининг халқаро майдонда ҳам долзарб илмий амалий масала сифатида яққол кўзга ташланаётганлигини кўрсатади. *Сиёсат ва манфаатлар тушунчаларининг ўзаро муносабатида манфаатлар бирламчидир.* Чунки ҳар қандай сиёсат у ёки бу субъектлар манфаатларининг ифодаси бўлиб вужудга келади. Манфаатларсиз сиёсат ҳам бўлмайди. Ижтимоий ҳаётни ҳаракатга келтирувчи шахс, оила, гуруҳ, синф, миллат, давлат ҳаракати ва фаолияти асосида манфаатлар етади. Манфаатлар ва сиёсат муаммоси тадқиқи муайян давр нуктаи назаридан олиб борилаётган бўлса, шу давр сиёсати мазмунидаги манфаатлар ўрганилади ва бундай изланишларнинг туб услубий усулида сиёсат бирламчи бўлиб келади. Ушбу муаммо

тарихий тарзда ҳамда ижтимоий тараққиёт ўлчовида қаралса, табиий ва қонуний равишда манфаатлар ва сиёсат тартибида қурилиши керак. Сиёсий манфаатлар мазмунидан келиб чиқадиган сиёсий фаолиятга боғлиқ ҳолда қаралганда эса сиёсат ва манфаатлар, манфаатлар ва сиёсатлар узвий боғлиқ тарзда таҳлил қилиниши лозим.

Манфаатлар ва сиёсат муаммосини ўрганишда ижтимоий амалиётдаги сиёсий муносабатлар мундарижасини кузатиш керак бўлади. Чунки, сиёсий муносабатлар жамиятнинг жаъми жабҳаларидаги манфаатларнинг ифодачиси бўлган субъектларнинг барча хатти-харакатини, фаолиятини, ўзаро алоқасини қамраб олгандир.

Сиёсат социал гуруҳ ва синфларнинг давлат орқали ҳамда ҳукумат атрофида шаклланиб ҳаракат қилаётган фаолият шакли ва усули бўлиб, сиёсий муносабатларнинг негизини ташкил қилади. Иқтисодий муносабатларнинг мазмунини ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкчилик моҳияти ташкил қилади. Мафкуравий муносабатлар асосида эса жамият ҳолати ва унинг тараққиётини мушоҳада қилиш этади. Сиёсий муносабатлар - давлат ҳокимиятига нисбатан сиёсат субъектлари - шахслар, оила, ижтимоий гуруҳлар, синфлар, миллатлар ва халқларнинг муносабатидир. Сиёсий муносабатларни тўғри ва тўла англамоқ учун сиёсий ҳаёт тушунчасига тўхталиб ўтиш, унинг моҳиятига эътибор бериш керак. Сиёсий ҳаёт - ижтимоий муносабатлар соҳаси бўлиб, ҳокимлик ва тобеъликни, давлат ташкилотлари ва вазифаларига муносабатни, омма билан йўлбошчилар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва алоқани фирқалар ва жамоат ташкилотлари муносабатларини қамраб олади. Сиёсий ҳаёт ижтимоий ходиса сифатида серқирра бўлиб, турли даражада ва турли шаклда намоён бўлади. Яшаш жойидан, меҳнат жамоасидан бошлаб то давлатлар ва халқлар ўртасидаги муносабатларгача бўлган ижтимоий жараён сиёсий ҳаёт кўламини ташкил қилади.

Оддий кундалик ҳаётда фуқароларнинг сиёсатдаги иштироки маҳаллий ва олий давлат

ташкilotларига сайловларда ва жамоат йиғилишларида қатнашишида сиёсий йўлбошчилар билан учрашувларида намоён бўлади.

Сиёсий ҳаёт соҳаларига кўра ички ва ташқи бўлади. Ички сиёсий ҳаёт деганда - бир давлат ичидаги ҳокимият билан фуқаролар ўртасидаги ҳамда турли социал гуруҳлар, синфлар, миллатлар ва фирқалар билан ҳукумат орасидаги муносабатлар тушунилади. Ташқи сиёсий ҳаёт - бу давлатларнинг бир-бирларига бўлган муносабатлари бўлиб, унинг мазмунида турли иқтисодий уюшмалар, ҳарбий-сиёсий блокларнинг ўзаро алоқалари акс этади. Ташқи сиёсий ҳаёт, асосан икки томонлама ва кўптомонлама муносабатларда ҳамда давлат раҳбарларининг олий даражадаги учрашувларида намоён бўлади.

Сиёсий ҳаёт жараёнида оммавий ахборот воситаларининг ҳамда илмий-ижтимоий тадқиқот ва таҳлил марказларининг ўрни бениҳоя катта. *Биринчиси*, омма сиёсий онгининг ўсишига, ижтимоий фикрнинг шаклланишига ёрдам беради. *Иккинчиси* муайян шаклда юзага келган ижтимоий фикрни ўрганиб, омма кайфиятини кузатишга ва идора қилишга кўмаклашади. Жамиятдаги сиёсий муносабатлар шу кунга қадар етакчи синф (ишлаб чиқариш воситаларига асосан эгадорлик қилаётган синф) манфа-атларини ҳимоя қилгани ҳолда, бошқа синф ва социал гуруҳлар манфаатини ҳисобга олишни ва бошқаришни ўзига вазифа қилиб олган, етакчи синф туб ниятини барчанинг мақсадига мос ва монанд деб тушунтиришга ҳаракат қилган. Бу меъёрни мафкура даражасига олиб чиқишда оммавий ахборот воситалари салмоқли ўрин эгаллаб келганини алоҳида айтиш лозим.

Ошкоралик ва сўз эркинлигига эга бўлиб, уларни ҳақиқий қурол қилиб олгандагина оммавий ахборот воситалари фуқаролар манфаати муштараклигини ифодалайди ҳамда ҳақиқий демократик сиёсий ҳаётни қуришга хизмат қилади.

Сиёсий муносабатлар майдонида ҳаракат қилиб фаолият кўрсатаётган сиёсий ташкilotларнинг мавқеи ва мақоми муҳим аҳамиятга эга. Маълум сиёсий

мақсадларни кўзлаб аниқ тизимларга, таркибий бўлимларга эга бўлган, ўз сиёсий дастурини амалга ошириш борасида фаолият қилаётган тузулмалар - сиёсий ташкилотлардир. Бу ташкилотлар якка ва жамоа шаклидаги аъзолик асосига қурилган бўлади. Сиёсий ташкилотлар турларига кўра - сиёсий партия ва ҳаракатлар, фуқароларнинг сиёсий йўналишидаги иттифоқлари, ёшларнинг сиёсий ташкилотларига бўлинади. Шунинг алоҳида таъкидлаш кераки, сиёсий муносабатларда иштирок қилаётган ижтимоий ташкилотларнинг ҳаммаси ҳам сиёсий ташкилот маъносида эга эмас. Чунки кооператив ташкилотлар, ижодий уюшмалар ҳам муайян сиёсий вазифаларни амалга оширишда иштирок этади, қонун чиқарувчи органлар фаолиятида, сайловларда қатнашади.

Жамиятдаги сиёсий муносабатларнинг ривожланиши муайян тарихий вазиятга боғлиқ ҳолда шаклланган, сиёсий ҳаётни идора қилишга қаратилган сиёсий институтлар фаолиятига ҳам узвий боғлиқ бўлади. Сиёсий институтлар партиялар ҳамжиҳатлиги, депутатлар корпусининг ҳамкорлиги, ижтимоий ўзини-ўзи идора қилиш ташкилотларининг бирлиги шаклида намоён бўлади ва фаолият кўрсатади. Сиёсий институтларнинг ўзига хослиги - уларнинг қонуний тарзда жорий қилиниб, фаолияти юридик актлар, қонун ва қарорлар билан регламентлаш-тирилганида сезилади.

Сиёсий муносабатлар синф ва социал гуруҳларнинг давлат орқали намоён бўладиган ўзаро алоқа усули сифатида сиёсатнинг объекти ва субъекти ўртасидаги дахлдорликнинг муайян ифодасидир. Тарихан бундай муносабатлар ҳокимлик ва тобелик шаклида вужудга келган. Сиёсий муносабатлардаги бундай хусусият синфий жамиятлар тарихи билан узвий боғлиқ тарзда ҳукмронлик ва тобелик қарама-қарши синфларнинг жамиятдаги муносабатлари инъикосидир. Мулк эгаси бўлган синф ҳукмрон синф ҳисобланган. Йўқсилларга эса тобеликда яшашдан бошқа илож қолмаган. Мулккий муносабатлар синфий тенгсизлик муносабатларининг асосини ташкил қилиб, йўқсиллар синфи мулкдор манфаатига мос равишда ишлаб берадиган ўзини боқа

олиши мумкин бўлган. Бундай ҳолат ҳукмронлик ва тобеликнинг иқтисодий асосини ташкил қилар эди. Бир синф қўлида ишлаб чиқариш қуролларининг тўпланиш, иккинчи синф фақат иш кучи бўлиб қолганлиги синфий зиддиятлар асосида қурилган жамиятлардаги қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши ҳолатининг ёрқин ифодаси эди. Ҳукмрон билан тобе ўртасидаги муносабатлар синфий қарама-қаршиликка асосланган жамият тараққиёти тарихига боғлиқ ҳолда ўсиб, ривожланиб, мурраккаблашиб борди.

Бу жараёнда синфий манфаатлар аниқ ажраб, ҳар бир ижтимоий воқеа заминидаги манфаатлар тўқнашуви сезилиб борди. Қулдор ҳукмронликни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлаш йўллари излади, топди ва жорий қилди. Қуллар ҳам аста-секин уюшиб, мулкка муносабат туйғулари улар руҳиятида намоён бўла бошлади. Ўз эрки, озодлигини ўйлай бошлаган қул ибтидоий иқтисодий муносабатларга қайтишни эмас, қулдорлик иқтисодий-ижтимоий муносабатларини ўз синфий манфаатига мослаштиришга ҳаракат қила бошлади. Маълумки, ибтидоий жамоа тузумида инсон кундалик эҳтиёжларини қондиришга етарли моддий неъмат эгаси бўлиш мақсадида ҳаракат қилар эди. Кишилиқ тарихида катта бурилиш бўлган синфий жамиятларнинг пайдо бўлиши инсонни ўз манфаати йўлида фаолият қилиши учун зарур бўлган турткини берди. Тўғри, у ибтидоий ўлчовдаги тенгликни бузди. Бироқ минимал текисчилик шароитидан шахсий манфаат йўлида ҳаракат қилиш имконини ижтимоий амалиёт майдонига олиб чиқди. Қулнинг синфий кураш жараёнига тортилганлигининг ўзи ижтимоий тарихдаги сиёсий муносабатларнинг шакл-ланишида ўзига хос нуқта бўлган.

Сиёсий муносабатлар мазмунида *сиёсий ҳаракат, сиёсий фаолият* тушунчаси ҳам ўзига хос мақомга эга. *Сиёсий фаолият* замирида асосан туб иқтисодий манфаатлар ётади. Бу манфаатларнинг моддий ва маънавий жиҳатдан асосланиши ва қарор топиши йўлида олиб борилган ҳаракат *сиёсий фаолиятнинг ижтимоий оқибатидир.*

Манфаатлар моҳиятидан келиб чиққан ҳолда сиёсий фаолият шакллари ҳам турлича бўлади. Сиёсий фаолият жамият тараққиётига конструктив таъсир кўрсатиш имконига эга. У тараққиётга хизмат қилиши ҳам мумкин, ёки тараққиётга тўсиқ бўлиши ҳам мумкин. Шу боис, *сиёсий фаолият идора қилиниши, инсон манфаатлари нуқтаи назаридан, халқ ва давлат мақсадлари йўлида ривожлантирилиши керак. Бу демократик жараённинг муҳим талабидир. Сиёсий фаолият ортида турган синфнинг жамиятдаги тутган ўрни ва мавқеига қараб сиёсий муносабатлар мундарижаси ўзгариб боради.*

Кулдорлик тузумининг емирилиши даврида синфлар тизими ўзгара бошлайди. Майдонга кулдорлик жамиятини ағдариб, янги жамиятни барпо қилувчи кучлар - деҳқон ва феодал синфлари келади. Бу даврда феодалларнинг синфий манфаати сиёсий муносабатларнинг мундарижасини белгилайди. Феодаллар бу босқичда жамият тараққиётида ижобий роль ўйнайди. Ижтимоий амалиётда ўзига даврдош ва тузумдош бўлган социал гуруҳлар ва синфлар манфаатлари тўқнашгунга қадар ҳукмрон синфларнинг ижобий роли сақланиб туради. Синфий зиддиятларнинг кескин намоён бўлиши ва авж олиб бориши жараёнида ҳукмрон синф ўз ижтимоий имкониятлари ва сиёсий салоҳиятини йўқотиб боради. Шаклланиб келаётган янги ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга у тўсиқ бўлиб, ҳатто ўз мавқеини сақлаб қолиш ниятида фаол ҳаракатларни ҳам амалга ошира бошлайди. Бироқ, бу уринишлар ижтимоий тараққиёт манфаатига зид бўлиб қолган бўладик, бир вақтлар ижобий функцияни бажарган синф реакцион кучга айланиб қолади. Бундай ҳолат сиёсий муносабатлардаги синфий манфаатлар муаммосига боғлиқ бўлган янги ижтимоий воқеъликнинг туғилишидир. Демак, бир ижтимоий-иқтисодий тузум бағрида муайян синф икки хил, ҳатто бир-бирига тўғри келмайдиган мавқе ва мақомга эга бўлиши мумкин.

Кишилиқ тарихида буржуа ишлаб чиқариш муносабатларининг юзага келиши сиёсий муносабатлар тараққиётида янги саҳифа очди. Бу давр сиёсатини

белгиловчи мафкура феодад давлат тузуми манфаатлари билан жамият манфаатлари бир-бирига мос келмай қолганлигини тушунтира бошлади. Мамлакат ҳўжалик ҳаётига давлат тизимларининг аралашуви инкор қилиниб, шаҳар буржуазияси манфаатлари эркин ишбилармонлик ва тадбиркорликни тақозо қилиб қолди. Ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёти имкони кучайди. Дастлаб иқтисодий, сўнг сиёсий жиҳатдан ҳокимият жоловини қўлга олган буржуазия синфининг манфаати умумжамят манфаатига айланиб борди. Бу манфаатлар таркибига деҳқонлар, ҳунармандлар ва бошқа табақалар манфаати ҳам кирар эди. Бу ижтимоий иқтисодий ўзгаришлар сиёсий муносабатларда янги кучларнинг синфий манфаатлари шаклланиб ва ривожланиб бориши билан бирга улар ўртасидаги муносабатлар кенгайиб ва айна пайтда зиддиятлашиб бораётганлигини кўрсатар эди.

Буржуазия жамиятининг ривожланиши йирик машиналашган ишлаб чиқаришни, ижтимоийлашувни кенг авж олдира бордики, ихтиёрсиз бундай ишлаб чиқариш усулига мос иқтисодий асос ҳам керак бўлиб қолди. Бу бизга маълум - асосий ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчиликнинг ўрнатилиши эди. Бу тарздаги янги сиёсий муносабатларни пролетариат синфи яратиши керак эди.

Сиёсий муносабатлар объекти ва субъекти алоқасида антогонистик синфлар ўртасида бўладиган консенсус (келишув) муҳим аҳамиятга эга. Турли синфларнинг сиёсий келишуви сифатида консенсус жуда катта омилки, у жамиятни иқтисодий-ижтимоий, сиёсий-маънавий барқарорлаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодий-ижтимоий жиҳатдан ўхшаш имконларга эга бўлган ҳукмрон қатлам ва ҳукмрон синфлар ўртасидаги консенсус қайсидир томонлар билан табиий бўлса, буржуазия синфи билан меҳнаткашлар орасидаги келишув сиёсий муносабатлар майдонидаги нисбатан янги ҳолат эди. Унинг пайдо бўлиши илмий-техника тараққиётида инсон омилининг ўсиши билан узвий боғлиқдир. Буржуазия синфи ўз манфаатларининг рўёбга чиқиши ишчилар синфи

манфаатлари билан муайян маънода боғлиқ эканлигини тушуниб, тан олиб бориши туфайли синфий курашнинг компромисс усуллари ҳам қўллашга мажбур бўлади. Компромисс - бу буржуазия билан ишчилар синфининг ўз туб манфаатлари йўлида олиб бораётган курашнинг сиёсий вазият талабидан келиб чиққан ҳолати бўлиб, буржуазия бу сиёсий ҳолатни синфий курашларда мажбур бўлиб қолгандагина ихтиёрий қабул қилади. Низоли вазиятни ортиқча кескинлаштиришдан, синфий тўқнашувдан унга манфаат қолмагандагина бу усулга йўл беради.

Сиёсий муносабатларда сиёсий институтлар фаолияти консенсус даражаси қай сифатда ва қанчали салмоқда бўлишлигини белгилайди. Синфий манфаатлар ортида турган кучларнинг сиёсий маданияти ривожланиб бориши билан келишувлар кўлами ва салмоғи ўсиб боради. Аста манфаат муштараклиги имкони шаклланиб борадики, бунинг оқибатида манфаатлар умумсиёсий ва умумижтимоий маъно касб этади. Бундай сиёсий муносабатлар ҳам синфий курашнинг шаклларида биридир.

Социализм деб аталмиш тузумнинг вужудга келиши сиёсий муносабатларни янги турини пайдо қилди. Ижтимоий муносабатларда янги социал гуруҳ ва синфлар муносабати шаклланди. Меҳнаткаш омmanın йирик иттифоқига имкон яратилди. Пролетариат диктатураси ишчи-деҳқон иттифоқи тимсолида барча меҳнаткашларни бир томонга, ағдарилган синфларни иккинчи томонга ажратди. Бу давр сиёсий муносабатларида ҳам "ҳукмронлик ва тобелик" мавжуд бўлиб, фақат энди аввалгидан фарқли ўлароқ кўпчилик озчилик устидан ҳукмронлик қила бошлади. Бу шароитдаги сиёсий муносабатларда кескинликни бўлиши ағдарилган синфларнинг қай даражада қаршилиқ кўрсатишига боғлиқ. Бу, қолаверса, айна вазиятда синфий тизимнинг туб ижтимоий асосига, яъни мамлакатнинг ҳўжалик ҳолатига ҳам алоқадор бўлади.

Сиёсий майдонда ҳаракат кўрсатаётган синфлар фаолият даражаси мамлакатнинг аграр ва аграр-индустриал тараққиёт даражасида эканлиги, ёки

индустриал ва индустриал-аграр даражасидалиги муҳим аҳамият касб этди. Пролетариат(ишчилар синфи)қай даражада ривожланганлигидан, унинг атрофига уюшган синф ва социал гуруҳларнинг кураш тажрибасидан сиёсий муносабатларнинг сифати, салмоқи ва салоҳияти келиб чиқди. Аграр ва аграр индустриал мамлакатларда сиёсий майдон марказига чиқиб қолган пролетариатнинг синфий сифатлари пролетариат диктатурасининг соҳиятини, мавқеини ва салоҳиятини тўла номоён қила олмади. Аксинча ҳокимиятчиликнинг бундай мазмунини бузилишига олиб келди.

Сиёсий муносабатларнинг социализм жамиятига хос хусусиятлари тарихда Октябр инқилоби туфайли Россия халқлари ривожланишида, кейинроқ Совет Иттифоқи тажрибасида, қолаверса халқаро майдонда социализм тизими деб аталган мамлакатлар ҳаётида номоён бўлди. Сиёсий муносабатларнинг социалистик мазмунига юклатилган энг муҳим моҳият- умумсиёсий манфаатлар қарор топтирилиши эди. Бироқ, бундай сиёсий муносабатларни жорий қилиш тарихдан бизга бугунги маълум бўлган сабабларга кўра амалга ошмади. Бунинг энг муҳим сабаби бу жамиятда мантиқан мавжуд бўлган манфаатлар муштараклиги имкониятини сиёсий тараққиёт мазмунига монанд ривожлантирилмаганидир.

Жамиятнинг барча жабҳалари қатори сиёсий соҳани ҳам эркинлаштириш жараёнининг муваффақияти кўп жиҳатдан жамиятни ҳаракатга келтирадиган манфаатларни ҳисобга олишга, идора қилишга ва йўналтиришга боғлиқ. Жамиятда содир бўлган ва бўлаётган ҳар қандай ижтимоий воқеликни тўғри англамоқ учун, албатта, шу воқеликни юзага келишига сабаб бўлган манфаатдорлик ҳолати ўрганилиши керак.

Сиёсий жараён сиёсий муносабатларнинг жамиятда изчиллик билан амалга ошадиган ўрин алмашувидир. Сиёсий жараён туфайли бир ҳолатдаги сиёсий муносабатлар ўрнига бошқаси вужудга келади. Сиёсий муносабатларнинг ўрин алмашинуви икки йўл инқилобий ёки ислоҳий йўл билан амалга оширилади. Янги сиёсий муносабатларни ўрнатишдаги инқилобий йўл эски

муносабатларнинг тубдан мутлақо ўзгаришини талаб қилинади. Бунда жамият айна пайтда, у аввалги сиёсий муносабатлар бағрида шаклланиб, ривожланиб бораётган илғор сиёсий тенденцияларни ҳам изчиллик билан ривожланишини тақозо қилади. Сиёсий жараёндаги ислоҳий усул ўз-ўзидан бўладиган ижтимоий воқелик эмас, бунда ҳам эскилик билан янгилик ўртасида кескин кураш кетади. Ислохот йўли кўпчилик назарида оддий йўл деб тушунилса-да, аслида дунё сиёсий тарихи тажрибасининг гувоҳлик беришича, қолаверса, бугунги ҳаётнинг кўрсатишича, бу йўлда ўзига хос туб ўзгаришлар ҳам кўзда тутилади.

Сиёсий жараёндаги туб ўзгаришлар уларнинг муайян майдонда ҳаракатда бўлган ижтимоий муносабатларнинг, социал қарама-қаршиликларнинг қай даражада ҳал қилинишига, боғлиқ. Ислоҳий қайта куришлар ҳам мазмунан ана шу моҳиятга эгадир. Фақат кураш, янгиланиш йўли, йўналишида шаклан фарқлар мавжуд холос. Бу ўринда Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий тараққиёт йўли диққатга моликдир. Танланган йўлнинг моҳияти ҳақида гапириб, Президент Ислом Каримов шундай дейди: *"Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, сохта инқилобий сакрашларсиз, фожиали оқибатларсиз ва кучли ижтимоий ларзаларсиз, эволюцион йўл билан нормал, маданиятли тараққиётга ўтиш - танлаб олинган йўлнинг асосий мазмуни ва моҳиятидир. Одамларнинг онги ва турмушига ўнлаб йиллар мобайнида, кўпинча зўравонлик йўли билан сингдирилган нарсаларни бир зумда ўзгартириш мумкин эмас. Бунинг учун ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни кескинлашувига ва уларни бир-бирига қарама-қарши қўйишга барҳам бериш билан жамиятни янгилаш ва ўзгартириш зарурлигига одамларни ўзини ишонтириш, ҳаракатга келтирувчи кучларни ва меҳнатни рағбатлантирувчи омилларини ўзгартириш мумкин"* [Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд, Т. "Ўзбекистон" 1996 41-б.].

Сиёсий жараёнда иқтисодий тақчиллик, ижтимоий

инжиқликлар намоён бўлиб турган вақтдаги сиёсий муносабатлар мазмунида синф ва социал гуруҳлар ўртасида, этник қатламлар орасида ҳамжихатлик муҳим аҳамият касб этувчи ижтимоий воқелиқдир.

Иқтисодий ислохотлар сиёсий жараён билан бевосита боғлиқ тарзда ривожлантирилгандагина маълум ижобий натижаларга эришилади. Иқтисодиёт сиёсатнинг моддий асоси сифатида муҳим мавқега эга. Сиёсат эса ўз навбатида иқтисодий қонуниятларнинг онгли қўлланилишидир. Шу боис у ёки бу социал кучнинг туб иқтисодий манфаатларини ифодалаган сиёсатгина реал сиёсий куч бўла олади. Иқтисодий муаммолар моҳиятига сиёсий жараёнда содир бўлаётган сиёсий муносабатлар нуқтаи-назаридан баҳо бериш синфий ҳукмронлик жорий қилинган жамиятларда у ёки бу синфнинг ўз ҳукмронлигини ушлаб қолиши учун асос бўлган. Социал адолат ва демократияга асосланган жамиятда эса сиёсат иқтисодий муаммоларни ҳал қилувчи восита бўлиб хизмат қилади. Иқтисодий муаммоларни еча олишга қодир сиёсий қарорларнинг бўлмаслиги, ёки уларнинг кеч қабул қиланаётганлиги иқтисодий ислохотларнинг амалга ошишига тўсқинлик қилади.

Ижтимоий - иқтисодий жараёнда сиёсатнинг мавқеи ва ўрнига юқорида келтирилган мезон ва меъёр билан ёндашишимиз иқтисодиётни сунъий сиёсийлаштиришга уриниш деб қабул қилинмаслиги керак. Негаки, ўтган жамиятда узоқ йиллар "Яшасин ва яшасин" лар билан йўғрилган сиёсатдан фуқароларимиз ўта чарчаган. Эҳтимол, шу боис, омма орасида сиёсатга нисбатан бепарволик, лоқайдлик кайфияти шаклланган. Бундай ҳол бугунги сиёсий жараёндаги сиёсий муносабатларни мурраккаблаштирмоқда. Бу эса сиёсатнинг туб мақсади шахс ва жамият манфаатларини уйғунлаштиришдан, инсон манфаати устиворлигини давлат сиёсати даражасига кўтаришдан иборат эканлигини амалда исботлашни талаб қилмоқда.

Фуқаролар ўзларининг ҳаётий манфаатларини ифодаловчи, кундалик эҳтиёжлари талабига мос келувчи иқтисодий-ижтимоий амалиётни тиклашга қаратилган

сиёсий жараёнлар жорий қилинишини кутиб яшайди. Бунинг сиёсий кафолати чиқарилаётган қарорлар, қонунлар, фармонлар бажарса бўладиган аниқ режаларга таянишидир. Собиқ иттифоқ ҳаёти тарзига хос унинг парчаланиб кетишига боғлиқ ижтимоий-иқтисодий амалиёт асорати бугунги барча МДХ мамлакатларидаги сиёсий жараёнда ҳали ҳам сезилмоқда. Бундай мурраккаб вазиятда Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти мамлакатдаги сиёсий жараённи ҳақиқий халқ манфаатини ҳимоя қилишга қодир қонунлар мажмуаси билан мустаҳкамлашни мустақилликнинг муҳим гарови, деб билмоқда.

Ўзбекистондаги бугунги сиёсий барқарорлик Республикада ижтимоий-сиёсий жараёнда тутилган йўлнинг тўғрилигини кўрсатмоқда. Бу йўл заминида бозор иқтисодиётининг маърифий, халқчил йўналиши етадики, унда инқилобий сакрашларсиз, кенг халқ оммаси манфаатларига зид келмайдиган интилиш сезилмоқда.

"Такрор ва такрор айтмоқчиман, - дейди Ислом Каримов, - жамиятни янгилашнинг инқилобий усулларига биз мутлақо қаршимиз. Биз тадрижий - эволюцион ислохотлар йўли тарафдоримиз ва бунга қатъий амал қиламиз. Мамлакатимизнинг тарихий ва миллий хусусиятларини, халқимиз табиати - минталитетини инобатга олсак, ривожланишнинг мазкур йўли биз учун ниҳоятда мақбулдир".

(Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т., "Ўзбекистон", 1999, 14-б.)

Сиёсий муносабатлар ва сиёсий жараён муаммоси таҳлиliga бағишланган ушбу бандда бугунги кун сиёсатшунослиги тадқиқ мезонидан келиб чиқиб, сиёсатнинг жамиятда тутган ўрни ва мавқеини аниқлашга уриндик. Сиёсат ижтимоий ҳаёт соҳаларининг мужассамлашган ифодаси бўлиб, жамиятни илмий бошқаришнинг муҳим воситасидир. Юқорида айтилганларидан келиб чиқиб қуйидаги ихчам хулосани қилмоқчимиз.

Кундалик ҳаётимизда сиёсат жамиятдаги синф

ва социал гуруҳларнинг ўзаро муносабатларида намоён бўлади. Ижтимоий муносабатлар соҳаси бўлган ҳукмронлик ва тобеликни, давлат ташкилотларига муносабатни, омма билан йўлбошчилар орасидаги ўзаро боғлиқлик ва алоқани қамраб олувчи сиёсий ҳаёт сиёсий муносабатлар мунда-рижасини ташкил қилади. Жамиятдаги сиёсий муносабатларнинг ривожланиши муайян тарихий вазият ва сиёсий институтлар фаолияти билан узвий боғлиқдир. Сиёсий муносабатлар ортида турган синфнинг фаолиятига қараб сиёсий жараённинг моҳияти келиб чиқади.

Сиёсий жараён жамиятдаги сиёсий муносабатларнинг муайян шароитда изчиллик билан амалга ошадиган ўрин аламушувидир. Бу жараён туфайли жамият ривожланади, бир турдан иккинчисига, бир шаклдан бошқасига ўтади. Тарихдаги туб бурилишлар ҳам шу жараён таъсирида содир бўлади. Сиёсий жараённинг мазмунида инқилобий ва ислохий йўналишлар бўлиб, уларнинг тарихий таҳлили, амалий ўрганилиши мавжуд жамиятдаги манфаатлар тадқиқи ва тадбиқи билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

2.4. СИЁСІЙ МАНФААТЛАР: МАЗМУН ВА МОҲІЯТ.

Бугунги кунимизда жамиятнинг барча соҳаларидаги манфаатларини оқилона тартибга солиш, ташкил қилиш ва идора этиш давлат сиёсатининг муҳим мазмунига ҳамда жиддий жабҳасига айланди. Иқтисодий тараққиётнинг янгича мазмуни туфайли сиёсий ҳаётимизда ҳам туб ўзгаришлар юз бермоқда. Демократия, ошкоралик, фикрлар хилма-хиллигига кўппартиялилик сингари сиёсий соҳадаги сифат ўзгаришлари билан бир қаторда мулкчиликнинг кўп шакллилиги, эркин меҳнат, тадбиркорлик ва ишбилармонлик каби ижтимоий янгиликлар ҳам шу кунги турмуш тарзимиизнинг таркибий қисми бўлиб бормоқда.

Республикаимизда изчиллик билан амалга оширилаётган демократик ислохотларнинг ижтимоий амалиёти жамият тараққиётининг муҳим кафолати — халқ манфаатини ҳисобга олиш эканлиги яққол кўрсатди. Маълум маънода, ўтган аср 80-йилларининг ўртасида яхши ният билан бошланган қайта қуришнинг пировард мақсадга эриша олмагани ҳам асосан ҳокимиятнинг юқори бўғинида ижтимоий-сиёсий муносабатларга ориқча эътибор берилиб, халқ ҳаёти, меҳнаткаш эҳтиёжи, шахс манфаати масалалари диққатдан четда қолганлигидан эди. Шу боис халқнинг турмуши оғирлашиб борди, ҳокимият ва халқ манфаатидаги монандликка ва муштаракликка янада путур етди. Шахс ва жамият, инсон ва давлат муносабатларида бегоналашувни юзага келтирган сиёсат оқибатида, қолаверса, қайта қуришнинг пухта ўйланмаган ва кўп жиҳатлардан бир томонлама тадбирлари туфайли ҳаётимизга миллий низолар, ҳудудий келишмовчиликлар каби жамиятни ижтимоий ҳалокат ёқасига олиб келувчи ҳолатлар юзага чиқди. Совет Иттифоқи тарқаб кетиши арафасидаги ҳокимият ва ҳуқуқ органларида содир бўлган парокандалик, қайта қуриш даврининг поёни йўқ мунозаралари оқибатида қонун-бузарлик ва жиноятчилик авж олди. Бу эса иқтисодий тангликни ва ижтимоий инқирозни сиёсий

тенгликка айлантирди. Бундай мурраккаб ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳолатдан чиқиб кетишнинг бирдан-бир йўли Ўзбекистон танлаган истиқлол йўли эди.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг тараққиёт дастурини белгилловчи муҳим омил жамиятдаги жаъми ижтимоий гуруҳлар ва қатламларнинг манфаатларига мос келадиган тамойиллар асосида халқчил сиёсатни амалга оширишдир. Республика Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек: *"Халқ давлат ҳокимиятининг манбаидир. Унинг хоҳиш-иродаси давлат сиёсатини белгилаб беради. Бу сиёсат инсон ва жамиятнинг фаровонлигини, Ўзбекистон барча фуқороларининг муносиб турмушини таъминлашга қаратилган бўлиши керак. Янгиланган жамиятнинг сиёсий ва давлат тузилиши инсонга унинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзини эркин танлаб олишини кафолатлаши керак"* [Каримов И.А. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1-жилд, "Ўзбекистон", 1996 44-6.].

Мазкур мақсадни ўзига бош йўналиш қилиб олган сиёсатни амалга ошириш жамият сиёсий маданияти мундарижасидаги сиёсий манфаатларни идора қилиш, уларнинг намоён бўлиши ва амалдаги ҳаракатини бошқариш билан боғлиқ. Шу боис, сиёсий манфаатлар муаммоси, жамиятнинг сиёсий жараёни жабҳаларида уларнинг тутган ўрни ва мавқеи масаласи сиёсатшунослик фани олдида турган бугунги кундаги ўта долзарб мавзудир.

Синфларнинг пайдо бўлиши ва синфий манфаатлар тўқнашуви оқибатида синфий курашлар юзага келди. Жамият синфий таснифи заминида ётган қарама-қаршилиқ-ларнинг авж олиши сиёсий ҳаракатларни туғдирди. *Сиёсий ҳаракат* - субъектларнинг ҳокимиятга нисбатан муносабати мазмунида ифодаланган фаолияти бўлиб, давлат масала-ларини ҳал қилишда иштирок этиш усулидир. *Сиёсий ҳаракат сиёсий манфаатларни ифодалаш ва амалга ошириш омили ҳам бўлиб, бу ҳаракатлар асосида ижтимоий гуруҳ ва синфларнинг*

манфаатлари ётади. Ҳокимиятнинг сиёсий тури, сиёсий - ҳокимлик муносабати ва бу муносабатларда субъектларнинг тутган ўрни ҳамда мавқеи мазкур субъектларнинг муайян қиёфасини, хоҳиш-иродасини, фаолиятини шакллантириб, сиёсий ҳаракатларда уларни идора қиладиган сиёсий манфаатларни майдонга келтиради.

Сиёсий ҳаракатларнинг субъекти энг аввало бу шахслардир. Шу боис сиёсий ҳаракат кишиларнинг муайян эҳтиёжи ва манфаати атрофида онгли тарзда содир бўладиган ҳаракатдир. Сиёсий ҳаракатлар иқтисодий, маънавий, ижтимоий манфаатларга асосланади, муайян сиёсий тизимлар орқали маълум сиёсий тузумда шаклланади ва амал қилади. Ижтимоий гуруҳлар ва синфлар билан бўлган сиёсий ҳаракатларнинг вужудга келиши ва ривожланиши давомида сиёсий манфаатлар ҳам шаклланиб, ҳам ривожланиб боради. Жамиятдаги синфий манфаатлар ўртасида кескин тафовутларнинг юзага келиши, улар орасида зиддиятларнинг кучайиб бориши билан сиёсий манфаатлар табақалана бошлади. Агар синфий тузумларга қадар ҳаракат қилган манфаатларда умумийлик кенг ва кучли омил бўлиб келган бўлса, синфий муносабатларнинг мурраккаблашуви натижасида нафақат жамиятнинг умумманфаати, балки ижтимоий ва ҳатто синфий манфаатлар мундарижасида ҳам туб ўзгаришлар содир бўла бошлади.

Манфаатлар моҳияти ва мазмуни таҳлилига бағишланган бобда айтилганидек, жамият манфаатларида умумийлик ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши эҳтиёжига боғлиқ ва у ижтимоий тараққиёт асосини ташкил этади. Синфий зиддиятлар заминида ишлаб чиқариш қуроллари ва кучларига эгаллик қилиш мақсади тургани боис (бу ҳокимият учун курашнинг айна ўзи) манфаатлар мундарижасида сиёсий мақсадлар муайян ўринни эгаллаб боради. Бу эса ижтимоий, иқтисодий, маънавий манфаатлар сиёсийлашувининг айна ўзидир.

Сиёсий муносабатлар ва сиёсий жараёнлар мундарижаси тадқиқига доир маълум фикрлар баён

қилинган бобда манфаатлар ва сиёсат ўртасидаги муносабатлар моҳиятига оид нуқтаи назар ўртага ташланган эди. Сиёсий муносабатлар ва сиёсий жараён асосида сиёсий манфаатлар ётади. Сиёсий манфаатлар муаммосига ижтимоий фалсафа, ҳуқуқшу-нослик, сўнгги йилларда эса сиёсатшунослик фанлари алоҳида эътибор қилмоқда. Бу муаммони илмий-назарий ва амалий тадқиқ қилишнинг долзарб эканлигини шу муаммо билан шуғулланган барча олимлар таъкидлайдилар. Сиёсий манфаатларнинг турли жиҳатларини ўрганган тадқиқотлар бўлишига қарамай, муайян минтақа ижтимоий-сиёсий манфаатларининг шакллари ва ривожланиши, уларнинг намоён бўлиши ва амалий ҳаракати махсус тадқиқ қилинмаган. Боз устига, сиёсий манфаатларнинг тартибга солиниши ва идора қилинишининг муайян ижтимоий амалиёти мутлақо ўрганилмаган.

Сиёсий манфаатлар муаммоси фақат ижтимоий гуруҳларнинг, синфларнинг, сиёсий онги ва фаолияти ҳамда сиёсий партияларнинг ҳаракати билангина боғлиқ эмас. Бу субъектлар ижтимоий-сиёсий муносабатларда объектив сиёсий манфаатларга ҳам эга бўлади. Шу боис сиёсий манфаатлар муаммоси мазмунида қатор муҳим масалалар ётадики, уларни аниқлаш, ўрганиш ва таҳлилий тадқиқ қилиб, амалда тадбиқ этиш вазифаси ўта муҳимдир. Бу масалаларга муайян сиёсий вазиятда у ёки бу субъект-ларнинг объектив сиёсий манфаатларини кўра билиш, уларни англаш даражаси ва шакллари, субъектлар сиёсий онгида шаклланган манфаатларни шу субъектларнинг объектив сиёсий манфаатига мувофиқлиги меъёри каби мавзулар киради.

Сиёсий манфаатларнинг ижтимоий амалиётдаги муҳим мундарижасини синфларнинг ҳукмронлик учун олиб бораётган кураши шароитига хос объектив вазият хусусиятлари ташкил қилади. Унинг асосий моҳияти синфий кучларнинг ўзаро муносабати, жойланиши, мавжуд давлат тузуми ва тизимида турли синфлар ва гуруҳларнинг ҳар томонлама муносабати, синфларнинг моддий аҳволи ва бундан келиб чиқувчи сиёсий фаолияти билан боғлиқдир. Синф ва социал гуруҳларнинг

сиёсий манфаатлари амалдаги сиёсий муносабатлардан ва айниқса сиёсий ҳокимият тизимида шу синф ва гуруҳлар мавқеининг мустаҳкам-ланишидан келиб чиқади. Бу манфаатлар уларнинг муайян шаклланган сиёсий вазиятга муносабати билан боғлиқ бўлиб, шу синф ва социал гуруҳларнинг сиёсий жиҳатдан объектив тарзда қарор топиши ҳолатида намоён бўлади.

Ўтган асрнинг 70-80 йиллари ижтимоий-сиёсий адабиётларида деярли яқдиллик билан объектив тарзда юзага келувчи мавжуд сиёсий муносабатларнинг бевосита ифодаси бўлган сиёсий манфаатлар объектив ҳолатда амал қилади ҳамда айти пайтда сиёсий манфаатлар устқурма соҳасига мансуб бўлгани боис моддий муносабатлардан келиб чиқади ва иқтисодий манфаатлар билан боғлангандир, деган нуктаи назар баён қилинади. "Сиёсий манфаатлар бу доимо оммавий манфаатлардирки, улар синфлар, миллат-лар ва умуман жамият ҳаётий фаолиятига тааллуқли бўлади", "сиёсий манфаат шахс фаолиятига ҳам алоқа-дордирки, у кишиларнинг маълум синфлар вакили эканлигига боғлиқ бўлади", деган хулосалар бу адабиётларда қайд қилинган.

Синфларнинг вужудга келиши ва мулк мақомига кўра улар ўртасида тафовутларнинг шаклланиши жамиятдаги сиёсий манфаатлар мазмунида кескин ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди. Дастлабки синфий муносабатларни юзага келтирган қулдорлик тузумида қулдор ва қулнинг иқтисодий, ижтимоий, маънавий манфаатлари мундари-жасида юз берган сиёсий силжишлар таъсирида сиёсий манфаатлар табиатида табақаланиш рўй бера бошлади. Қулдорнинг сиёсий манфаати қўл остидаги қулларни истибдод исканжасида тутиб турувчи тизимларни мустаҳкамлаб боришдан иборат эди. Қул эса гарчанд ҳокимият учун кураш ғоясини тўла англаб олмаган бўлсада, ўз эркини қўлга киритишдан манфаатдор эди. Шу боис қулнинг сиёсий манфаати асосан қасос қабилида намоён бўлган.

Синфий тузумлар биридан иккинчисига ўтиб ривожланиб бориши жараёнида жамият ва синфлар

орасида кескин тафовут юз берди. Аслида синфларнинг ижтимоий тараққиёт йўналишига мос келувчи манфаатлари жамият ривожига ижобий таъсир этадиган сиёсий манфаатлардир. Бундай сиёсий манфаатлар ўз соҳиби бўлган синфга инқило-бийлик белгисини беради. Синфлар ўз иқтисодий-ижтимоий мавқеини йўқотиб боргани сайин ҳукмронлигини ушлаб қолиш мақсадида эски ижтимоий-сиёсий тузум тартиб-ларини сақлашга уринади. Бу ўринда улар жамият тараққиётига зид куч бўлиб қолади ва аксилинқилобий хусусиятларни намоён қилади. Улар жамият қонуний тараққиёти манфаатларини ўз ижтимоий табиатида кўра инкор қиладик, оқибатда бу синфларнинг сиёсий манфаати жамият сиёсий манфаатларига қарама-қарши бўлиб қолади. Шу боис ҳар қандай синф қанчалик ижтимоий фаол бўлса, шунчалик жамият тараққиётига таъсир этади.

Жамият ҳаётида синф ва социал гуруҳлар қай даражада ўзгариш ва ислохотларга ғайрилиқ хусусиятларини ўз табиатида намоён қилиб борса, шу даражада унинг сиёсий манфаати ижтимоий тараққиётга зид келиб қолади. Бир ижтимоий-иқтисодий тузумнинг турли босқичларида маълум бир синф ёки социал гуруҳ жамият тараққиётига ривожлантирувчи ёки тўсиқ бўлувчи омил сифатида таъсир қилиши мумкин. Ҳукмронликка даъвогар синф ўз сиёсий манфаатини жамиятнинг аксарият қисми манфаати билан бир деб кўрсатишга уринади. Рақиб синфни яккалаб, сўнг ҳокимиятдан четлаштириш сиёсий курашларга хос хусусиятдир. Зеро, тарихда содир бўлган барча инқилоблар моҳияти кузатилса, ҳокимият учун курашаётган синф мақсадига эришгач, ўз сиёсий манфаатларини устун кўя борганлигининг гувоҳи бўламиз. Иқтисодий жиҳатдан ҳукмронлигини йўқотган синф ўрнини ижтимоий тараққиётга монанд ишлаб чиқариш усули соҳиби бўлган синф эгаллай бошлаган.

Тарих тараққиётининг мазкур андозаси инсониятни ижтимоий жиҳатдан янги мазмун ва шаклга эга бўлган ҳамда нисбатан омманинг кенгроқ қисми сиёсий манфаатини ифодалайдиган тузилмалар вужудга келишига таъсир этиб борди. Шу аснода сиёсий

манфаатларни фақат синфларгина эмас, балки "омма", "халқ", "миллат" каби субъектлар ҳам ифодалай бошлади. Бу эса сиёсий манфаатлар табиатининг "умумдавлат", "умумхалқ", "миллий", ва "байналмилал" мазмуни ва моҳиятини юзага келтиради.

Ҳокимиятдан ажралаётган синфнинг сиёсий манфаатлари доираси торайиб, ҳукмронликка даъвогар синфнинг сиёсий манфаатлари кўлами кенгайиб боради. Синфий жамиятларнинг пайдо бўлиши ва ўзаро ўрин алмашувида худди шундай бўлган эди. Чунки бу ижтимоий-иқтисодий тузумлар сиёсати асосини зулм ва тенгсизлик ташкил қилган. Меҳнаткаш омма бундай шароитда мавжуд зўравонликка асосланган тузумни ағдаришга даъват қилувчи ижтимоий кучга эргашишга тайёр туради. У сиёсий ҳаракат етакчиси бўлиб чиққан синфнинг сиёсий манфаатини ўз мақсадига мос деб англайди. Бироқ, шунинг ҳам айтиш керакки, синфий зиддиятлар тўқнашуви тарихи тажрибасида меҳнаткашлар оммасининг сиёсий манфаати кўлами кенгайиб, мазмуни чуқурлашиб боради. Давлат сиёсий манфаати мундарижасида меҳнаткашлар манфаатини инобатга олиш, улар билан ҳисоблашишни объектив тараққиётнинг ўзи тақозо эта бошлади.

Маълумки, ижтимоий тараққиёт тарихида узоқ йиллар эгадор синфлар ҳал қилувчи мавқега эга бўлган. Натижада зулм ва зўравонлик турли шакл ва мазмунда бўлишига қарамасдан, ижтимоий амалиёт белгиси бўлиб қолаверган. Зулмнинг моҳияти эгадор синфларнинг субъектив сифатлари - маданиятлилиқ даражаси, уюшганлик кўлами сиёсий етуклик салоҳияти билан бир қаторда энг муҳими, бу синфларнинг манфаати билан ишлаб чиқарувчи кучлар эҳтиёжи ўртасидаги уйғунлик даражасига боғлиқ бўлган.

Буржуа тузуми даврида вужудга келган давлат ўз фаолиятида фуқаролик жамиятининг айрим белгиларини шакллантириб, хўжалик ишларини идора қилишдан четлай бошлади. Бунинг оқибатида эркин тадбиркорлик авж олиб, ишлаб чиқариш кучларининг ўсишини жадаллаштирди. Аввалги тузум - феодал тартиботи шароитида бўлгани сингари буржуазиянинг сиёсий манфаати муайян вақтда умумсиёсийгина эмас; умумижтимоий мазмунга ҳам эга бўлиб боради. Бироқ буржуа жамияти тараққиёти тақозоси билан ишлаб чиқаришнинг кенг машиналашган шакли ижтимоий

хусусиятга эга бўлиб боргани боис унга мос иқтисодий асос вужудга келиши жамият тараққиёти эҳтиёжига айланди. Бу - ишлаб чиқариш воситаларига эгаликда ижтимоий мулкчилик шаклининг вужудга келиши ҳақидаги назарияни туғдирди.

Пролетар мафкураси асосчилари ижтимоий ўзлаштириш шаклига асосланиб, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий хусусиятини жорий қилувчи жамиятни фақат пролетариат синфи ўрната олишини уқтирганлар. Эзиловчи синфлар ичида ўз сиёсий манфаатларини биринчи бўлиб англаб етган пролетариат ўзи ўрнатмоқчи бўлган тузум кишини киши томонидан эзилишига барҳам беради деб ўйлайди ва бунга эришишнинг бирдан бир йўли инқилоб, деб тушунди. Бироқ, инқилоб орқали янги тузумга ўтган мамлакатлар тарихий тажрибаси бунга аксини кўрсатди. Бунинг энг асосий сабаби қуриладиган жамиятга ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси мувофиқ келмас эди. Шу боис бу жамиятнинг дастлабки йилларидаёқ умумлаштириш унинг эҳтиёжидан келиб чиқмас эдики, оқибатда бу жараёни маъмурий йўл билан амалга оширишга тўғри келди. Бундай ҳолат сиёсий манфаатларнинг ижтимоий негизи табиатига салбий таъсир этди. Яккаҳол деҳқон мулк умумийлиги масаласи моҳиятини тушунмас, оқибатда эса уни қабул ҳам қилмас эди. Мулкнинг бундай шакли деҳқон учун эгасизлик, хўжасизлик бўлиб кўринди ва ҳаётий тажриба кўрсатишича, узоқ йиллар шундай бўлиб қолди.

Ишлаб чиқариш кучларининг янги ишлаб чиқариш муносабатларига номувофиқ тарзда ривожланиши мулк муносабатлари муаммосини қайтадан ўйлашга олиб келди. Ҳозирги даврда мулкнинг ҳар хил турлари ва шакллари расман тан олиниши объектив зарурият бўлиб қолгани ҳам ана шунинг натижасидир. Бугунги кунда фуқаролик жамиятини ўрнатиш билан боғлиқ бўлган сиёсий манфаатлар намоён бўлмоқда ва унинг ижтимоий негизи бўлган шахснинг ижтимоий-иқтисодий, маънавий-сиёсий фаоллиги авж олмоқда.

2.5. СИЁСИЙ МАНФААТЛАР : НАМОЁН БЎЛИШИ ВА АМАЛДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Жамият сиёсий тизими тараққиётида сиёсий манфаатлар ижтимоий-иқтисодий фаолият соҳаларининг барча жабҳаларига тааллуқли муҳим рағбат омили бўлиб хизмат қилади. Ҳар қандай тузумда ҳаракат қилаётган сиёсий институтлар олдида турган асосий вазифа ўз фаолияти билан жамиятдаги турли гуруҳларнинг хоҳиш-иродасини акс эттирувчи ижтимоий-иқтисодий манфаатларни ифода-лашдан иборат бўлади. Шу тариқа умумхалқ мақсади муайян вазиятда, маълум меъёр ва кўламда шаклланади. Омма кайфияти ва хатти-ҳаракатини ифодалайдиган сиёсий манфаатлар шу тарзда жамиятда намоён бўлади ва ҳаракат қилади.

Сиёсий манфаатлар - шахслар, ижтимоий қатламлар, синфлар, этник гуруҳлар, миллатларнинг сиёсий жараёнда иштирок этишига, уларнинг ўз сиёсий фаоллигини намоён қилишига туртки берувчи муҳим ва асосий ижтимоий омилдир. Бу манфаатлар давлатнинг, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатларнинг, социал-синфий гуруҳларнинг амалдаги иқтисодий, ижтимоий, маънавий соҳаларга бўлган муносабатини ифодалайди.

Сиёсий манфаатлар кенг маънода умумхалқ ва умумдавлат манфаатларидир. Бундай даражага ўсиб чиққан сиёсий манфаатлар жамият ижтимоий тараққиётига хизмат қилади, мавжуд ижтимоий-иқтисодий тузумни сиёсий жиҳатдан мустаҳкамлашга қаратилган бўлади. Ана шунинг учун ҳам умуммиллат, умумхалқ, умумдавлат кўламидаги сиёсий манфаатлар моҳиятининг асосини мурраккаб сиёсий тизимлар ва сиёсий маданиятсизликдан келиб чиқадиган тор маҳаллийчилик, турли маҳкамачилик ва гуруҳий худбинликка қарши кураш ташкил қилади.

Манфаатлар мазмунида муҳим бўгин ҳисобланган иқтисодий, ижтимоий манфаатлар билан сиёсий манфаатлар узвий ва уйғун тарзда боғланган. (Бу борада аввалги бандда сўз юритилган эди). Айни пайтда

манфаатларнинг бу турлари маъно, меъёр, мундарижа жиҳатидан мухтор мазмунга ҳам эга. Иқтисодий манфаатлар ҳам муҳим жабҳани ташкил қилсада, унинг ижтимоий амалиётдаги фаолияти чегараланган соҳада содир бўлади. У мавжуд моддий неъматлар тақсимоти, таъминоти ва ишлаб чиқариш усули билан боғлиқ бўлиб, бу манфаатларнинг ифодачиси ишлаб чиқариш корхоналари, меҳнат тақсимоти соҳалари, ижтимоий гуруҳлар, корхоналарнинг жамоаларидир. Иқти-содий манфаатларнинг кўпқиррали соҳалари ривожидан умумхалқ иқтисодий манфаати шаклланади. Жамиятдаги сиёсий жараён ва сиёсий муносабатлар тараққиёти таъсирида иқтисодий манфаатлар сиёсий манфаатларга айланиб боради. Шунини алоҳида таъкидлаш ҳам жоизки, иқтисодий манфаатлар сиёсий манфаатлар мазмунида муҳим бўгин вазифасини ўтайди.

Сиёсий манфаатлар мундарижасида жамиятдаги сиёсий кучларнинг жойланиши, ҳаракати ва ўзаро муносабати алоҳида ўринга эга. Халқнинг ҳукуматга, ҳокимиятчилик тизими мазмунига ва услубига бўлган муносабатини сиёсий манфаатлар ўзида ифодалайди. Сиёсий манфаатлар муайян даврда қабул қилган сиёсий қарорларнинг омма, халқ, миллат, жамоа, шахс томонидан қабул қилинишига боғлиқ бўлиб, бу субъектлар ўз ижтимоий-сиёсий фаолиятида уларга амал қилиши жараёнида намоён бўлади. Бу ўринда сиёсий манфаатлар даъваткор, йўриқчи манфаатлар сифатида ҳаракат қилади.

Сиёсий манфаатларда сиёсат субъектларининг сиёсий онги мазмуни ва йўналиши акс этади. Улар жамиятдаги синфий кучлар муносабатига ҳал қилувчи тарзда таъсир қилади, муайян вазиятга амалий ўзгаришлар киритади, ҳокимият тизимини сақлаб қолишга ва мустаҳкамлашга ёки мавжуд тузумни ағдариб, унинг ўрнига янгисини ўрнатишга хизмат қилади. Сиёсий манфаатлар, уларнинг намоён бўлиши, ўзаро муносабати ва тўқнашуви жамият тараққиёти жараёнининг муҳим томонларини белгилайди. Шу боис, *бу манфаатлар билан ҳисоблашмаслик, уни англамаслик, ўз ҳолига ташлаб қўйиш ижтимоий тараққиётда ва амалиётда мурраккаб муаммоларнинг пайдо*

бўлишига олиб келади.

Сиёсий манфаатлар моҳиятини янада тўлароқ тушуниш, уларнинг намоён бўлиш шакллари ва амал қилиш хусусиятларини ҳам таҳлил этиш заруриятини тақозо қилади. Сиёсий манфаатлар мазмун-мундарижасига кўра умумхалқ, умумдавлат, минтақа, ҳудуд, миллат, синф, жамоа, оила, шахс сиёсий манфаатларидан иборат. Сиёсий манфаатлар ижтимоий амалиётда консенсус (келишув, битишув), *консолидация* (уюшув, бирлашув), конформизм (ўхшашлик), *конфронтация* (қарама-қаршилик), *конфликт* (низо) каби шаклларда намоён бўлади. Бу тушунчалар аслида ижтимоий хатти-ҳаракат ва фаолиятни билдирувчи ҳамда белгиловчи ҳолатлардир. Жамият ҳаётида сиёсат ўз субъектлари фаолиятига тааллуқли бўлгани боис улар сиёсий муносабатлар билан ҳам боғлиқ бўлади.

Сиёсий муносабатлар мазмунида синфлар ва социал гуруҳларнинг давлат атрофидаги ўзаро муносабатлари ётади. Бу муносабатлар мундарижасида ҳукмронлик ва тобелик ҳолати мавжуд бўлиб, у сиёсий манфаатлар моҳиятига таъсир этади. Сиёсий манфаатлар намоён бўлишининг бир кўриниши бу консенсус ҳолатидир. Консенсус турдош ва турли синфлар сиёсий манфаатлари ўртасидаги мurosадир. Тарихда зулм ўтказувчи синфлар (қулдор ва феодаллар, феодаллар ва буржуазия) ёки йўқсил - эзилувчи синфлар (қул ва деҳқонлар, деҳқон ва пролетариат) ўртасида бундай битишув бўлган. Ташқи зулмга қарши кураш ва миллий озодлик ҳаракати даврида мустақиллик учун курашаётган миллатга мансуб барча социал кучлар ўртасида битта сиёсий манфаат мавжуд бўладигани, бунда сиёсий консенсус кенг амал қилади. Илмий-техника тараққиёти дунё цивилизациясининг ривожини, умуминсоний қадриятларнинг эътирофи этилиши туфайли синфий манфаатлари бир-бирига мутлақо мос келмайдиган социал тузумлар, синфлар, партиялар, давлатлар ўртасида консенсус ҳолатлари ривожланмоқда.

Сиёсий курашлар кўлами ва шакли кўп қирралidir. Курашаётган томонлар “ҳаёт ва мамот” учун

кураш олиб бориши шарт эмас. Синфий курашларнинг ўткирлиги, сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларининг фаоллиги, жамият сиёсий маданиятининг ривожланганлиги даражаси қанча юқори бўлса, сиёсий манфаатларда консенсуслар имкони шунча катта бўлади. Сиёсий жараёнлар ривожига туфайли консенсуслар моҳияти ва мундарижаси кенгайиб боради. Келишувга қанчалик синфлар, социал гуруҳлар, тузумлар мойил бўлса, уларнинг умуминсоний манфаатлар томон ўсиши шу қадар тез бўлади.

Сиёсий манфаатларнинг намоён бўлиши ва амал қилишида консолидация ҳолати ҳам муҳим мавқега эга. Сиёсий консолидация - ўхшаш ва бир мазмундаги вазифаларни ҳал этишда сиёсий кучларнинг, сиёсий субъектларининг бирлашишидир. Консолидация ҳолатида мақсад ва вазифалар яқинлиги, ўзаро муносабат ўлчовларининг ўхшашлиги, сиёсий тажрибадаги монандлик муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Сиёсий консолидация конвергенция ва интеграциядан фарқли ўлароқ, турли субъектлардан ташкил топган ташкилотни, бирлашмани, уюшмани вужудга келтирмай, уларнинг ҳар бири ўзлигини сақлаб қолгани ҳолда сиёсий куч сифатида сиёсий манфаатлар йўлидаги кураш услуби, воситаси ҳамда имконини бирлаштиради ва кенгайтиради. Сиёсий консолидациянинг шаклланишида ва амалга ошишида сиёсий кучларнинг ўз таъсир доираси торайиб бораётганига қарши кураши, қарама-қаршилиқ муҳолиф сиёсий кучлар ҳавфи, сиёсий вазият назоратини қўлдан чиқариш, кескин ва шиддатли ҳаракатлар қилишда ўз кучининг етарли эмаслигини англаш, мақсадга эришишда вақт ва имкон йўқлигини сезиш, ташқи ҳужум ҳолатлари кабилар ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Сиёсий манфаатлар мундарижасида *конформизм* ҳам маълум ўринга эга. Конформизм шахс, социал гуруҳ, синф, жамият, уюшма, сиёсий кучлар, партияларнинг муайян вазиятларда мослашувчанлиги, итоаткорлиги ҳамда маълум мафкура, ғоялар тизимини муҳокамаю мушоҳадасиз қабул қилишларида намоён бўладиган ҳолат ва хатти-

ҳаракатидир. Мустақил нуқтаи назарнинг йўқлиги, тақлид ва лоқайдлик, эътиборсизлик ва субутсизлик маҳсули бўлган сиёсий конформизм сохта, худбин сиёсий манфаатларни ифодалайди. У сиёсий маданиятсизлик, сиёсий онгнинг етишмаслиги, сохта фаоллик оқибатидир.

Жамият жаъми жабҳалари тараққиётига табиий тарзда тааллуқли бўлган сиёсий манфаатлар намоён бўлишида ва амал қилишида ижтимоий тузум бағрида мавжуд бўлган қарама-қаршиликлар ҳам ўзига хос эътиборни жалб қилади. *Конфронтация* номини олган бу ҳолат кишилар тарихида синфий зиддиятли тузумлар табиатида хос иқтисодий, ижтимоий, сиёсий жиҳатдан қарама-қарши бўлган кучларнинг муносабатлари натижасида вужудга келган. Конфронтация ҳолати қарама-қарши ижтимоий-сиёсий тузумлар, ҳарбий-сиёсий иттифоқлар, давлатлар, бир давлат ичидаги сиёсий кучларнинг тўқнашувида намоён бўлади. Конфронтация вазияти амал қилиш моҳиятига кўра ошкора ва яширин кечади. Ошкора ёки фаол конфронтацияда очиқ тўқнашув, қуролли низо, “совуқ уруш” ҳолати юз беради. Яширин конфронтацияда қарама-қарши сиёсий манфаатлар очиқ намоён бўлмайди, аммо у сиёсий тангликни келтириб чиқариши мумкин.

Конфронтация ҳолатининг ечими қийин бўлган вазиятларида, қарама-қарши томонлар бир-бирларига мутлақо мос келмайдиган сиёсий манфаатлар ва мақсадлар учун кураш олиб борганида *конфликт* ҳолати келиб чиқади. Конфликтларнинг келиб чиқишига манфаатлар мазмунидаги туб қарама-қаршиликгина сабаб бўлмай, балки ўз манфаатлари тагидаги асосий мақсадни тўла англамаслик ҳамда гуруҳий худбинлик, курашаётган сиёсий кучлар етакчиларининг раҳбарлик савияси, сиёсий маданияти даражаси ҳам муҳим таъсир кўрсатади. Сиёсий жараён чигаллашиб боргани сари, жамиятнинг жами жабҳалари сиёсийлашиб бориши натижасида конфликтларнинг сиёсийлашуви кучаяди. Иқтисодий, ҳудудий, ижтимоий, маънавий, маданий низолар мазмунида сиёсий конфликтлар яққол

кўзга ташлана боради. Жамиятда шаклланган ҳар бир низоли ҳолат сиёсий тус ола беради. Сиёсий конфликт вазиятидан чиқиб кетишнинг бирдан бир тўғри йўли - курашаётган томонларнинг баровар наф келтирадиган ечим ҳолатини топа билишларидир. Конфликтга кириб қолган томонларнинг ҳаракатида турли амалий ҳолатлар бўлади. Булар: рақиб томонни мағлуб этиш; чекиниш; таслим бўлиш; келишув ва ҳ.к. ҳолатларидир. Низоли вазиятга тушиб қолган томонларнинг сиёсий маданияти даражаси улар фақат ўз манфаатларинигина эмас, рақиб томон мақсад ва манфаатларини ҳам сеза билишида намоён бўлади.

Сиёсий манфаатларнинг намоён бўлиши ва амалда қўлланилишини ўрганиш жамият тараққиётида халқ ҳаракатини, унинг хоҳиш-иродасини англашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Бу ўринда сиёсий манфаатлар сиёсий кайфиятлар билан боғлиқ эканлиги яққол кўзга ташланади.

Жамият тараққиётида омма сиёсий кайфияти муҳим аҳамият касб этади. Сиёсий кайфият унинг шаклланиши, ижтимоий амалиётда тутган ўрни ва мавқеи муаммоси бизнинг ижтимоий-сиёсий фанларимизда етарли даражада ўрганилмаган. Бундай ҳолат сабаби бизнингча тоталитар тузумнинг сиёсий, мафкуравий жиҳатдан омма амалий руҳий ҳолатини, халқ кайфиятини билишни хоҳламаслигида эди. Бу сиёсий тузум омма кайфиятидаги ўз манфаатига "мос жиҳатларини осонликча топар" ва тарғибот-ташвиқот тизими ёрдамида "қайта ишлаб", жамоат фикри тариқасида баён қилар эди.

Инсон ижтимоий тараққиёт давомида жамиятда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга муносабат билдириб яшайди. Фаоллик меъёри қай даражада бўлишидан қатъий назар шахснинг муҳитга, инсоннинг жамиятга муносабати манфаатларнинг шаклланиши ва рўёбга чиқиши билан узвий боғлиқ. Бу жараён мобайнида кайфиятлар вужудга келади ва ижтимоийет инъикоси тариқасида ҳаракат қилади. Амалга ошган ёки рўёбга чиқмаган мақсад манфаат субъектлари кайфияти мазмунини, моҳиятини белгилайди. Синфий

жамиятларнинг пайдо бўлиши, давлат ва давлатчилик тизимининг ривожланиши туфайли кайфият категорияси ҳам шаклан ва мазмунан кенгайди. Шахс кайфияти, оила кайфияти, жамоа кайфияти, ижтимоий гуруҳ кайфияти, синф кайфияти, миллат кайфияти, халқ кайфияти каби тасниф мундарижаси юзага келди.

Жамият ривожда халқ хоҳиш-иродасини ифодаловчи ижтимоий кайфиятни сеза билиш, у билан ҳисоблашиш тараққиёт гаровидир. Манфаатлар асосида келиб чиқувчи кайфиятлар сиёсий муносабатларда аниқроқ кўзга ташланади. Турмуш тарзининг мазмуни, тузум моҳияти, давлат сиёсати ўз ижтимоий-сиёсий аксини кишилар кайфиятида топади. *Сиёсий кайфият, бизнинг назаримизда, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий муҳитга манфаат нуқтаи назаридан ёндашув бўлиб, унинг намоён бўлишида субъектларнинг мавжуд шароитдан қониқиш ёки қониқмаслиги, муайян вазиятда истак - хоҳишлари рўёбга чиқиши мумкинлигини англаш кечинмалари, манфаатига монанд келмаган шароитни ўзгартириш истаклари мажмуидир.*

Сиёсий кайфият - ижтимоий сиёсий амалиётнинг субъектив таҳлили туфайли вазиятга берилган сиёсий баҳодирки, унинг асосида манфаатлар ётади. Бир хил, ўхшаш ижтимоий-сиёсий шароитда яшаётган кишиларни кайфият умумийлиги боғлайди. Сиёсий кайфиятлар объектив ва субъектив омиллар таъсирида шаклланади ва сиёсий манфаатлар сингари ўз атрофига маслакдошларни тезда ва осонликча жипслаштиради. Сиёсий кайфиятнинг объективлиги унинг ижтимоий амалиёт билан боғлиқлигида бўлса, субъективлиги - шахсларнинг муайян муҳит, ижтимоий-иқтисодий шароитга ўз манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашувидадир. Жамият яратган имкон атрофида кайфият субъекти манфаатларининг қондирилишидан сиёсий кайфиятлар кўлами, мазмуни аниқ чегарага эга бўлиб боради. Сиёсий тузумлар янгиланаётганда бу ҳолат янада равшан кўзга ташланади. Омманинг маълум қисми

эски тузумни ёқлаб, ҳимоя қилиб чиқади, бошқа бир қисми - янги тузум тарафдори бўлиб ҳаракат қилади.

Сиёсий муносабатларда сиёсий кайфиятни аниқлаш, уни ҳисобга олиш ва идора этиш муҳим аҳамиятга эга. Халқ хайрихоҳлигини фаол қўллаб-қувватлаш ҳар қандай сиёсий тузум олдида турган долзарб муаммодир. Буни ҳал қилиш халқ хоҳиш-истагини сезиш, унинг сиёсий манфаатларига мос иқтисодий-ижтимоий дастурларни ҳаётга тадбиқ қилишга боғлиқ. Ваъдалар аниқ, ҳаётий ва амалга ошадиган бўлиши лозим. Акс ҳолда, амалиётдан ажраган, бажарилмайдиган дастурий ваъдалар омма сиёсий кайфиятидан норозиликни вужудга келтирадики, сиёсий муҳолиф кучлар бундан ўринли ва унумли фойдаланиши мумкин.

Жамиятдаги ижтимоий-сиёсий тизимлар ўз иш фаолиятида омма сиёсий онгининг муҳим мезони бўлган сиёсий кайфиятни ҳисобга олсагина сиёсий барқарорликка эришилади. Сиёсий барқарорлик даврида сиёсий кайфият мазмунида табақаланиш кучли бўлмайди, унинг ижтимоий ривожланишидаги мавқеи ҳам сезилмайди. Фақат ўтиш давларида, сиёсий кучлар кураши кескинлашганда, сиёсий манфаатлар ошқора рақобатлашган пайтларда сиёсий кайфиятлар аниқ сезилади. Оммани бир манфаат атрофида жипслаштирган сиёсий кайфиятлар омма сиёсий ҳаракатида ва чиқишларида намоён бўлади.

Тарихдан, айниқса, синфий жамиятлар тажрибасидан маълумки, ҳар қандай тузумда омманинг муайян сиёсий кайфиятини идора қилиш учун уринишлар бўлган. Омма кайфиятига таъсир қилишда, аввало, халқ ишончи ва сабр-тоқати таяниш ҳамда омма хоҳиш-истагини рўёбга чиқариш муҳим усулдир. Бу борадаги имкониятларнинг ижтимоий амалиёти омма кайфиятини кўтаради, уларни ташаббускорлик ва бунёдкорликка етаклайди. Имкониятларнинг йўқлиги эса омма норозилигини туғдиради, мавжуд вазиятга ишончсизлик уйғотади.

Сиёсий кайфиятнинг сиёсий манфаатлар билан боғлиқлигини кўрсатувчи мазкур хулоса яқин тарихимиз Собиқ Иттифоқ ҳаётидаги қайта қуриш даври ижтимоий-сиёсий ҳаётида яққол ўзини намоён қилди. Халқ оммаси сиғиналмаган синовларга, пухта ўйланмаган сиёсий тажрибаларга дучор қилинди. Узоқ ўн йиллар давомида ҳисобга олинмаган, ягона мафкура томонидан жиловланган, маъмурий-буйруқбозлик услуби билан “бошқарилган” омма сиёсий кайфияти бирданига ўз ҳолига ташлаб қўйилди. Сиёсий кучлар тўқнашуви кескинлашди, сиёсий муносабатлар мурраккаблашди. Оқибатда иқтисодий парокандалик, таназзул ҳолати юзага келди. Бундай мурраккаб сиёсий-иқтисодий жараён ижтимоий чигал муаммоларни вужудга келтирди. Шаклланиб қолган бунақа вазиятда бирдан-бир тўғри сиёсий йўл — жарлик ёқасига бориб қолаётган, миллий ва ҳудудий низолар маконига айланиб қолган империя исканжасидан чиқиб, мустақиллик йўлини танлаш эди. Зеро, омма сиёсий кайфиятидан келиб чиқадиган сиёсий манфаат моҳияти ҳам шуни тақозо қилар эди. (Сиёсий кайфиятнинг шаклланиши ва ҳаракати ҳолатини илмий тадқиқига бағишланган тадқиқотимиз мазмуни навбатда режалаштирилган монографияда ўз ифодасини топади).

Сиёсий манфаатларнинг намоён бўлиши ва ижтимоий амалиётдаги ҳаракати таҳлилига бағишланган бандни қуйидаги ихчам хулоса билан якунлаймиз:

— Сиёсий манфаатлар ижтимоий амалиётнинг инъикоси сифатида жамият иқтисодий ва ижтимоий муносабатларидан келиб чиқади. У оммавий манфаат мавқеига эга бўлиб, оила, синфлар, миллатлар ва умуман жамият манфаатини айна пайтда, ўзининг дастлабки объекти сифатида шахс манфаатини ҳам ифодалайди. Сиёсий манфаатларнинг туб моҳияти ҳокимиятни эгаллаш ва ушлаб қолиш мақсади билан боғлиқ бўлади. Ўз мазмунида у синфлар, сиёсий ташкилотлар, уюшмалар, жамоа ва шахсларнинг мавжуд тузумга бўлган муносабатини акс эттиради.

9411 — Жамиятда сиёсий манфаатлар муайян шаклда ва мазмунда намоён бўлади. Консенсус, консолидация, конформизм, конфронтация, конфликтлар сиёсий манфаатларнинг намоён бўлиш шакллариidir. Мазмунига кўра сиёсий манфаатлар - умумхалқ, умумдавлат, минтақа, ҳудуд, миллат, синф, жамоа, шахс оила сиёсий манфаатлари кўринишида бўлади. Сиёсий манфаатларга хос бу хусусиятларни билиш сиёсий муносабатларни идора қилишда муҳим ўринга эга.

— Сиёсий манфаатлар мазмунида сиёсий кайфият салмоқли ўрин эгаллайди. Ижтимоий манфаатларнинг мавжуд сиёсий тузум имконияти шароитида амалга ошган ёки ошмаганлигидан сиёсий кайфият шаклланади. Омма сиёсий кайфиятини сезиш, у билан ҳисоблашиш, жоиз бўлган жойда ундан ўринли фойдаланиш жамият тараққиётига таъсир қилувчи муҳим омилдир. Сиёсий кайфият сиёсат субъектларининг ижтимоий амалиётга бўлган муносабатини акс эттиради ва унинг асосида сиёсий манфаатлар ётади.

2.6. ЯНГИ ИЖТИМОЙИ ТОИФА — МУЛҚДОРЛАР ВА УЛАРНИНГ СИЁСИЙ МАНФААТЛАРИ

Мустақиллик йўлидаги ривожланишимизнинг мазмунини мушоҳада қилар эканмиз, эришилаётган ижтимоий-сиёсий ютуқлар билан бир қаторда таҳлил талаб муаммолар ҳам юзага чиқаётганлигини кўрамиз. Маълумки, иқтисодий ислохотлар туфайли мулкчиликнинг моҳияти ва шакллари ўзгариб, меҳнат мақомида ҳам туб силжишлар содир бўлмоқда. Бунинг оқибатида ижтимоий амалиётда анъанавий қонуният ва қадриятларга ўз манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашувчи янги ижтимоий тоифа - мулкдорлар синфи шаклланаётган бўлиб, у жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий, сиёсий соҳаларида тобора маълум мавқега эга бўлиб бормоқда.

Ижтимоий-сиёсий ислохотлар шароитида шаклланаётган мулкдорлар ижтимоий гуруҳи жамият диққатини ўзига тортиб, янги ижтимоий ҳодиса сифатида назарий ҳамда амалий таҳлилни талаб қилмоқда. Иқтисодий, ижтимоий ва маънавий манфаатлар муштараклиги сиёсий мазмун касб этиб бораётган бугунги кунимизда синф сифатида шаклланаётган мулкдорлар сиёсий манфаатларининг вужудга келиши ва ривожланишини ўрганиш, бу манфаатларни жамият манфаатлари билан уйғунлаштириш энг долзарб муаммолардандир.

Жамиятдаги ҳар қандай ҳаракат негизида турли ижтимоий гуруҳлар ва синфларнинг эҳтиёжи ва манфаатлари ётади. Бу эҳтиёж ва манфаатларнинг келиб чиқиш сабабларини, ривожланиш хусусиятларини таҳлил қилмай туриб жамият тараққиётини тўғри англаб бўлмайди. Муайян даврдаги ижтимоий-сиёсий вазиятни манфаатлар муштараклиги нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш омма фаолиятининг бунёдкорлик кучини қуришга, жамиятнинг бир ҳолатдан иккинчисига ўтиш моҳиятини тушунишга ёрдам беради. Бу ўринда мавжуд ижтимоий амалиёт мазмунини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Хаётнинг ижтимоий соҳаси унинг иқтисодий, маданий, маънавий ва сиёсий жабҳалари билан чамбарчас боғлиқдир. Бу тизим орасида, маълумки, иқтисодий соҳа алоҳида мавқега эга. "Борлиқ онгни белгилайди, ижтимоий борлиқ, ижтимоий онгни белгилайди", - деган мумтоз меъёр ким томонидан, қачон айтилган бўлишидан қатъи назар, ижтимоий амалиётда доимо амал қилади. Жамият ва шахс ўртасидаги муносабат шу фалсафий қонуният асосида шаклланади. Шахс дунёқараши, фикриёти ва фаолияти муайян муҳит бағрида шаклланади. Бу ҳолатнинг ижтимоий натижаси ўлароқ манфаатлар масаласи майдонга келади.

Ижтимоий амалиёт мундарижасида меҳнат ва мулк муносабати ётади. Ижтимоий адолат ўрнатиш учун кураш меҳнат мақоми билан мулкчилик мазмунини мувофиқлаштиришни мақсад қилиб олади. Синфий муносабатларнинг қарор топиши, синфлар ўртасидаги тафовутларнинг қарама-қаршилик даражасига ўсиши меҳнат тақсимотини, мулккий номутаносибликни вужудга келтирди. Инсоният тарихидаги барча инқилобий ҳаракатлар мазкур муносабатларни тартибга солиш йўлидаги уринишлар эди.

Собиқ Иттифоқнинг барча республикалари ҳаётида бўлганидек, "советларча" янги жамият қуришнинг иқтисодий иллати Ўзбекистон сиёсий тарихида ҳам ўз изини қолдирди. Ижтимоий тенгликнинг меҳнатга қараб тақсимот тамойилини жорий қилишга қаратилган адолатли ижтимоий идеал тарихимизнинг турли босқичларида турлича бузилди.

Совет жамияти тажрибасида мулкка эгадорлик зулм ва зўравонлик асоси деган ўлчовга таяниб бойларга қарши кураш бошланди ва аста бу кураш бойликка қарши курашга айланиб кетди. Хусусий мулкни тағтомири билан йўқ қилиш мавжуд мафкуранинг, ҳаракатдаги сиёсатнинг муҳим мақсади қилиб қўйилди. Шу тарзда узоқ йиллар давомида ижтимоий мулкчилик қаршисида хусусий мулк, ижтимоий манфаат қаршисида шахсий манфаат қурбон қилинди. "Сен учун шахсий манфаат устунми ёки жамият манфаатими?" - деб қўйилган саволга фуқаролар ўз манфаатларини ўйлаб

турганлари ҳолда “Жамият манфаати мен учун устивордир”, - деб жавоб берадиган бўлиб қолдилар.

Ижтимоий амалиёт мундарижасида шахс моддий ва маънавий эҳтиёжларининг қондирилиши муҳим ўрин тутади. Инсон ижтимоий муносабатларнинг объекти сифатида жамиятда, моддий ва маънавий неъматлар бунёдкоригина эмас, балки истеъмолчиси ҳамдир. Жамиятнинг иқтисодий имкони билан меҳнат аҳли эҳтиёжининг қондирилиш ўртасидаги меъёр мутаносиблигидан ижтимоий турмушнинг мезони келиб чиқади. Бу ҳолат, шубҳасиз, тақсимот тизими билан узвий боғлиқдир.

Республика амалий ҳаётида жорий қилинаётган ички сиёсатимизнинг асосини ижтимоий жиҳатдан йўнал-тирилган бозор иқтисодиёти ташкил қилмоқда. Бу йўна-лишнинг асосий мақсади - халқ манфаатини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий тараққиётга эришиш имконини яратишдир. Ушбу йўналиш ижтимоий амалиётда халқнинг ижодий ва меҳнат имкониятларини очиб беради, узоқ йиллар давомида шаклланган ижтимоий иллат бўлмиш боқимандачиликка хотима беради. Бунинг таъсирида ташаббускорлик ва тадбиркорлик тарбияланиб, йўқотилган эғалик ҳисси қайта тикланиб боради.

Иқтисодиётни демократик йўллар билан юксалтиришда ижтимоий ҳаётнинг айна вақтдаги вазияти ҳисобга олиниши керак. Ўзбекистон Республикасидаги бугунги ижтимоий аҳвол табиий ва тарихий жиҳатдан ҳудудий хусусиятлар билан узвий алоқадордир.

Республикаимиз табиий томондан ва жуғрофий жиҳатдан ўта қулай имконга эга бўлган ҳудуд бўлиб, Марказий Осиё минтақаси иқтисодий районининг марказида жойлашган. Ўлкамиз ҳудуди Европа қитъасидаги Буюк Британия, Бельгия, Дания, Швейцария, Австрия давлатларининг умумий ҳудудидан катта.

Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири демография вазиятидир. Аҳоли сонининг тарихий, ижтимоий-иқтисодий ва айниқса, ўлкамизга хос бўлган демографик омиллар таъсирида тез суръатлар билан ўсаётганлиги юртимизга хос хусусиятлардандир. Аҳоли

нуфузининг катта қисмини ёшлар эгаллашини ҳам алоҳида кўрсатиш керак. Республикамиз ишчи кучи сероб минтақалардан ҳисобланади. Аини пайтда аҳолининг меҳнатга лаёқатли ёшдаги қисми аҳоли умумий сонига нисбатан озлигини ҳам таъкидлаш лозим.

Ижтимоий амалиётнинг белгиларидан бири бўлган шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги муносабатларнинг биздаги ўзига хослиги аҳолининг ярмидан кўпи қишлоқ жойларида яшаш билан изоҳланади. Руҳиятимизда кўчиб юришга хоҳишнинг йўқлиги, аждодлар яшаб келган жойларга анъанавий боғланганлигимиз ҳам турмуш тарзимизнинг муҳим жиҳатидир. Ўзбекистон Республикаси ижтимоий ҳаётидаги синфий таркибнинг ҳам ўзига хос томонлари бор. Бу - аҳоли ишга лаёқатли қатламининг асосий қисми деҳқончилик билан бандлигидир. Мамлакатимиз кўп миллатли республика ҳисобланади. Этник жиҳатдан бу ерда туб аҳоли асосий кўпчиликни ташкил этсада, ўз маданияти, одати ва анъаналарига эга бўлган 130 дан зиёд миллат ва элат вакиллари яшайди.

Юқорида тилга олинган табиий ва ижтимоий омиллар республиканинг бугунги реал ҳаётидаги муамоларни ҳал қилишда инobatга олиниб, адолатли ва демократик жамият барпо қилинмоқда.

Маълумки, шўролар давридаги Собиқ Марказнинг узоқ йиллар олиб борган сиёсати туфайли юртимиз ўта оғир шароитга тушиб қолган эди. Ўзбекистон халқ хўжалиги бир томонлама, нуқсонли хом ашё омборига айланиб, ўлкага ёқилғи, асбоб-ускуна ва мурраккаб технологияларгина эмас, ҳатто халқ истеъмоли моллари, озиқ-овқат маҳсулотлари ҳам четдан келтириладиган бўлган. Республикада Собиқ Иттифоқ ва маҳаллий маҳкамалар томонидан ўша даврда олиб борилган ноизчил ва самарасиз ҳудудий-иқтисодий сиёсат оқибатида моддий ишлаб чиқариш билан ижтимоий соҳадаги номутаносибликлар чуқурлашиб борди. Натижада маҳаллий корхоналарнинг техникавий ҳолати, уларда чиқарилаётган маҳсулотнинг сифат даражаси давр технологияси талабларига, дунё

рақобатининг жиддий ўлчовларга тўғри келмай қолган эди. Халқ ҳўжалигининг барча жабҳаларидаги асбоб-ускуналар ҳам жисмоний, ҳам маънавий эскириб қолгани натижасида ишлаб чиқаришни замон талаби даражасида ташкил қилиш, бу жараёни бошқариш қийин бўлиб қолган эди.

Республика иқтисодиётида юзага келган мурраккаб муаммолар шўро тизими олиб борган иқтисодий сиёсат оқибатида таркиб топган алоқалари тизимининг бузилиши, ягона молия, пул-кредит тизимининг барбод бўлиши ва пулнинг ёппасига қадрсизланиши билан боғлиқ эди. Бундай ижтимоий-сиёсий вазиятдан чиқиб кетиш Президентимиз ўз вақтида таъкидлаганидек, *"...икки мурраккаб масалани ҳал этиш — бир томондан, бозор иқтисодиётига ўтишда чуқур ислоҳотлар ўтказиш, иккинчи томондан, иқтисодиётни барқарорлаштириш, халқ фаровонлигининг кескин пасайиб кетишига йўл қўймаслик"*ни тақозо қилади. (Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-Жилд. Т., "Ўзбекистон", 1996, 62-б.)

Ўлка демографик хусусиятини ҳисобга олиш бу вазифани ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, Республика иқтисодий тараққиётида унинг ишлашга лаёқатли кишилари ортиқчалиги, маҳаллий оилаларда болалар кўплиги, фуқароларнинг меҳнат малакалари ўзига хос хусусиятга эга эканлиги етарли ва зарур даражада инобатга олинмай келди. Мамлакатда меҳнатга лаёқатли аҳолининг умумий ҳажмида ортиқчалик сезилаётгани, айни вақтда Андижон, Наманган, Фарғона, Самарқанд ва ҳатто Тошкент вилоятларининг қатор саноат корхоналарида иш жойларининг бўш турганлиги ижтимоий амалиётимиз муаммоларидандир. Бу аҳвол заминиди юқорида биз тилга олган ҳолатлар, қайд этган қонуниятлар ётади. Амалий тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича Республикада маҳаллий аҳоли вакилларида малакаси ва касбий кўникмаси юқори бўлган кадрларни тайёрлашга эътибор суст бўлган.

Юқорида айтилганларни ҳисобга олиб шуни

таъкидлаш керакки, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида иш кучига талаб ва таклиф, кадрлар сиёсати давлат бошқаруви ташкилотлари томонидан тартибга солиниши зарур бўлиб турди. Агар бу жараён бошқарув эътиборидан четда қолса, бозор стихияси гирдобига ташлаб қўйилса ишсизлик муаммоси чигаллашиб кетар эди. Меҳнат бозорининг вужудга келиши, унинг фаолиятини ижтимоий амалиёт манфаатлари асосида бошқариш ҳам бугун долзарб бўлиб турибди. Негаки, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида иш кучи таклифи иш кучига бўлган эҳтиёждан сезиларли даражада ортиб кетади. Бу ҳол нисбатан паст даражадаги касб кўникмасига эга бўлган ёки касбга ўргатилмаган ёшлар, рақобатга бардоши кам ижтимоий тоифалар бўлган аёллар, ногиронлар, нафақа ёшига етиб қолган кишилар ҳисобига кескинлашади. Шу боис асосий эътиборни имкони борича ишсизликнинг олдини олишга, уни юмшатишга қаратиш вазифаси турибди.

Миллий ғурур, миллий ифтихор туйғуларининг юксалиб бораётганлиги бугунги ижтимоий амалиётимизнинг белгиларидандир. Миллий маънавий қадриятларнинг тикланиши, ўзликни англаш жамиятни янгилашнинг бош мақсади қилиб қўйилди. Ўзбек халқининг миллий руҳиятида инсонпарварлик, адолат, аҳил кўшничилик фазилатлари қадимдан мавжуд. Турмуш тарзимизда ота-боболар яшаган заминга меҳру муҳаббат, яқин ва узоқ халқлар манфаатларини тан олиш, уларнинг тақдирига бефарқ қарамаслик каби муҳим ахлоқий фазилатлар қарор топган.

Бозор муносабатларини шакллантириш, иқтисодиётни янги тизимга ўтказиш шароитида *синфлар ва ижтимоий гуруҳлар тизимида туб ўзгаришлар амалга оша бошлади. Фуқароларни синдлар ва ижтимоий гуруҳларга ажратишнинг ишчилар синфи, деҳқонлар синфи ва зиёлилар қатлами деб аталмиш тасниф мундарижаси янгича ёндашишни талаб қилиб қолди. Республикада амалга ошири-лаётган иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва жамиятнинг барча соҳаларини*

эркинлаштириш тажрибаси мулкдорлар синфининг шаклланиб бораётганлигини кўрсат-моқда. Ислохотларда инқилобий сакрашларсиз тадрижий йўлдан бориб, босқичма-босқич, оддийдан мурраккабга қараб эволюцион тарзда тараққий этиш стратегияси танланилди. Натижада дастлабки ютуқ — бу одамлар онгида рўй берган — меҳнатга ва мулкка бўлган муносабатнинг кескин ўзгаришидир. Бу ҳол ўз навбатида ўтказилаётган ислохотларнинг асосий, энг катта мақсади мамлакатда мулкдорлар синфини шакллантиришга шароит яратади. Ислохотларнинг устивор йўналишлари ҳисобланган — мулкдорлар синфини шакллантиришда оқилона йўл тутилди. Бу ҳақда гапириб юртбошимиз шундай дейди: “Саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигида ҳам, иқтисодиётнинг барча соҳаларида мулк ҳақиқий эгаси қўлига ўтиши керак. Одамлар онгига мулкка эгалик ҳиссини сингдириш лозим. Барча фонд биржалари, қимматли қоғозлар бозорларининг фаолияти одамлар онгида эгалик ҳиссини тарбиялашга хизмат қилиши даркор. Биз аҳолининг кескин табақалашувиға йўл қўймаймиз. Яъни, бизда энг бой ва ўта камбағаллар бўлмайди, балки ўртача мулкдорлар синфи қарор топади. Бу синф иқтисодиётда, борингки мамлакат ҳаётида муҳим ўрин тутиши, асосий таянч бўлиши керак”. (Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-Жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1997, 335-б.).

Мулкдорлар синфининг шаклланиши учун керак бўлган барча шароитлар Республикамизда яратилган. Бу жараёнга таянч бўлувчи иқтисодий, ҳуқуқий асослар мавжуд. Унга кўмак берувчи керакли янги тузилмалар фаолият кўрсатмоқда. Шу куннинг долзарб вазифаси мулкдорлар тоифаси тезроқ ўз манфаатлари чегарасини тўла англаб, мустаҳкам оёққа туриб олиши, давлатнинг таянчи бўлиш учун кураши билан боғлиқ.

Ички сиёсатимизда кўп укладли иқтисодиётнинг қарор топиши мулкчиликнинг турли шакллари — давлат мулки ҳам, жамоат мулки ҳам, шахсий мулк ҳам бирдек ривожланиши учун шароит яратилиши хусусийлаш-

тиришнинг амалга оширилиши, монополияга қарши фаол кураш, соғлом рақобат муҳитини шакллантириш, меҳнатни рағбатлантириш усулларининг қўлланилиши тадбиркор-ликнинг авж олишига кенг имкон берди.

Ривожланган мамлакатлар тажрибасидан аёнки, бир ижтимоий-иқтисодий ҳолатдан иккинчисига ўтиш эскилик билан янгилик ўртасида қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши фалсафий қонуни асосида содир бўлади. Бу давр ижтимоий-сиёсий адабиётларида ўтиш даври деб юритилиб, унда фуқаролар ҳаёт тарзининг аввалдан амал қилиниб келаётган ижтимоий-иқтисодий меъёрлари билан бирга таркиб топаётган янги мезонлар бир макон ва замонда амал қилади. Тараққиёт тақозоси билан янгилик эскилик ўрнини эгаллайди. Бу жараён жамиятда доимо мурраккаб кечади ва ўзининг тартибга солинишини, бошқарилишини табиий тарзда тақозо қилади.

Ўзбекистоннинг иқтисодий мустақиллигини таъминлашга қаратилган бозор иқтисодиётининг ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган йўли негизида ишлаб чиқаришни истеъмолчи манфаатларига мослаш, унинг тинмай такомиллаштириб бориш, техника тараққиёти жабҳаларини жадаллаштириш, ходимларнинг касб кўникмалари ва малакаларини ошириб бориш билан бир қаторда ишлаб чиқариш ташкилотларининг тадбиркор, ишбилармон, уддабурон, эпчил бўлишлари талаб қилинади.

Республика ҳаётида шаклланаётган бу ҳолат ижтимоий амалиётимизнинг янгилиги бўлиб, ўз назарий ҳамда амалий тадқиқ ва таҳлилини талаб қилмоқда.

Бозор сиёсати орқали тараққиёт йўлини топган жаҳон халқлари тарихи ва амалий ҳаёти шуни таъкидлайдики, тадбиркорлик иқтисодиётни ривожлантириш, фуқаролар турмуш даражасини юксалтиришнинг муҳим омилidir. Шарқ халқлари, хусусан, Марказий Осиё халқлари тарихида тадбиркорликнинг ижтимоий-иқтисодий илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Илғор ижтимоий-сиёсий фикириёт тарихи тизимида жамиятни ривожлантирувчи шартлардан бўлмиш ҳалоллик, иймон-ишонч билан бир

қаторда ташаббусли тадбиркорлик ғояси ҳам муҳим ўрин тутди.

Кишилиқ тарихи тараққиётида зулм ва зўравонлик замонларининг вужудга келиши ва ривожланиши давомида меҳнатнинг ижтимоий мақоми инкор этилди. Меҳнати маҳсулидан тегишли тарзда баҳраманд бўла олмаган меҳнаткашлар фаолиятида бегоналашув шаклланиб борди. Социалистик тўнтариш зулмни зўрлик йўли билан йўқ қилиб эрк ва адолатни тенгликка эришиш йўли билан тикламоқчи бўлди. Ижтимоий тенглик тушунчаси заминида жамиятнинг "камбағаллар" ва "бойлар"га бўлинмаслиги ётади. Бироқ бойларга, ҳатто ўрта ҳол мулкдорларга қарши кураш фаровон яшашга қарши курашга айланиб кетди. Шўро тузумидаги бир томонлама, калтабин сиёсат оқибатида шахс мулкдан, ўз меҳнати натижаларидан манфаатдор бўлиш имкониятидан узоқлашди. "Ўз"лигини унутиб, "умум"га ишлади. Ижтимоий тараққиётнинг бундай ривожланиши натижасида ташаббус, *малакали меҳнат ўрнини лоқайдлик, бефарқлик эгаллай бошлади*. Бу эса аста-секин *ишёқмаслик* ва *боқимандачилик руҳиятини* шакллантириб борди. Оқибатда жамият иқтисодий таназзул ҳолатига, ижтимоий чигалликлар вазиятига тушиб қолди. XX асрнинг 80-йиллари ўрталарида бошланган йўл - инсон омилига алоҳида эътибор ва шу йўналиш орқали жамият тараққиётини жадал-лаштириш ғояси назарий ва амалий жиҳатдан объектив зарурият эди. Инсон омили тушунчаси заминида шахснинг ижтимоий-иқтисодий фаоллиги ётади. Бу фаоллик даражаси ва кўлами жамият ва шахс манфаатларининг - муштараклигига боғлиқ. Ана шунинг учун ҳам айтиш шундаки манфаатлар муаммоси майдонга келди.

Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик хўжалик алоқаларининг маънавий андозалари узилаётган, меҳнат бозоридаги вазият кескинлашаётган, иқтисодий танглик, пулнинг ёппасига қадрсизланиши таъсирида турмуш даражаси пасайиб бораётган бир вақтда шакллана бошлади. Ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг бундай кескин-лашувидан ташқари, аҳоли онига ва

турмушига узоқ йиллар давомида изчиллик ила, кези келганда ҳатто зўрлик билан сингдирилган “давлат манфаати”, “давлат мулки усти-ворлиги” тушунчаси, “жамият учун”, “халқ учун” меҳнат қилиш талаблари фуқароларнинг меҳнатдан ҳар томонлама бегоналашувига олиб келди. Бундай мурраккаб сиёсий-маънавий хусусият ривожланиб бораётган тадбиркорлик тараққиётига ўзининг салбий таъсирини, албатта, кўрсатади.

Тадбиркорлик мустақил ва ташаббус билан иш юритувчи ижтимоий гуруҳлар фаолияти бўлиб, турли шакл ва усулдаги аралашувларни, маъмурий буйруқбозликни ёқтирмайди. Унинг шаклланиб, авж олиши учун қатор эркинликлар керак. Булар - мулкчилик шакллариининг хилма-хиллиги, иқтисодий фаоллик йўналишлари, ишлаб топилган маблағдан фойдаланиш усуллари мундарижасидаги мустақиллик ҳамда эркин ҳаракатдир. Тадбиркорликнинг табиати жамиятда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий барқарорликни тақозо қилади. Айни пайтда унинг ўзи барқарорликни сақлаб қолишга ҳисса қўшади. Жамиятда низоли вазиятлар, фуқаролар ва ижтимоий гуруҳлар ўртасида келишмовчиликлар мавжудлиги унинг ривожланишига халақит беради.

Тадбиркорликнинг ривожланиши ижтимоий амалиёт олдига қуйидаги вазифаларни қўйди:

- рақобат муҳитига бардош бера оладиган, янгиликка интилувчи, манфаатлар муштараклигини таъминлайдиган иқтисодий шароит яратиш;
- ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган юксак салоҳиятли хўжалик тизимини барпо қилиш;
- давлат тасарруфида бўлмаган мулкчилик шаклларини қарор топтириш;
- нарх белгилашни тубдан ислоҳ қилиш;
- аҳолини ижтимоий ҳимоялаш чораларини куриш;
- шартномавий мажбуриятларнинг бажарилишини қонун билан кафолатлаш;
- солиқ тизими ва кредит сиёсатини тартибга солиш ва ҳ.к.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики,

тадбиркорлик ҳаракати давлат декрети билан ва "катта" сакраш йўли билан амалга оширилмайди, балки уни ижтимоий-сиёсий жиҳатдан оқилона ташкил қилиш ва бошқариш керак.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида муҳим ўрин эгаллаган тадбиркорлик ҳаракати бозор муносабатларини ривожлантиришга ўз улушини қўшмоқда. У, *аввало*, ишлаб чиқарувчи якка ҳокимлигини синдириш, ишлаб чиқаришни истеъмолчининг манфаатларига бўйсундириш, аҳолини маҳсулотга бўлган эҳтиёжини аниқ ҳисобга олиш, конъюнктура ўзгаришларига қараб тезликда иш тутиш йўналишларига ёрдам беради. *Сўнг*, лапашангликка, боқимандаликка хотима беришга, эгалик туйғусини тиклашга, иш юритишда ташаббускорликка кўмаклашади. *Яна*, ходимларни янгиликларга ижодий ва сезгирлик билан қарашга, илмий-техника тараққиётининг сўнгги ютуқларини топқирлик билан дадил амалиётга тадбиқ қилишга ўргатади.

Тадбиркорлик шаклланиб, кенг қулоч ёйиб бораётган бугунги кунда бу жараён мазмунига Республика ижтимоий амалиётида учрайдиган баъзи бир ҳудудий хусусиятлар салбий таъсир қилмоқда. Фуқароларнинг ишлаб чиқариш жараёнида малака даражаси юқори эмаслиги туфайли ва сўнгги технологик ахборотлар билан тўла таъминланмаганлиги таъсирида тадбиркорлик ноишлаб чиқариш соҳаларида кенгроқ ва кўпроқ ривожланмоқда. Воситачиликнинг қинғир йўлларида ҳам фойдаланил-моқдаки, бу баъзи ҳолларда очиқ олиб-сотарлик ҳолатларини вужудга келтирмоқда. Бу жараён тартибга солиниб бошқарилиши ҳозирги вақтда ўта долзарб бўлиб қолди. Давлат ташкилотлари қонун йўли билан бу жараённи жиловлаб туришлари қанчалик муҳим бўлса, истеъмол-чининг талаб даражасидаги маданияти, ўз эҳтиёжи ва манфаатларини қонуний ҳимоя қила олиш савияси ҳам шунча аҳамиятлидир.

Юқоридаги ихчам таҳлилдан кўриниб турибдики, тадбиркорлик ижтимоий ҳодиса сифатида жамият иқтисодиётини ривожлантириш, халқ турмуш даражасини

юксалтиришга хизмат қилади. Демак, бу жараён сиёсий аҳамиятга ҳам эгадир. Шу боис тадбиркорлик давлат томонидан ҳимоя қилиниши, унинг манфаатлари қонуний кафолатланиши зарур. Президентимиз алоҳида таъкидлаганидек, жамиятни янгилаш, эркин ишбилармонлик изига кўчириш вазифаларини амалга ошириш учун кучли мустақил давлат, унинг идоралари - таркиби, ҳуқуқий асослари, муҳофаа ва миллий хавфсизлик тизимининг қарор топиши муҳим аҳамиятга эга. *"Фақат шундай қилинган-дагина ҳам ишбилармонларнинг манфаатларини, ҳам аҳоли манфаатларини ҳимоя қилиш мумкин"* [қаранг: Ислон Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1-жилд. "Ўзбекистон". 1996. 66-б.].

Бозор иқтисоди тажрибасидан маълумки, иқтисодий инқирозли ҳолатлардан чиқиб кетиш учун асосан ўзгариб бораётган ижтимоий-сиёсий вазиятни аниқ ва жиддий ҳисобга олиш, ижтимоий амалиётда содир бўлаётган социал силжишларни сезгирлик билан пайқаш лозим.

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-сиёсий ҳаётида шаклланиб келаётган мулкдорлар синфи манфаатлари билан жамият манфаатларининг мувофиқлашуви ҳозирги ҳаётимиз туғдирган янгиликлардандир. Шу боис анъанавий қадрият-ларимизга янгича муносабат билан ёндашувчи бу тоифанинг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ислохотларда иштироки даражасини ўрганиш муҳим ва долзарб мавзулардан бўлиб қолди.

Ижтимоий-сиёсий жараёнлар бошқарувида "омма", "халқ", "меҳнаткашлар" каби нисбатан умумлашган тушунчалар билан ифодаланувчи тоифалар ўрнини ўзига хос ижтимоий, иқтисодий, маънавий, сиёсий манфаатлари мажмуасига эга бўлган янги муайян ижтимоий тоифа — мулкдорлар синфи эгаллаб бормоқда. Бундай шароитда синфий муносабатлардаги манфаатларни муштаракликда инobatга олиш зарур. Табиийки, ҳаракатдаги жорий манфаатлар мажмуаси билан шаклланиб ва ривожланиб бораётган янги манфаатлар ўртасидаги муносабатлар ўз таҳлилини талаб қилмоқда. Бу муаммони ўрганиш, ундан амалий

хулосалар чиқариш бошқарув тизимини мукаммаллаштиради.

Жамиятнинг социал-синфий стратификацияси тарихи ҳозирги вақтда ўзига янгича муносабатни талаб қилиб қолди. Сўнгги йилларда ижтимоий-сиёсий адабиётларида Арасту ва Афлотуннинг бу масала бўйича фалсафий, сиёсий қарашларига алоҳида эътибор қилинмоқда. Фалсафа фикриётининг даҳолари бўлган Арасту ва Афлотун жамият социал стратификацияси сиёсий ҳокимият тизими билан боғлиқ бўлишини уқтирганлар. Арастунинг таъкидлашича, қонуний давлат сиёсий элита ҳукмронлигини чегараловчи куч сифатида фақат ўрта синфлари кўпчиликни ташкил қилган жамиятлардагина мавжуд бўлади. Қуйи қатлами кўпчиликни ташкил қилган ёки ўрта ва юқори қатлами озчиликдан иборат бўлган давлатларни, Арасту фикрича, омманинг қўллаб-қуватлаши ёки олигархиянинг хайри-хоҳлиги билан диктатор бошқаради.

Кейинги йилларда М.Вебернинг жамият ижтимоий тизими тўғрисидаги қарашлари сиёсатшунослик фани вакиллари диққатини ўзига тортмоқда. М.Вебер социал стратификациясининг қуйидаги диққатга молик йўналишини таъкидлайди. Жамият ривожланишида ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабатгина эмас, балки маълум гуруҳларга мансуб бойлик меъёри, бу гуруҳнинг даромад даражаси, маълумотлилиги меъёри, ҳуқуқий имтиёзлари кўлами ҳам ҳисобга олиниши керак. Социал стратификация учун асос бўлган ўрта синф жамият сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги демократик ўзгаришлардан манфаатдор. У ислохотларга мойил бўлиб, сиёсий модернизация жараёнининг социал асосини ташкил қилади. Фуқаролик жамиятини қуришда муҳим мавқе ва ўринни эгаллайди. Бу қатламнинг иштирокисиз тадбиркорликни ривожлантирадиган жамиятни қуриб, мулкчиликнинг ҳуқуқий ҳимоясини жорий қилиб бўлмайди. Мазкур таҳрирдан келиб чиқиб, мулкдорлар тоифаси юксак унум билан ишловчи, маърифатлашган, хабардорлиги юқори, ташаббускор ходимлар бўлиб, ишчи, деҳқон ва

зиёлиларнинг энг малакали қисмидир, деб таъкидлашни ўринли деб ҳисоблаймиз.

Фуқароларни синф ва ижтимоий гуруҳларга тасниф қилиш тарихи сиёсий муносабатлар таҳлили билан боғлиқ. Сиёсат шундай анъанавий ижтимоийлик соҳасики, унда турли гуруҳларнинг жамиятдаги ўрни, мавқеи, мақоми аниқ сезилади. Бугунги кунда шахс кадр-қиммати, инсон мавқеи масаласи майдонга чиқиб, манфаатлар муаммосини долзарб масала қилиб қўйди. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси турмуш ташвишларининг туб илдизини излар экан, сиёсий жараённи ўз ҳолича таҳлил қилади, унга баҳоли қудрат баҳо беради, гоҳ мавжуд сиёсатни қўллаб-қувватлайди, гоҳида танқид қилади. Республикада руй-рост очиқ сиёсат олиб борилаётгани, бўлаётган воқеаларга муносабатимизни ошкора айта олиш имкониятининг яратилиши, авваллари тайёр мафкуравий ўлчовга солинган фикрларни такрорлашга кўниккан фуқаролар олдига ноанъанавий қийин вазифани қўймоқда. Фикрлар хилма-хиллиги, шахсий фикр ва мулоҳазаларга эга бўлиш ҳуқуқи маълум малакани ҳам туғдиради. Бу аҳолининг маънавий-маърифий ривожланиш даражасини ривожлантиришга олиб келади, унинг фаоллик салоҳиятини оширади.

Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ҳаётни янада эркинлаштириш йўли тутилаётганлиги сабабли фуқароларимиз давлат ишларида фаол иштирок этиш имконига эга бўлиб бормоқда. Бу яратилган шароитдан халқ ўз турмушини тубдан яхшилаш йўлида фаоллик билан фойдаланиши керак. Зеро, ҳар бир халқ ўз сиёсий фаоллик даражасига мос ижтимоий тузумга, сиёсий ҳокимиятга эга бўлади.

Сиёсий фаолият заминидида турли ижтимоий гуруҳларнинг ўз сиёсий манфаатларини англаши ва амалга ошириши йўлидаги ҳаракати ётади. Сиёсий фаолият иқтисодий манфаатлар билан ҳам узвий боғлиқ. Шу боис ҳар бир гуруҳ ўз сиёсий манфаатларини ўзининг иқтисодий имконидан келиб чиқиб белгилайди. Шахс манфаатлари билан жамият манфаатлари мос келган давлатлар ҳақиқий демократик давлат ҳисобланади. Бундай давлатнинг шаклланиши амалий жиҳатдан

мурраккаб тарихий жараёндир. Бунинг боиси шундаки, ҳар бир ҷамият ижтимоий тизимида синфлар ва гуруҳлар ўртасида ўзгаришлар бўлиб туради. Социал соҳадаги силжишлар гуруҳий манфаатларнинг бир-бири билан тўқнашувига олиб келади, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий инқироз ҳолатлари ҷамиятда низоли вазиятларни тўғдиради. Буларнинг ҳаммаси ўз аксини сиёсий муносабатларда намоён қилади. Ҷамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида гуруҳий манфаатлар билан ҷамият сиёсий манфаатлари ўртасида муайян муштарақликни вужудга келтириш муҳим вазифадир.

Сиёсий фаолият сиёсий манфаатлар ифодаси бўлиб, моддий ва маънавий ҳаракатлар оқибати сифатида вужудга келади. У айна пайтда, мустақил ҳаракат ҳамдир. Сиёсий фаолият ҷамият тараққиётига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу сабабли - сиёсий фаолият ҳам ўз бошқарувини тақозо этади. Сиёсий фаолият мазмунан ва шаклан турлича бўлишининг боиси унинг заминида ётган маълум кучларнинг мақсади, манфаати ва олдига қўйган вазифасига боғлиқ. Сиёсий фаолият ҷамиятда вужудга келиб, бунинг бағрида ҳаракат қилиши сабабли ижтимоий жараён ҳисобланади ва ахлоқий мезон меъёрлар билан боғланган бўлади.

Республикаимиз раҳбарияти бугунги кунда олиб бораётган ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналиши ўлкаимизни очиқ ҷамият даражасига олиб чиқишга қаратилган. Фуқаролар сиёсий фаолиятини ташкил қилиш, уни умумхалқ манфаатлари билан мувофиқлаштира олиш даражасидан сиёсий барқарорлик келиб чиқади. Бу ўринда Афлотуннинг бир вақтлар нуқтадонлик билан "сиёсат бошқарув санъатидир" деган ибораси бугунги кунда ҳам нақадар долзарб бўлиб қолганини таъкидлаш ўринлидир. Бошқарув аслида муносабатлар тизимини ташкил қилиш демакдир. Сиёсат ҷамиятдаги барча соҳаларда мавжуд бўлган муносабатларнинг мужассамлашган ифодаси сифатида намоён бўлади. Бу муносабатлар ўз навбатида сиёсий жиҳатдан бошқарилиши ҳам керак. Негаки, ҷамиятнинг иқтисодий, маданий, маънавий жабҳалари ўз сиёсий бошқарувини тақозо қилади.

Сиёсий бошқарув сиёсий манфаатлар мазмунини тўғри англаб олишни, бу манфаатларнинг намоён бўлиш шакллари ва қўлланилиш усуллари аниқ англаб олишини талаб қилади. Синфлар ва гуруҳларга бўлинган жамиятда синфлар сиёсий манфаатларининг шаклан турлича бўлиши унинг мазмунига ва мақсадига боғлиқ. Бир неча ижтимоий-синфий гуруҳларга бўлинган жамиятда бир неча мақсаддаги сиёсий манфаатлар бўлади. Халқларнинг цивилизацияга эришиш эволюциясида турли синф ва гуруҳларнинг умумсинфий - сиёсий манфаатларини шакллантириш мақсади ётади.

Жаҳондаги илғор, бозор сиёсати муносабатлари ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, шаклланаётган мулкдорлар синфи фуқароларнинг умумсиёсий манфаатларининг шаклланишига, тараққий қилишига ёрдам беради. Зеро, бу ижтимоий тоифа сиёсий барқарорлик шароитида, фуқаролар ҳамжиҳатлиги вазиятидагина ривожланади. Тартибсизликлар, турли гуруҳлар ўртасидаги тўқнашувлар унинг фақатгина иш юритишига, ривожланишига халақит беради. Мулкдорлар синфи сиёсий манфаатида фуқаролар ҳамжиҳатлиги, бозор муносабатларида эркинлик ва қонуний кафолатларнинг бўлиши, юксак турмуш даражасига эришиш мақсади муҳим ўрин эгаллайди.

Ҳозирги шароитда ҳам мулкдорлар тоифаси қатор муаммоларга дуч келмоқдалар. Эски бошқарув усули, анъанавий гуруҳий манфаатлар осонликча ўз ўрнини бўшатмайди. Бундай шароитда, тажрибадан маълумки, янги гуруҳ ўз манфаатларини ҳимоя қилади ва кураш майдонига тушади. Ишбилармон, ўқимишли, ҳаракатчан, малакали ходимлардан ташкил топган боис мулкдорлар синфи табиатида зиёилик хусусиятлари устун бўлади. Шу сабабли бу гуруҳни зиёилар қатламига тенглаштириш тўғрироқ бўлади. Кураш майдонида мулкдорлар ўз сиёсий манфаатларини ҳалол рақобат, юксак салоҳиятли ҳўжалик тизимини тиклаш йўли билан амалга оширишга ҳаракат қиладилар. Унинг сиёсий дастурида асосий мақсад сиёсий ҳокимиятга эришиш эмас. Давлатни бошқаришда ўз гуруҳий

манфаатларини ҳимоя қиладиган вакилларга эга бўлиши мумкин ва бу табиий ижтимоий-сиёсий ҳолатдир.

Юқорида қайд этилган фикрлардан шу нарса аён бўладики, сиёсий манфаатлар сиёсий муносабатларнинг таркибий қисми бўлиб, маълум ижтимоий гуруҳлар фаолияти билан узвий ва чамбарчас боғлиқдир. Сиёсий манфаатлар ўз намояндалари мақсадларини тула ҳимоя қилади, уларнинг сиёсий дастурларидан келиб чиқади. Зеро, бугунги ҳаётимизда мулкдорлар синфи пайдо бўлиб, унинг сиёсий манфаати шаклланиб бормоқда. Сиёсий манфаатлар муайян ижтимоий амалиётнинг инъикосидир. Уларда жамиятда юз бераётган иқтисодий, ижтимоий, маънавий ислохотлар ўз ифодасини мазмун-мундарижасида топади. Сиёсий манфаатлар маълум ижтимоий гуруҳ мақсадлари билан боғлиқ бўлади, шу мақсадни рўёбга чиқарувчи сиёсий фаолиятни вужудга келтиради, тартибга солади ва бошқаради.

III БОБ. МАНФААТЛАР ВА МАФКУРАВИЙ ЖАРАЁН

Бугунги кун ижтимоий тараққиёт ва амалиёт олдига мустақиллигимизни мустаҳкамлашдек ўта муҳим тарихий вазифани қўйди. Бу масаланинг ҳал этилиши кўп жиҳатдан фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигига боғлиқ. Инсон ижтимоий фаолияти асосида, сиёсий кайфияти заминида унинг мавжуд сиёсий вазиятга муайян муносабати етади ҳамда бу ҳолат маълум мафкурада муҳрланган бўлади. Зеро, фикрлаш қобилиятига эга бўлган ҳар бир жамият аъзоси рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий, маънавий-сиёсий воқеликни мушоҳада қилади, борлиққа ўз манфаати нуқтаи назаридан муносабат билдиради. Шу тарзда жамият аъзоларининг ижтимоий манфаатлари намоён бўлиб, уларнинг фуқаролик фаолияти шаклланади, сиёсий онги, дунёқараши ривожланади.

Манфаатларнинг ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ бўлиб, маълум сиёсатга алоқадор эканлигининг энг муҳим белгиси бу манфаатлар ва мафкура ўртасидаги узвий алоқадорликдир. Ижтимоийётда исботланганидек, ҳар қандай мафкура негизида маълум социал гуруҳларнинг манфаатлари ётади. Манфаатлар жамият тараққиётига икки йўналишда таъсир этади. *Бир томондан*, у ёки бу даражадаги стихияли тарзда содир бўладиган инсон ҳуқуқини бевосита ҳимоя қилиш шаклида. *Иккинчи томондан*, билвосита, яъни изчил тизимга эга бўлган ҳамда мантиқан мужассамлашган мафкура орқали. Агар биринчи кўринишда намоён бўладиган ижтимоий ҳаракат тагида содда, тартибга солинмаган, лекин ҳаётий манфаатлар етса, иккинчисида ижтимоий идеалга айланган, туб, умумиижтимоий манфаатлар туради. Манфаатларнинг сиёсий фаолиятга таъсир этувчи омил эканлиги мафкуранинг маълум мақсадлар, муайян ғоялар билан боғланиб, жамиятда ижтимоий-сиёсий ҳаракатнинг кураш дастурига, стратегиясига, бош йўлига айланиш ҳолати билан боғлиқ эканлигида аниқ кўринади. Шу боис манфаатларга муайян сиёсий воқеликнинг бошланғич нуқтаси тариқасида қараш керак.

Аввалги бобда таъкидланганидек, сиёсий жараёнлар муайян маънода жамият ва мафкура ўртасидаги муносабатларга боғлиқдир. Сиёсатнинг тақдири кўп жиҳатдан ушбу сиёсатнинг омма томонидан қабул қилинишига, унинг объектив зарурият эканлигига жамият аъзоларининг ишонишига боғлиқ бўлади. Тарих тараққиёти шуни яққол кўрсатмоқдаки, сиёсатнинг ўрни ва мавқеи тўғри англанилмаса, ижтимоий тараққиётнинг стихияли ривожланишига имкон яратилади. Айни пайтда, сиёсатнинг кудратига ортиқча баҳо бериш кўп ҳолларда субъективизмга, истибдодга, авантюризмга олиб келадики, унинг оқибатида сиёсий таназзул шаклланади. Бу жараённинг гоёвий, мафкуравий моҳиятини англамаслик ўз навбатида иқтисодий парокандаликка олиб келади. Жамиятнинг иқтисодий тараққиёти мафкура мазмунида ўз илмий ва назарий ифодасини топгандагина омма кундалик ва туб манфа-атларини тўғри ва тўла англаб етади.

Давлат жамият аъзолари ҳаётига қанчалик чуқур ва кенг аралашиб боргани сари жамиятдаги сиёсийлашув жараёни шунчалик кучая борадики, натижада манфаатлар категорияси ижтимоий тус олиб гуруҳий, синфий, миллий манфаатлар мазмунини касб эта бошлайди. Бундай шаклдаги манфаатлар муайян мафкурани вужудга келтиради. Манфаатларнинг тўқнашуви эса мафкуралар тўқнашувига айланади. Бу эса ўз навбатида жамият тараққиёти тизимидаги мафкуравий муносабатлар таҳлилини ҳам долзарб ва муҳим масала қилиб қўяди.

3.1. ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИ: МАНФААТЛАР ВА МАФКУРА

Жамият тараққиёти таҳлилида қўлланиладиган категориялар қаторида “ижтимоий муносабатлар” тушунчаси салмоқли ўрин эгаллайди. Зеро, у туфайли инсоният тарихи ривожининг кўпқиррали, изчил ва айна пайтда қарама-қаршиликлар билан йўғрилган мазмуни мушоҳада қилинади, тушунилади ҳамда тушунтирилади. Ижтимоий муносабатлар, уларнинг моҳияти, жамиятда тутган мавқеи муаммосини илмий тадқиқ қилишга жамиятшунослар доимо алоҳида эътибор бериб келганлар. Айниқса, икки аср оралигида сўнги икки ўн йилликда дунё ижтимоий фикриётида қатор илмий мақола, рисола ҳамда тадқиқотлар пайдо бўлди. Шу адабиётлар билан танишиш ижтимоий муносабатлар муаммоси, унинг моҳияти, тизими ва тузуми тўғрисида турлича ёндашишлар мавжудлигини кўрсатмоқда. Жамият тараққиёти тизимида амал қилувчи муносабатлар моҳияти ва табиати тадқиқига у ёки бу илмий мақсадда ёндашган мазкур муаллифлар ижтимоий муносабатларни инсон фаолияти билан узвий боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш лозим, деган қарашда ҳамфикрдирлар. Айна пайтда шуни таъкидлаш керакки, муайян тарзда тан олинган бу боғлиқлик тадқиқотчилар томонидан турлича талқин қилинади. Бир гуруҳ муаллифлар ижтимоий муносабатларни инсон фаолияти билан бир, деб тушунтирадилар ва улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ва бирликни бир хиллик деб талқин қиладилар. Маълум гуруҳ тадқиқотчилар ўз талқинларида ижтимоий муносабатлар ва инсон фаолияти тушунчаларини ўзаро алоқада, бирликда амал қилишини, тан олганлари ҳолда ижтимоий муносабатлар инсон фаолиятдан мустақил бўлган объект оми, деб қарайдилар. Яна бир гуруҳ олимлар инсонга катта ўрин ажратиб, унинг бунёдкорлик, ўзгартувчилик хусусиятини алоҳида таъкидлайдилар. Уларнинг фикрича, инсон фаолияти ижтимоий муносабатлардан ташқарида, алоҳида намоён бўлади ҳамда жамият тараққиётига муайян маънода таъсир этади. Бу борадаги нуқтаи назарлар хилма-хиллиликка

илмий жиҳатдан тўғри аниқлик киритган фикр - ижтимоий муносабатлар амалий фаолият шаклида намоён бўлади ва рўёбга чиқади, деган хулоса бўлди. Бизнинг назаримизда, ижтимоий муносабатлар ва инсон фаолияти тушунчалари ўртасидаги бирликни мазкур меъёردа англаш жамият тараққиёти тизимида фуқароларнинг фаоллик, ижодкорлик, яратувчилик қобилиятининг ўсишига ва амалий жиҳатдан тадбиқ қилинишига имкон яратади.

Жамият тараққиёти тизимидаги муносабатлар мазмун ва моҳиятини таҳлилий тадқиқ этишда, юқорида келтирганимиздек, ижтимоий муносабатларни инсоний фаолият билан биргаликда қараш тўғри, аммо, бизнингча, етарли эмас. Негаки, бу тарздаги ёндашув ижтимоий муносабатлар моҳиятини очишда бир ёқламаликка олиб келади ҳамда жамият тараққиёти жараёнига ҳар томонлама тўла таъриф бера олмайди. Шу боис ижтимоий муносабатлар моҳиятини аниқлашда, унинг намоён бўлиши ва амалиётда рўёбга чиқиши сабабларини ўрганишда, ривожланиш жараёнини кузатишда инсоний фаолиятгина эмас, бу муносабатлар мазмунидаги субъектлар ҳаракати ҳам диққату-эътиборга олиниши керак. Муаммонинг илмий-назарий таҳлили олдига қўйилган мазкур талаб, айниқса, бугунги ижтимоий-сиёсий вазиятда ўта долзарбдир. XX асрнинг охириги ўн йилликлари воқеалари шуни аниқ ва равшан кўрсатдики, собиқ Иттифоқ ҳаётида бошланган ва унинг парчаланиши оқибатида мустақиллик йўлини тутган республикалар амалиётида демократик жараён жамиятнинг ўта сиёсийлашуви билан боғлиқ бўлиб борди. Бир томондан, давлат ва фуқаролар, жамият ва шахс муносабатларида амал қилган анъанавий меъёр ва мезонлар тубдан ўзгара бошлади. Фуқаролар назарида ноодатий ижтимоий-сиёсий шароитлар вужудга келди. Ижтимоий муносабат субъектлари ўртасидаги ҳолатлар, уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирига таъсири ҳамда ривожланиш жараёни жамият тараққиётининг ҳал қилувчи омили бўлиб қолди. Иккинчи томондан, олиб борилаётган ислохотлар туфайли жамиятнинг иқтисодий

ҳаётида ҳам кескин ўзгаришлар содир бўла бошлади. Мулкчилик шаклларининг тубдан ўзгариши, меҳнат ва мулк ўртасидаги муносабатлар, ижтимоий тақсимот мазмунидаги ўзгаришлар, янги социал гуруҳларнинг шаклланиши ҳам ижтимоий муносабат субъектларининг жамиятдаги тутган мақомига, уларнинг ўзаро муносабат мазмунига, тараққиёт табиатида янгиликлар олиб кирди. *Учинчи томондан* эса, ҳаётнинг маънавий соҳасида ҳам улкан ўзгаришлар юз бера бошлади. Инсоний қадриятларнинг мезоний тизимида, маънавиятнинг муҳим белгиларидан бўлган яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги муносабат меъёрлари янгича ахлоқий ўлчовлар билан белгилана бошлади. Бу ҳолатлар ўз навбатида ижтимоий муносабат субъектлари ўртасидаги ўзаро алоқа мазмунида мурраккабликларни келтириб чиқарди. Шу боис бугунги кун ижтимоий амалиётида жамиятдаги мавжуд муносабатлар тушунчасини сиёсатшунослик нуқтаи назаридан илмий тадқиқ қилишда уларнинг таркибига ва табиатида эътибор қилиш кераклиги кўринмоқда.

Ижтимоий муносабатлар табиати талқинига бағишланган илмий адабиётлар билан танишиш шуни кўрсатмоқдаки, бугунги кунга қадар жамиятда содир бўладиган муносабатлар моҳиятини аниқлашда субъектлар мақоми тегишли тарзда ҳисобга олинмаган. Сўнгги йиллар амалиёти субъектлар муносабати муаммосини ўрганиш, уларнинг жамият тараққиёти тизимида тутган мақоми ва мавқеини таҳлил этиш ижтимоий бошқарув ҳақидаги фанларнинг, энг аввало, амалий сиёсатшуносликнинг муҳим ва долзарб вазифаси эканлигини кўрсатмоқда. Чунки жамият тараққиётининг ҳозиргидек ижтимоий муносабат-ларда мурраккаб шакллар ҳукмронлик қилган шароитларида муносабат ва фаолият субъектлари орасидаги боғлиқлик табиати турлича кечади. Уларнинг ўзаро муносабати бири-бирига мувофиқ келади, муайян ҳолларда эса бу монандлик йўқолади. Айрим вазиятларда эса субъектларнинг ўзаро ҳаракати уларнинг фаолиятига зид шаклда намоён бўлади. Омма ҳаракати жараёнида вужудга келадиган муносабатлар заминидаги фаолият

ижтимоий муносабат мазмунига қарама-қарши ҳолатда ҳам мавжуд бўлади. Маданият ва маънавият оқсаётган вазиятларда иқтисодий, сиёсий, руҳий, ҳуқуқий, ахлоқий мезон ўлчови субъектлар хатти-ҳаракатида, фаолиятида шу субъектларнинг маърифат-лашганлик даражасини акс эттиради.

Мазкур нуқтаи назар ижтимоий муносабатларни субъективлаштириш сифатида қабул қилинмаслиги керак. Чунончи, субъектлар фаолияти реал ҳаётий ҳолатларнинг муайян вазиятларида, яъни объектив шароитда амал қилади. Жамият тараққиёт тизимида намоён бўладиган ҳамда ҳаракат қиладиган муносабатлар моҳиятини очишда фақат муайян муҳит, маълум амалий фаолият таҳлилидан келиб чиққан тарзда субъектлар хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатининг муҳим ҳолати ҳисобга олинмоғи керак. Зеро, инсонларнинг ўзаро муносабати ва алоқаси мавҳум шаклларда содир бўлмай, балки жамият ҳаётининг иқтисодий, ижтимоий, маънавий, руҳий, сиёсий соҳаларига тааллуқли муайян вазифани амалга ошириш билан боғлиқ ҳолда юзага келади ва кечади.

Жамият тараққиёти тизимидаги ижтимоий муносабатларнинг мазмун ва моҳиятини тушунишда уларнинг табиати таснифига эътибор бериш ҳам муҳимдир.

Ижтимоий муносабатларнинг моҳиятини аниқлаш, уларнинг тизими ва табиатини таҳлил қилишга бағишланган илмий адабиётларда турлича ёндашув услуби ишлатилган бўлсада, асосан яқдиллик билан тан олинган умумий нуқтаи назар мавжуд. Бу ҳам бўлса, фалсафадаги мумтоз *материя ва онг, ижтимоий борлиқ ва ижимоий онг* тушунча-ларининг бирламчилик моҳиятидан келиб чиққан ҳолда қилинган хулосадир. Ана шу хулосага кўра, ижтимоий муносабатлар таснифида моддийлик ва мафкуравийлик ҳолатлари тан олинган. Жамият тараққиёти тизимида бу турдаги муносабатлар табиатан бир-бирларига узвий боғланган ҳолда ва айни вақтда, ҳар бири алоҳида мустақил намоён бўлиши ҳамда ҳаракат қилишининг фалсафий (субстанционал) ва социологик (функционал) талқинини тўғри баён қилинган.

Ижтимоий муносабатларни моддий ижтимоий

муносабатлар ва мафкуравий ижтимоий муносабатлар қабилида тасниф қилган тадқиқотчилар баёнида яна бир эътиборга молик бўлган хулоса — меҳнат ижтимоий муносабатларнинг ибтидоси эканлиги ҳақидаги фикрдир. Тадқиқотчиларнинг уқтиришича, ижтимоий муносабатлар қай кўринишда (хоҳ моддий, хоҳ мафкуравий) намоён бўлиб, ҳаракат қилишларидан қатъий назар, *меҳнат*, *тажриба*, ишлаб чиқариш фаолияти тараққиётининг субстанционал шакллариغا асосланган бўладилар.

Ижтимоий муносабатлар моҳиятини ёритиш, уларнинг келиб чиқиши, ҳаракат мазмуни, табиати ва таснифини таҳлил қилишда, бизнинг фикримизча, асосий эътиборни шахсларнинг *эҳтиёжи ва манфаатлари* мазмунига қаратиш керак. Негаки, ижтимоий муносабатлар нафақат ташқи муҳит таъсирида шаклланади, балки инсоннинг ички “мен”и, унинг онги, дунёқараши, тушунчаси ҳамда уни ўраб турган атроф муҳитга, ижтимоий борлиққа бўлган муносабати тариқасида вужудга келади ва ҳаракат қилади.

Ижтимоий муносабатлар талқинига турлича ёндашувлар, маълум ихтилофли қарашлар бўлишига қарамасдан, қатор умумий принципиал нуқтаи назарлар мавжуд эканлигини айтиш билан бирга, мафкуравий ижтимоий муносабатлар талқинида бундай умумийлик йўқ эканлигини кўриш мумкин. Бундай ҳолат собиқ Иттифоқнинг тарқалиши жараёнида авж олиб кетган жамиятни мафкурадан холи этиш ҳаракати туфайли янада мурраккаблашди ва чигаллашди. Кенг кўламдаги оғзаки ва ёзма чиқишларда шундай умид ва ишонч баён қилиндики, гўё мафкуранинг сархуш қилувчи таъсиридан қутулиб, ижтимоий ҳаётни ялпи тарзда мафкуравийлаштириш исканжасидан, ҳатто жамиятшуносликка доир фан ва тажриба, ахлоқ, шахсий ва ижтимоий онг асоратидан холи этиб, иқтисодиёт, сиёсат, ҳуқуқ каби соҳаларда йиғилиб қолган муаммо ва тугунларни ҳал қилиш мумкин.

Маълумки, мафкура мазмунида асосан жамият тараққиёти тизимидаги туб ижтимоий манфаатлар етади. Бу манфаатларнинг ижтимоий ифодаси бўлиб

жамиятнинг бош мақсади шаклланади. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов мустақилликнинг илк йилларидаёқ мақсадларимиз ҳақида таъкидлаб: *"Мақсад дегани-халқни, миллатни бирлаш-тирувчи, йўлга бошловчи бамисоли бир байроқ. Бу байроқ бутун Ўзбекистон халқининг руҳини, ғурур ифтихорини, керак бўлса, қудратини, орзу интилишларини мужассамлаш-тирадиган улуғ кучдир"*, -деган эди. (Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд.Т., "Ўзбекистон". 1996. 200-б.).

Ана шу улуғвор мақсадни амалга ошириш учун халқимизнинг миллий манфаатларига, фуқароларнинг азалий хоҳиш-иродасига, юртдошларимизнинг табиатига, онгига маъқул бўлган йўл тутиш вазифаси турибди. Бу вазифани ҳал қилиш учун аниқ дастур даркорлигини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Бу эса ўз навбатида мустақиллик мафкурасини яратиш вазифаси билан чамбарчас боғлиқ.

3.2. МАФКУРАВИЙ ЖАРАЁНГА ХОС ҲОЗИРГИ ХУСУСИЯТЛАР

Миллий ижтимоий онг баркамоллиги, сиёсий маданият юксаклиги ҳар доимгидан ҳам зарур бўлиб қолган ҳозирги даврда мустақиллик мафкурасининг яратилишига эҳтиёж аниқ ва равшан сезилди. Юрт келажагини мустақил тарзда қуриш, истиқлолни сақлаб қолиш, авлодларимизга озод ва обод Ватан қолдириш вазифаси ҳамда она юртга муҳаббат, элга иззату эҳтиром туйғусини тарбиялаш муаммоси ана шу яратилажак мафкурага боғлиқ. Мустақил-лик мафкурасининг асосий хусусиятлари мамлакатимиз ҳалқларининг туб манфаатларини ифодалаш, ўтмишни келажак билан боғлашда маънавий кўприк вазифасини ўташ, фуқароларни буюк мақсадлар сари уюштирувчи куч бўлиб хизмат қилиш, жамият аъзолари фаолиятининг юксак маънавий омили бўлиш, одамларни сафарбар этиш ва ғоявий ҳимоялаш ҳамда ёш авлодни тарбиялашдан иборат бўлиши керак. Мазкур хусусиятлардан келиб чиқиб, бу мафкуранинг бугунги асосий вазифаси:

— Ҳалқимиз хоҳиш-иродасига, миллатимиз манфаатларига ва давлатимиз сиёсатига зид бўлган, мамлакатимиз мустақиллигига таҳдид солаётган ҳар қандай ҳаракатларга кескин зарба бериш;

— Миллий қадриятларимизни тиклаш;

— Кишиларимиз руҳиятида мафкуравий иммунитетни шакллантириш;

— Фуқаролар онгида ватанпарварлик, инсон-парварлик, эл-юрт учун фидойилик туйғуларини тарбиялаш-дан иборатдир.

Бу ўринда юртбошимизнинг қуйидаги фикри эътиборга моликдир: *“Олдимизга қўйган олижаноб мақсад-муддаоларимизга етиш, эски мафкуравий асоратлардан батамом халос бўлиш, ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, бегона ва ёт ғояларнинг хуружидан ҳимояланиш, бундай тажовузларга қарши тура оладиган ҳар томонлама баркамол инсонларни вояга етказиш зарурияти*

ҳалқимиз ва ҷамиятимиз манфаатларига мос янги мафкурани шакллантиришни тақозо этмоқда". (Миллий истиқлол ғояси: Асосий тушунча ва тамойиллар. Т., "Ўзбекистон", 2000, 5-б.).

Мафкура муаммоси ҳозирги кунда ўзининг нафақат илмий-назарий, айти пайтда, ижтимоий-амалий аҳамияти билан ҳам ҷамиятшунос олимлар диққатини ўзига жалб қилмоқда. Мафкуранинг, бугунги янги ижтимоий-сиёсий вазиятдаги ўрни, мазмуни ва моҳияти, мақоми ва мавқеи масаласи сиёсатшунослик фани нуқтаи назаридан таҳлилу тадқиқни талаб қилмоқда.

Ҳозирги замон ижтимоий фанларида энг кенг тарқалган нуқтаи назарга кўра, мафкура борлиққа бўлган қарашлар мажмуаси, уни англаш, ўзлаштириш ҳамда маълум индивидлар, гуруҳлар, синфлар, миллатлар, инсоният каби ижтимоий муносабат субъектлари манфаати, мақсади ва қадрияти йўлида уни ўзгартиришга уриниш билан узвий боғлиқ. Бундай таъриф *бир томондан*, шахс мафкураси мавжудлигини тан олса, *иккинчи томондан* умуминсоний мафкура ҳам борлигини таъкидлайди. Биринчи кўринишдаги мафкура — индивид мафкураси ҷамиятшунослик фанлари томонидан алоҳида ва махсус таҳлил қилинмаган. Иккинчи турдаги мафкура - умум-башарий, планетар мафкура ҳозирги кунда амалий жиҳатдан долзарб бўлмасада, келажак назарияси фани ҳамда фалсафаси муаммосидир. Кўриниб турибдики, ҳозирга қадар фалсафий фан ижтимоий-амалий заруриятдан келиб чиқиб ва унга хизмат қилган ҳолда мафкура муаммосини таҳлил этган. Шу боис ҳам мафкура ижтимоий амалиётдаги кўпқиррали *субъектив манфаатларни* мужассамлаштириб, акс эттириб, ифодалаб берувчи ҳолат деб, тан олинган.

Дунё цивилизацияси, инсоният тараққиёти тарихи ХХI асрга қадар тўплаган тажриба ичида энг буюк ижтимоий-сиёсий ютуқ инсон ҳуқуқи ва қадриятлари муаммоларининг кенг кўламда англаб етилаётганидир. Ҳозирги давр ижтимоий амалиёти ва сиёсий вазияти ҷамият аъзоларининг ҳар бирини индивидуал тарзда ҳаётимизнинг жадаллашган жараёни жабҳаларига жалб

қилмоқда. Рўй бераётган иқтисодий-ижтимоий, маънавий-ҳуқуқий ва сиёсий воқеаларга фуқароларча фаоллик билан қарашни, муайян шарт-шароитларга субъектив муносабатда бўлгани ҳолда, ҳар бир шахс ўз қарашлари, ўлчовига эга бўлиши зарурлигини бугунги ҳаёт талаб қилмоқда.

Яқин ўтмишда, маълумки, ижтимоий онгимизда шундай қурилма ҳукмрон эдики, унга кўра, ҳар бир ҷамият аъзосининг шахсий ҳаёти назорат остида бўлар эди. Нима яхши, нима ёмон, қайси ҳолат ижобий, қайсиниси салбий, ким дўст, ким душман эканлиги амалда яқка ҳукмронлик қилаётган ижтимоий (синфий) мафкура томонидан белгиланар эди. Бундай ҳолат индивид ҳуқуқининг ҷамият томонидан чегараланиши бўлиб, бу тарздаги аралашувдан шахс ҳаёти, унинг ижтимоий-сиёсий моҳияти нотўғри изга тушиб қолди. "Индивидларнинг ички бўлиниши" шаклланиб бордики, унинг замирида бефарқлик, лоқайдлик, икки-юзламачилик каби ижтимоий иллатлар турар эди. Иш жойида соатлаб иш қилмай ўтиришлар, мажлисларда иштирок этиб қўйишлар, намойишларда қатнашибгина келишлар асосида аксарият ҳолатларда фақат "ҷисмоний мавжудлик" кина бўлиб, аслида маънавий муҳолифлик ҳукмрон эди. Шахс ҳаётига ташқаридан бундай тарзда аралашув маълум тоифаларнинг ҷамиятга, унинг ҳуқуқий, маъмурий, сиёсий асосларига ғайрилиқ билан қарашини туғдирган бўлса, бошқа бир тоифа кишилар ташқи назоратнинг кучлилигидан ички назоратни ҳам йўқотдилар (ичкиликка берилиш, гиёҳвандлик, буюмпарастилик ва ҳ.к.). Учинчи тоифа эса ўзлари учун "кичик ҷамият" кашф қилиб, шахсий турмуш ташвишлари гирдобига тушиб қолган эдилар.

Ҳозирги даврда мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий-сиёсий соҳаларда олиб борилаётган демократик ўзгаришлар кишилар олдида ўз шахсий манфаатларини ҷамият манфаатлари билан онгли, оқилона боғлай олиш имконини яратишга қаратилгандир. Бу эса фуқаролар ва давлат муносабатларида ҳар бир инсон ўз ҳаётини ақл-заковат ва фаросат билан қуришини тақозо этади. Зеро, мустақил тараққиёт йўлини танлаган мамлакатнинг мустақил фуқароси дунёқараши,

онги, эътиқоди мазмун-моҳиятидан истиқлол истиқболи келиб чиқади. Бу эса ўз навбатида мафкуравий жараён таҳлилида шахс мафкураси тушунчасига ҳам муайян эътиборни ажратиш лозимлигини кўрсатмоқда.

Жамиятимизнинг бугунги тараққиёти шахс хоҳиш-иродасини инобатга олиб, унинг индивидуал нуқтаи назарлари билан ҳисоблашишга имкон берармикан, деган савол ҳам туғилиши мумкин. Айниқса, иқтисодий қийинчиликлар, ижтимоий чигалликлар ва сиёсий силсилалар пайтида шахс кайфияти, унинг кўнглидаги кечинмалари ҳақида сўз юритиш, боз устига уларни давлат даражасида махсус эътиборга олишга не ҳожат, деб айтувчилар ҳам топилади. Бироқ, бизнинг назаримизда, ҳаёт мурраккаблашиб, турмуш қийинлашган вақтларда, мафкуранинг аъъанавий ақидалари сароб сингари инсон ишончини алдаб қўйган шароитларда, ҳар бир жамият аъзоси ўз ҳаётини ўзи ўнглаши кераклигини англаб етиши инсоният тараққиётининг тарихий тажрибасидир. Инсоншуносликдаги экологик антро-пологизмнинг буюк ижтимоий ҳулосаси ҳам бундай ҳолатларнинг шаклланиши ва намоён бўлиши қай даражада қонуний бўлса, шу тарзда табиийлигини ҳам исботлайди.

Инсон ва жамият ривожланиши тажрибаси шахс ва давлат муносабатлари мазмунида табиий ва тарихий тараққиёт таомиллари муштараклиги тан олинишини тақозо этмоқда. Сўнгги йилларда сиёсатнинг инсонпарварлашуви учун курашда социологик детерминизмга зид равишда антропологик инсоншунослик услубининг устиворлиги сезилмоқдаки, оқибатда жамиятшуносликда сиёсий антропология йўналиши ҳақида фикрлар айтилмоқда. Инсон табиатидаги универсализм принципи антик фалсафада алоҳида ўрин эгаллаган эди. Бу ўринда Демокрит қарашларидаги инсонни микрокосмик мавжудот сифатида тан олиниши, унда коинотдаги каби "ҳамма нарса" мавжудлиги нуқтаи назари диққатга сазовордир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ижтимоий тараққиёт туфайли инсоннинг биологик яшовчанлиги бошқа ҳайвонот дунёсидан фарқли ўлароқ сусайиб бормоқда. Яшовчанликнинг табиий томонлари ўрнини маънавий жиҳатлар билан тўлдириш зарурияти туғилиб қолди. Бу эса онг, фаолият, тажриба каби инсон маънавияти белгилари мавқеининг ўсишига олиб келди. Шу боис бугунги ижтимоий фанлар инсон моҳиятини ўрганишда ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий фаолиятнинг унга бўлган таъсирини таҳлил этиш билан бирга, шахс маънавияти асосларини, яъни унинг физик, биологик, психологик сифатларини, ундаги сезги, кайфият, эҳтиёж, маслак каби жиҳатларни ҳам тадқиқ қилиниши зарурлиги илмий-амалий жиҳатдан долзарб бўлиб бормоқда. Бу борадаги муаммоларнинг чигаллашувига яқин шўровий ўтмишимизда ҳукмронлик қилган яқка мафкура томонидан инсон моҳиятининг ўта социализациялашуви ва сиёсийлаш-тирилгани, унинг бюрократик манипуляция объектига айлантирилганлиги сабаб бўлди. Ҳозирги давр рус тадқиқотчиси А.Панариннинг тўғри таъкидлашича, инсон моҳиятини қайта тиклашдаги барча уринишларимиз энг биринчи навбатда унга (инсонга -Б.И.) *homo sapiens* қиёфасини қайтаришимиз билан боғлиқдир. Бу эса антропологизм ҳаракати туфайлигина амалга ошиши мумкин.

Ҳозирга қадар инсоншуносликда инсон моҳиятини таҳлил этишга аъъанавий уч ўлчовда ёндашилганини кўрамиз. Бу инсон, шахс, индивид ўлчовларидир. Бу тушунчаларнинг ҳар бири бошқаларидан мавҳумлиги ва мазмунлилиги даражаси билан фарқланади. Агар "инсон" бу тушунчалар орасида анча мавҳумлашгани бўлса, нисбатан муайян-лашгани бу "индивид"дир. "Шахс" эса маълум маънода мазмунийлаштирилгандир. Бизнинг назаримизда сиёсат-шунослик фани учун ижтимоий-амалий жиҳатдан тўғри ўлчовни белгилашга инсон моҳиятига фалсафадаги умумийлик, хусусийлик, алоҳидалик категориялари нуқтаи назаридан ёндашиш ёрдам беради. Зеро, инсон шундай умумийликки, унда одамларга хос жисмоний, физиологик, психологик, ижтимоий, маънавий унсурлар мужассам. Шахс - алоҳида

муайян инсоннинг ўзига хос жиҳатлари, ижтимоий фаолият ва социал муҳит билан боғлиқ бўлган индивидуаллиги инъикосидир. Индивидуаллиكنинг ўзи эса хусусийлик, яқкалик каби кишилиқ фазилатларини ифодалаб, инсоннинг ноёб ва қайтарилмас хусусиятини йиғиндисидир.

Фуқаро ва давлат муносабатларини ўрганишга оид фалсафа тарихида марксизмга қадар бўлган даврда инсон моҳиятидаги умумийлик меъёр ва мезонига абсолют-лаштириш даражасида эътибор берилган. Марксизм масала моҳиятига умумийлик категорияси билан ёндашишни "мавҳумлик" деб уқтирди ҳамда асосий эътиборни инсондаги алоҳидаликка қаратди. Бирок, бу алоҳидалиқ синфийликка тўла монандлаштирилган эди. Инсон хоҳиш-иродаси, эрки, идеали синфий манфаатларга боғланди, бунга асослаш, тарғиб-ташвиқ қилиш ҳамда амалга ошириш вазифаси пролетар мафкураси зиммасига юклатилди. Шу боисдан бизнинг шўровий тарихимиз мафкуравий жараён олдида қўйган асосий мақсад — "янги кишини" (халқаро инсоншунослик фанида уни "homo soveticis" деб атаганлар - Б.И.) тарбиялаш эди. Бу вазифа маълум маънода бажарилди ҳам. Шўровий муҳитда, пролетар мафкураси давлат идеологияси сифатида яққаҳоқимлик қилган даврда тарбияланган шахс хатти-ҳаракатида, феълу атворида сезиларли ўзгаришлар содир бўлди. Бу ўзгаришлар бугунги ижтимоий фанлар томонидан астойдил таҳлил қилинмоқда. Ҳозирги замон файласуф-тадқиқотчи Александр Панарин-нинг ёзишича, "шўровий шахс" улкан имкониятлар эгаси бўла туриб, меҳнат қилишни унутгани оқибатида очлик ёқасига келиб қолди, атроф-муҳитга муносабат меъёри бузилгани боис бутун кучини ва иқтидорини синфий душманни излашга сарфлайдиган бўлиб борди. (Панарин А. От постчеловеческого мира к человеческому. Общественные науки и современность. - 1991.-№ 5.) Бундай нуқтаи назар маълум маънода Аюп Назаретян, Сергей Кара-Мурза, Марианно Ормигон, Дмитрий Пискунов, Валерий Алтухов, Вадим Межуев, А.Ахизер, Виктор Ильин, Наталья Козлова, Вил Бакиров томонидан ҳам айtilган (қаранг: Общественные науки и современность. - 1991-1992-йиллардаги сонлари.)

Шу боисдан "янги кишини" камол топтириш

охиригача тўла етказилмаган Шарқий Овруподаги собиқ социалистик мамлакатларда ҳам ҳатто бугунги кунда аниқ бўлишича одамларнинг цивилизациялашган ҳамжамиятга қўшилишида лаёқатсизлик кўринмоқда. (қаранг: Панарин А. От постчеловеческого мира к человеческому. Общественные науки и современность. - 1991, - №5.) Шўро тузуми тажрибасидаги "янги кишини" тарбиялаш жараёнининг мазмуни мазкур тадқиқотчилар томонидан, бизнинг назаримизда, ўта қатъий бир томонламалик асосида таҳлил ва тадқиқ қилинган. Шахснинг муайян муҳитдаги ижтимоий фаолияти асосида, бизнингча, фақат маънавий (бу ўринда аниқроғи мафкуравий - Б.И.) муносабатлар етмайди. Шахс ва жамият, жамият ва шахс муносабатларига *табиий-тарихий* тараққиёт нуқтаи назаридан ҳам қараш керак. Тўғри, шахс тарбиясида, унинг ижтимоийлашуви жараёнида мафкуранинг мавқеи ва ўрни, мафкуравий муносабатларнинг тарбиявий таъсири жуда катта. Бироқ, бу нуқтаи назар барча ҳолатни мафкуравий соҳага боғлаш лозим деган фикрга олиб келмаслиги керак. Зеро, шахс хатти-ҳаракатида, феълү атворида мафкуравий жараён таъсирига қадар бўлган ва ундан сўнг ҳам қолган ижтимоий фаолият мезон ҳамда меъёрлари мавжуд бўлади. Улар, боз устига, шахснинг муайян вақтда ва вазиятда маълум хатти-ҳаракатининг намоён бўлишига сабаб бўлади. Бу борада кези келганда батафсил баёнимизни келтирамиз. Ҳозир эса ушбу банд мазмунидан келиб чиққан ҳолда демокчимизки, ижтимоий муносабатлар категорияси инсон фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ижтимоий ҳаракат мазмунида субъектлар ҳаракати ҳолати, уларнинг фаолияти ва унга таъсир этувчи объектив омил бўлган манфаатлар таҳлили алоҳида аҳамият касб этади. Жамият тараққиёти тизимида борлиқ ва онг, ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг тушунчалари мазмуни мезони ва меъёрига мантиқан боғлиқ бўлган моддийлик ва мафкуравийлик муносабатлари муайян мақомга эгаки, масала маълум маънода махсус таҳлилни талаб қилади. Бу масаланинг тадқиқи мафкуравий жараён мазмунини ўрганишни, унинг таснифи ва типологик мундарижасини тушунишни табиий тарзда тақозо қилади.

3.3 МАФКУРАВИЙ ЖАРАЁН ВА УНИНГ ТАСНИФИ

Манфаатлар ва мафкура муносабати таҳлилида мафкуравий жараён мундарижаси муҳим аҳамият касб этади. Бу жараён моҳиятини илмий-назарий англаб, амалий хулоса чиқариш эса унинг типологияси ва таснифи билан боғлиқ.

Мафкуравий соҳанинг тараққиёт қонуниятларини аниқлаш, мафкуравий жараён моҳияти, унинг ривожланиш хусусиятлари, типологияси ва таснифи узок йиллар давомида бир ёклама тадқиқ қилинган эди. Бунинг боиси, асосан, пролетар мафкурасини омма онгига сингдиришда муҳим меъёр қилиб олинган якка мафкурачилик, мутлоқ мафкура монизми ҳолатининг жорий қилиниши эди. Қолаверса, мафкуравий муносабатларни кенг кўламда кузатиш унга хос хусусиятларни ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш учун имконият бўлмаганлиги, шўровий тараққиёт тажрибаси туфайли шаклланган маънавий-мафкуравий соҳага прагматик қараш билан боғлиқ бўлган. Негаки, ҳар қандай мафкура турфалигига ўта ғайирлик билан қарашга асосланган тузум табиатида тарғиботу ташвиқот фақат бир мақсадни кўзлаб амалга оширилар эди. У ҳам бўлса, мавжуд тузумни танқидсиз кўкларга кўтариб мақташ, ёт тузумни шафқатсиз қоралаш эди. Синфий муросасизликка таянган бундай мафкуравий жараён таъсирида маънавиятимизда жиддий ўзгаришлар рўй берди. Ҳар қандай рақобатни синфийлик ва партиявийлик меъёридан келиб чиқиб фуқаролар онгига сингдириш якка мафкуранинг мақсадигина эмас, амалдаги сиёсатнинг ҳам бош вазифасига айлантирилган эди.

Якка мафкура ҳуқмронлиги мазмунидан мантиқан келиб чиқувчи хулоса “қарама-қарши ҳолатдаги ғоялардан бири иккинчисини сиёсий саҳнадан батамом улоқтириб ташламагунча кураш давом этаверади”, деган нуқтаи назар эди. Ҳатто бундай курашнинг пировард натижаси ҳам олдиндан аниқ айтилиб, ғалаба айти шу пролетар мафкураси томонида бўлади, негаки у меҳнаткашлар манфаатини ҳимоя қилади ва уларнинг

синфий хоҳиш-иродасини ифодалайди, деб уқтирилар эди. Шу тариқа ижтимоий тараққиётдаги муҳим омил бўлган манфаатлар категорияси фақат синфийлик ва партиявийлик тамойил-ларига бўйсундирилди. Бу эса ижтимоий манфаатларга синфий манфаатлар мазмунини сунъий сингдиришдан бошқа нарсга эмас эди.

Мазкур ҳолат натижаси ўлароқ жамият ҳаётининг муҳим соҳаси бўлмиш мафкуравий жараёнининг тараққиёт қонуниятлари, унинг ижтимоий амалиётдаги ҳаракати ва объектив ривожланишига илмий-назарий жиҳатдан етарлича эътибор берилмади.

Мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштириш жараёни кечаётган ҳозирги даврда тафаккур тараққиётига кенг йўл очилди. Бундай муҳим сиёсий вазифани амалга ошириш борасидаги тамал тошини мустақил Ўзбекистон Республикасининг конституцияси қўйган. Унинг махсус моддасида таъкидланишича: *“Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади. Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас”*. (Ўзбекистон Республикасининг конституцияси. Т., “Ўзбекистон”, 2000, 8-б.) Шу маънодаги сиёсий-ҳуқуқий дастур сиёсатшунослик олдига инсон ҳақ-ҳуқуқлари, фуқароларнинг инсоний қадри-қиммати масаласини манфаатлар хилма-хиллиги ва муштараклигидан келиб чиқувчи олий инсоний қадриятлар муаммосини янгича фалсафий мушоҳада этиш вазифасини қўяди. Бу эса манфаатлар ва мафкура муносабатлари тадқиқида ҳам туб бурилишни тақозо этмоқда.

Мафкуранинг умумий ва асосий тараққиёт қонуниятларини аниқлашда мафкуравий жараён, унинг типологияси ва таснифи муҳим мавқега эгадир. Мафкуравий жараён мафкуравий соҳанинг объектив инъикоси бўлиб, унинг мазмунида турли ижтимоий мақсадлар билан боғлиқ кучларнинг хоҳиши, иродаси ифодаланади. Мафкуравий жараёнга хос мурраккаблик, кўпқирралиликнинг илмий таҳлили айниқса очиқ сиёсат

олиб борилаётган бугунги Ўзбекистонимиз шароитида ўта муҳим бўлиб, бундан келиб чиқадиغان вазифа мафкуравий жараёнлар шаклланишини ўрганиш, бу борада янги тизимларнинг пайдо бўлишини кузатиш, уларнинг ўзаро муносабат хусусиятлари ва даражаларини аниқлаш билан боғлиқ. Масала моҳиятига бундай мезон билан ёндашиш тарихий-генетик, гнесеологик ва социологик тадқиқни талаб қилади. Илмий мақсадимиз нуқтаи назаридан келиб чиқиб, мазкур ёндашувлардан тартибий-тизимий услубга асосланган гнесеологик усулдан фойдаланишни лозим топдик.

Маълумки, мафкура тараққиётининг умумий ва асосий қонуниятлари унинг ривожланишида намоён бўлади. Мафкуравий жараён деб аталмиш бу ҳолат мафкура тизимидаги таснифий таҳлилни жамият ривожини тушунишнинг муҳим талаби қилиб қўяди. Ижтимоий фанларда мафкуранинг жамият тараққиёти билан боғлиқ тарзида шаклланган *мафкуравий муносабатлар* мазмунидан келиб чиқувчи қуйидаги таснифи тан олинган: *сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва эстетик*. Мафкура таснифи мазмунан бир қарашда у ижтимоий онг таснифига ўхшаб кетади. Бундай ҳулоса тўғри ҳам. Зеро, ижтимоий онг ҳам, мафкура ҳам идеал тизимни баён этади. Айни пайтда, ижтимоий онг ва мафкура ўртасидаги умумийликни эътироф этган ҳолда, уларнинг бир-бирларидан алоҳида мавжудлигини ҳам айтиш лозим. Бундай ўхшашлик билан ўзига хосликни ижтимоий онг шаклларида бири бўлган - *сиёсий онг* ва мафкура шаклларида бири - *сиёсий мафкура* қиёсида қуриш мумкин.

Сиёсий онг ижтимоий борлиқнинг сиёсий муносабатлар ва инсонлар манфаати орқали фойдаланиши бўлиб, у ижтимоий онг тизимида нисбий мустақилликка эга бўлади. Шу билан бирга, сиёсий онг ижтимоий амалиётда ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва эстетик қарашлар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Сиёсий онгни яхлит бир бутун ва айни вақтда мурраккаб тизим, деб олиниб, унинг ўзаро боғлиқ бўлган унсурларида мужассамлашган идеаллик хусусиятини тан олмоқ тўғри бўлади.

Сиёсий мафкура ўз ичига сиёсий назариялар, гоялар ва қарашларни қамраб олиб, улар асосида юзага келган таърифлар, хулосалар, меъёру мезонларда ифодаланади. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, сиёсий мафкура мундарижасига сиёсий кайфият, сиёсий ҳиссиёт каби сиёсий онг унсурлари кирмайди. Динни ҳам мафкура деб талқин этиб, дин моҳиятини тўлалигича диний онгга тенглаш-тиришлар мавжудки, бизнингча бу нотўғри. Чунки, юқорида айтганимиздек, диний таълимот ўз мазмунида маълум маънода диний ҳиссиёт, кайфият, анъаналар таъсирини акс эттиради, туб мазмуни билан у диний назариялар тизими, ақида ва қарашларни қамраб олгани ҳолда, ундан келиб чиққан хулосалар, баҳолар, меъёру мезонларни ифодалайди.

Мафкура таснифи тизимида унинг сиёсий шакли муҳим мавқега эгадир. Сиёсий мафкура жамиятнинг сиёсий соҳасида намоён бўладиган ва ҳаракат қиладиган ижтимоий манфаатлар инъикоси сифатида сиёсий муносабатлар билан узвий боғланган бўлади. Мавжуд тузумни ҳимоя қилиш ёки уни ўзгартириш мақсади билан у ёки бу синф, социал гуруҳ манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган сиёсий мафкура давлат ҳокимияти фаолиятида дастуриламал бўлиб хизмат қилади. Сиёсий мафкура жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти мазмунини белгилашда муҳим омил бўлиш билан бирга, унинг иқтисодиёти билан ҳам муайян маънода алоқадордир. Мафкуранинг футурологик функцияси ҳам мавжуд бўлиб, у жамият тараққиёти истиқболини кўра билиш, башорат қилиш вазифасини ҳам бажариши керак.

Мафкуравий жараён тадқиқига бағишланган илмий адабиётларни ўрганиш бу борада тадқиқотчиларимиз томонидан уч услубий ёндашув қўлланилаётганини кўрсатади. Булар: *биринчидан* - мафкура моҳиятига фаолиятнинг муайян тури бўлган субъект-объект муносабатлари тизими тариқасида қараш (тарғибот-ташвиқот муаммоларини ўрганиш, мафкуравий ишлар ва ҳ.к.); *иккинчидан* - мафкурани инсон фаолиятининг маҳсули айрим тизимларини ажратиб олиб ўрганиш мумкин бўлган соҳа тариқасида

куриш (тадқиқот усулини илмий адабиётларда "таснифий анъана" деб ҳам юритилади.); *учинчидан* - мафкуравий воқеликни тараққиётда ўрганиш, унинг генетик ва эволюцион жараёнини таҳлил қилиш.

Мазкур услубий ўрганишларнинг ҳар бири қўлланилиш ҳуқуқига эга, негаки мафкура мазмун ва моҳиятини ёритишда уларнинг аҳамияти, шубҳасиз, катта. Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, юқоридаги услубий ёндашувларнинг ҳар бири алоҳида ҳолда ҳам мафкура муаммосини ўрганишда муайян илмий натижалар келтириши аниқ ва равшан бўлгани сингари, уларни муштаракликда қўллаш таҳлилий тадқиқотнинг янада самаралироқ бўлишини таъминлайди.

Бундай ёндашув, айниқса, бугунги кунда мафкура, мафкуравий жараён ва мафкуравий муносабатлар тадқиқи ўта долзарб бўлиб қолган вазиятда ижтимоий-амалий аҳамиятга эгадир.

Мафкуравий жараённинг таснифий таҳлили ҳақида гап борар экан, бу борада куйидаги уч ҳолатга эътибор бериш лозим. *Биринчидан*, агар тасниф асосида мафкура ва оммавий онг муносабатлари хусусияти ётса, *конденсациялашув* ва *назариялашув* жараёни муҳим мавқе касб этади. *Иккинчидан*, мафкурани ижтимоий онгнинг муайян тизими тариқасида олиб, унинг ички тараққиёти қонунларидан келиб чиқилса, *конвергенциялашув* ҳамда *дивергенциялашув* жараёни инобатга олинаши керак. *Учинчидан*, мафкуравий жараёнга хос модификация ҳолатидан келиб чиққан *ревитилизация*дир.

Конденсациялашув ва назариялашув жараёнлари бир-бирларига узвий боғлиқ бўлган ва айни пайтда ҳар бири мустақил амал ҳам қиладиган ривожланиш ҳолатларидир. Бу жараённинг моҳияти асосан мафкура мазмунидаги кундалик маънавий-руҳий, ижтимоий-сиёсий тасав-вурларнинг муайян тизимга трансформациясини белгилайди. Аниқроғи, оммавий онгнинг назариялашувидир. Бу жараён мундарижасига монанд мисол тариқасида ҳозирги замон экологик ҳаракати мафкурасининг вужудга келишини келтириш мумкин.

Конвергенциялашув ва дивергенциялашув мафкура-вий жараёнининг мурраккаб ҳаракат ва ривожланиш шаклларида бўлиб, уларнинг заминиди синтез ва интеграция ҳолатлари ётган бўлади. Маълумки, ҳар қандай янги мафкура бир ёки бир неча мафкуравий оқимларга тааллуқли элементларнинг ўзаро яқинлашувидан, қўшили-шидан вужудга келади.

Ревитализациялашув жараёни ҳам мафкураларнинг вужудга келиши моделларида бўлиб, унга кўра эски ғоялар модификация жараёни бошдан кечириб, янгиланиб, қайтадан тикланади.

Мафкуравий жараённинг вужудга келиши ва ривожланиши табиатига тааллуқли мазкур моделлар аксарият ҳолларда бир-бирлари билан узвий боғлиқ тарзда, баъзан эса мустақил ҳаракат қиладилар. Шуни таъкидламоқ лозимки, бу жараён мобайнида бир мазмундаги мафкура феномени механик тарзда бир ҳолатдан иккинчисига ўтмайди. Балки юқорида келтирилган моделларнинг қўлланилиши чуқур ижтимоий мушоҳадани, илмий тафаккурни ҳамда дастурни талаб этади. Бундай “қайта ишлов” натижасидагина мафкуравий жараённинг мазмун ва сифат ўзгариши билан йўғрилган янги ҳосиласи пайдо бўлади.

Маънавиятимизни янгилашдек муҳим тарихий жараён кечаётган ҳозирги паллада янги мафкура - Ўзбекистоннинг мустақиллик мафкурасини яратиш вақт талаби бўлиб қолди. Ҳар бир халқ ҳаётида унинг манфаати, мақсади ва қадриятларини ифодаловчи мафкура айнан шу халқнинг ҳаёт йўли, турмуш тарзи тарихи билан чамбарчас боғланган бўлади. Қадимдан “фалсафий тафаккур бешиги” деб тан олинган халқимизнинг асрлар мобайнида шаклланган бой маданий ва маънавий мероси, ижтимоий-сиёсий тафаккур тажрибаси, озодлик ва эрк йўлидаги кураш руҳи, тарихий жасорати ва бунёдкорлик фаолияти бугунги мустақиллик мафкурасининг буюк манбаи бўлиб хизмат қилади. Широқ, Тўмарис, Спитамен, Муқанна, Темур Малик, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Муҳаммад Бобур сингари мард инсонлар ҳаёти-фаолияти ҳамда Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Аҳмад Фарғоний,

Абу Али Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Алишер Навоий каби алломаларнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари мафкурамизнинг теран томирларини ташкил қилади.

Халқ оғзаки ижоди юксак намунаси “Алпомиш”, илк ёзма манба “Авесто”, дурдона асар бўлмиш “Шошмақом”, шунингдек Зардуштийликка доир ғоялар, “Қуръон” ва “ҳадис” ларда ифодаланган илғор диний қараш ва ҳикматлар бугун ўта долзарб бўлиб қолган мафкуравий тарбия учун асос сифатида муҳим аҳамиятга эга. Бу ўринда юртимиздан чиққан буюк мутасаввуфлар — Хожа Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Нажмиддин Кубро ҳамда улкан муҳаддислар — Имом Бухорий ва Имом Термизийлар таълимотларида тараннум қилинган комил инсон тўғрисидаги қарашлар, адолат ҳақидаги ғоялар фуқароларнинг ўзлигини англашда, уларнинг миллий ва умумбашарий қадриятлар руҳида тарбияланиб манфаатлар муштараклиги меъёрларини тўғри тушунишларига ёрдам беради.

Мафкурамизнинг ижтимоий-сиёсий илдиzlари бир томондан Амир Темурнинг “Темур тузуклари”, Низом-ул мулкнинг “Сиёсатнома” асарларига боғлиқ бўлса, иккинчи томондан XVIII аср ва айниқса XIX аср охири XX аср ўрталаридаги маърифатпарварлар ва мустақиллик фидоиларининг илғор ижтимоий-сиёсий қарашларига бориб қадалади.

Ўрни келганда шуни ҳам таъкидлаш керакки мустақиллик мафкурасининг ижтимоий-фалсафий асослари табиий тарзда ва қонуний қабилда башариятнинг бой тафаккур тарихига ҳам таянади. Қадимги Хитой, Юнон, Рим фалсафа мактаблари ва ўрта аср илғор ижтимоий-сиёсий фикриёти ҳамда ҳозирги замондаги инсонпарварлик билан йўғрилган ғоялар истиклол мафкурасининг умуминсоний асослари бўлиб хизмат қилади.

Айни шундай вазиятда мафкуравий жараён моҳиятини тадқиқ этиш, янги мафкуранинг туғилиши ва

ривожланиши моделларини таҳлил қилиш ижтимоий-амалий жиҳатдан аҳамиятлидир. XX асрнинг 90-йилларида ижтимоий янгиланиш шароитида жамиятни мафкурадан мутлоқ холи этиш ҳақидаги фикрлар ҳам ўртага ташланди, лекин кўп ўтмай бундай деидеологизация нуқтаи назари ўз мавқеини йўқотди. "Мафкурасизлик" тарафдорлари ижтимоий-сиёсий амалиёт эътирозига учрадилар, уларнинг қарашларини ҳаётнинг ўзи инкор этди. Тарихий тараққиётнинг далолат беришича, ҳар бир жамият ўз ривожда кишиларни бир мақсад атрофига уюштириб, уни рўёбга чиқариш учун омма куч-қудратини сафарбар этадиган ғояга эга бўлиши керак. Бу ғоялар фуқаролар манфаатини давлат манфаати билан боғлай оладиган илмий-назарий тизимга айлангандагина мафкура даражасига кўтарилади. Ўзбекистон Президенти И.Каримов ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда муайян мафкуравий бўшлиқ пайдо бўлиб қолганини таъкидлар экан, халқни, жамиятни жалб қиладиган буюк мақсадни аниқлаб, тараққиётни асослайдиган илмий - назарий ҳамда ижтимоий - амалий дастур даркорлигини алоҳида уқтиради. Миллий истиқлол ғояси, унинг асосий тушунча ва тамойиллари таҳлилига бағишланган рисоланинг сўзбошисида ҳам юртбошимиз мафкуранинг ҳаётдаги ўрнини белгилаб, шундай таъкидлайди: "Ўзининг ҳаётини, олдига қўйган мақсадларини аниқ тасаввур қила оладиган, ўз келажаги ҳақида қайғурадиган миллат ҳеч бир даврда миллий ғоя ва миллий мафкурасиз яшамаган ва яшай олмайди. Мафкура бўлмаса, ҳар қайси давлат ва жамият қолаверса, ҳар қайси инсон ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Миллий мафкура халқнинг мақсад-муддаоларини ифодалайди, тарих синовларидан ўтишда унинг руҳини кўтариб, суянч ва таянч бўлади, шу миллат, шу жамият дуч келадиган кўплаб ҳаётий ва маънавий муаммоларга жавоб излайди. У инсонга фақат моддий бойликлар ва неъматлар учун эмас, аввало, Оллоҳ таоло ато этган ақл-

заковат, иймон-эътиқод туфайли юксак маънавиятга эришиш учун интилиб яшаш лозимлигини англатадиган, бу мурраккаб ва таҳликали дунёда унинг та - раққиёт йўлини ёритадиган маёқдир". ("Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар" .Т., "Ўзбекистон", 2000, 6-б).

Иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий тараққиёт жараёнини кузатар эканмиз, ҳаётнинг бу соҳалари шахслар манфаатидан келиб чиққан инсон иродаси, хоҳишига ҳар томонлама боғлиқ ҳолда ривожланганлигини кўрамиз. Зеро, жамиятда содир бўладиган барча жараёнлар заминиди кишиларнинг мавжуд ижтимоий амалиётга муносабати, фуқароларнинг сиёсий тузум ва тизимлар моҳиятини англай билиш қобилияти ётади. Инсон мушоҳадаси ҳамда фаолияти билан боғлиқ бўлган манфаатлар билан мафкуравий муносабатлар ўртасидаги муштараклик моҳиятини ўрганиш мафкуравий жараён мазмунининг тадқиқи доирасини кенгайтиради.

3.4 МАНФААТЛАР БИЛАН МАФКУРАВИЙ МУНОСАБАТЛАРДАГИ МУШТАРАКЛИК

Жамиятда намоён бўладиган ижтимоий муносабатлар мазмунини ўрганиш шуни кўрсатадики, уларга тааллуқли таркибий қисмлар доимо моддий ва мафкуравий муносабат тизими мажмуаси доирасида амал қилади. Фалсафанинг асосий масаласига бўлган муносабат моҳиятига биноан бир-бирларидан фарқ қилувчи ижтимоий муносабатларнинг бу кўринишлари ўз мазмунига кўра ўзига хослик ҳамда умумийлик, қарама-қаршилик ва бирлик мазмуни билан йўғрилган бўлади. Моддий ва мафкуравий муносабатлар инсон ва жамият алоқадорлигининг субъектлар манфаатига асосланган ижтимоийёт инъикоси сифатида мухтор мундарижага эга бўлсада, ҳар бири алоҳида ҳолда ҳаракат қилмайди. Ижтимоий муносабатларнинг бу кўринишлари мазмунида ўзига хослик, қарама-қаршиликдан кўра, улар ўртасидаги умумийлик ва бирлик бирламчидир.

Жамият тараққиётини моддий ва мафкуравий муносабатлар ҳаракати тариқасида куриш инсон фаолиятини ижтимоий ривожланишнинг қудратли омили даражасига кўтарган онг мавқеи ва мақомига боғлиқдир. Ўзбекистоннинг бугунги ривожланишини белгиловчи бош мақсад мустақилликни ҳар томонлама мустаҳкамлаш экан, бу вазифани ҳал этиш фуқаролар фаоллигининг ибтидоси, инсон омилининг асоси - ижтимоий-сиёсий онглилик билан боғлиқдир. Онг ва онглилик ўрни жамиятда ўсиб бораётган ҳозирги вазиятда инсон ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатлар билан бирга одамлар орасидаги, социал гуруҳлар, синфлар, миллатлар ўртасидаги алоқаларда аниқлик ҳамда манфаатли муштараклик ўта зарур бўлиб қолди. Ижтимоий амалиётдаги ўзаро боғлиқлик мафкуравий муносабатлар моҳиятини белгилайди.

Мазкур муаммонинг махсус илмий-назарий таҳлили ҳозирги шароитда айниқса амалий аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Бунинг боиси, *бир томондан,*

аввалги тузум таъсирида замондошларимиз онгида, руҳида ва феълу атворида ижтимоий муносабатлар меъёри ва мезонидаги мазмунан ва шаклан бузилган ўлчовлар туфайли бефарқлик, боқимандалик, танбаллик, хўжасизлик, сафсатабозлик, лоқайдлик, гуруҳий худбинлик ва ҳоказо қатор социал иллатлар кенг ўрнашиб олгани бўлиб, натижада жамиятнинг иқтисодий, социал, сиёсий ва маънавий соҳаларида содир бўлаётган муносабатларни тубдан янгилаш зарурати туғилди. *Иккинчи томондан* - ижтимоий муносабатлардаги мазкур деформация фақат шахсий ва ижтимоий онг даражасида намоён бўлибгина қолмай, балки ижтимоий амалиётдаги муносабатлар мазмунини ҳам белгилаб қолган эди. Фикримизнинг исботи ўлароқ ҳаётимиз кенг томир отиб улгурган ва энг хатарлиси, инсон қадр-қиммати, шахс ҳақ-ҳуқуқи каби башарий қадриятларга хавф солиб келган ижтимоий адолатсизлик, тўрачилик, ошна-оғайничилик сингари муносабат меъёрлари шаклланганлиги ҳолатини келтириш мумкин.

Жамиятнинг жами жабҳаларидаги ижтимоий муносабатлар мазмунида шаклланиб, якка мафкура шароитида ривожланиб борган мазкур салбий ҳолатлар давлат даражасида тегишли тарзда ҳал этилмай, кўп кезларда ўз ҳолига ташлаб қўйилгани сабабли ҳам *иқтисодий муносабатларда* - пинҳона иқтисод; *ижтимоий муносабатларда* - маҳаллийчилик ва миллатчилик; *сиёсий муносабатларда* - экстремизм; *маънавий муносабатларда* - маънавият қашшоқлиги; *ҳуқуқий муносабатларда* - қонунбузарлик ва жиноятчиликнинг шаклланиши ва ривожланиши учун шароит вужудга келди.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси ўз иқтисодий, сиёсий мустақиллигинигина эмас, балки маънавий истиқлолини ҳам таъминлаш йўлини тутган пайтда юқорида тилга олинган ижтимоий иллатлар демократик тараққиёт йўлига тўсиқ бўлмоқда. Зеро, ўлкамизда мафкуравий ақидалардан холи мазмун ва сифат жиҳатидан тубдан янги тузум бўлмиш фуқаролик жамиятини бунёд этиш билан боғлиқ жараён бошланган экан, бу мафкуравий муносабатларда ҳам туб

бурилишини тақозо этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов бу борадаги вазифаларимиз ҳақида шундай дейди: *“Кишиларнинг тафаккурини, одат тусига кирган қоидаларни ўзгартириш жуда муҳимдир. Ҳар бир босқичда кишиларнинг тафаккурини ўзгаришларни қабул қилишга тайёрлаб, уларни амалий ишлар билан янги тузумнинг афзаллигига ишонтириб, бошқа мамлакатларда юз йиллар давомида барпо этилган қадриятларга эришиш мумкин”*. (Ислон Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд.Т., “Ўзбекистон”. 1996, 317-б.)

Мафкуравий муносабатларнинг махсус тадқиқига бағишланган адабиётларни ўрганар эканмиз, бу борада турли нуқтаи назарлар мавжудлигини кўрамиз. Бунинг асосий сабаби мафкуравий муносабатларнинг ижтимоий муносабатлар тизимида тутган ўрни ва мақомини белгилашдаги мурраккаблиқдир. Негаки мафкуравий муносабатлар инсон ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги кўп қиррали ҳамда сермазмун ижтимоий муносабатлар мундарижасида намоён бўлади, ҳаракат қилади. Шу сабабдан бўлса керак, ўтган асрнинг 80-йиллари ўрталарига қадар “мафкуравий муносабатлар” атамасини тан олмаслик, аниқроғи, ижтимоий муносабатларнинг бу шаклини инкор этиш ҳолати мавжуд эди. Инсон ва жамият ўртасидаги алоқани мафкуравий муносабатлар доирасида таҳлил қилувчилар ҳам бўлган. Улар мафкуравий муносабатларни сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний муносабатлар билан бирликда оладилар. Маънавий муносабатларни эса алоҳида таҳлил қиладилар.

Жамият тараққиёти қонуниятларини махсус ўрганувчи мутахассислар XX асрнинг 60-йилларидаёқ ижтимоий муносабатлар таснифини таркибан баён қилиб, унинг мундарижасига иқтисодий, сиёсий, социал ва маънавий соҳаларни киритганлар. Мазкур таркиблар ичида социал муносабатлар мақомидаги мустақиллик узоқ йиллар мунозарага сабаб бўлган. Социал муносабатлар аксарият ҳолларда кенг маънода олиниб

ижтимоий муносабатларга тенглаштириб талқин қилинган. Бироқ ижтимоий ривожланиш мазмунини илмий идрок қилиш социал соҳа жамият ҳаётининг мустақил соҳаси эканлигини тасдиқлайди. Дарҳақиқат, социал муносабатлар ўзига хос хусусиятларига, тараққиётига, таъсирига кўра ўз предметига ва объектига эга бўлган мухтор муносабатлардир.

Шу боис инсон ва жамият муносабатларининг мазмунида социал соҳани алоҳида, мустақил муносабатлар деб олиш, бизнинг назаримизда, илмий ва амалий жиҳатдан тўғри хулосадир. Бобнинг биринчи бандида таъкидлаганимиздек, ҳаракатдаги ижтимоий муносабатлар ўз мазмуни билан моддий ва мафкуравий омиллар бирлигини ташкил этади. Бундай бирлик жамиятнинг жами жабҳаларида намоён бўладиган муносабатларнинг мурраккаб тизимини вужудга келтиради. Бу тизим таснифида, юқорида айтганимиздек, иқтисодий, сиёсий, маънавий ва социал соҳалар ифодаланган бўлади. Айни шу жойда таъкидламоқчимизки, ижтимоий муносабатлар типологиясида социал соҳани сўнги ўринга қўйиш тўғридир. Негаки, ижтимоий муносабатларнинг моддийликдан мафкуравийликка айланиш жараёни муносабатларнинг социаллашуви орқалигина содир бўлади. Шу боис мафкуравий муносабатлар моҳиятини тадқиқ қилишда социал соҳанинг мустақиллигини тан олиш ҳамда шу аснода муносабатлар мазмунини ўрганиш, бизнингча, бирдан бир тўғри усулдир. Бинобарин, жамиятдаги муносабатлар марказида инсон эҳтиёжи ва манфаати ётган бўлиб, инсон ва жамиятнинг ўзаро, айни пайтда кўп қиррали ҳамда сермазмун муносабатлари тизими мафкуравий жараёнга айланади. Бу жараённинг асосий моҳияти мафкуравий муносабатларда ўз ифодасини топган бўлади.

Мафкуравий муносабатлар кишилар онги, хоҳиши, иродаси, бир сўз билан айтганда, манфаати заминиди вужудга келгани боис жамият тараққиётида муҳим омил ҳисобланган инсон қудратини сафарбар қилишга

қодирдир. Зеро, фуқароларда ғоявий эътиқодни шакллантириш мафкуравий муносабатларнинг асосий вазифасидир. Мафкуравий муносабатлар муайян субъектлар манфаатини ифодалаган ҳолда намоён бўлади. Синфий қарама-қаршиликка асосланган жамиятда мафкура синфлар, социал гуруҳлар ва қатламлар манфаатини акс эттиради. Синфий қарама-қаршилик йўқ бўлган жамиятларда, фуқаролар ҳамкорлиги амал қилган вазиятларда миллат ёки халқ мафкура субъекти сифатида майдонга чиқади. Мафкура жамиятдаги қайси социал гуруҳ манфаатини ифодалашига қараб, унинг ижтимоий-сиёсий мавқеи ва мақоми намоён бўлади. Манфаатлар тўқнашуви - мафкуралар тўқнашуви, деган хулоса ҳам мазкур ҳолат далилидир.

Демократик жараённинг ҳуқуқий меъёрлар билан ривожланишига ижтимоий-сиёсий имкон ярата олган жамиятда давлатнинг синфий моҳиятига барҳам берилиши цивилизация тараққиётининг асримиз охиридаги энг йирик амалий натижаси бўлди. Алоҳида олинган бир синф қўлида бўлган сиёсий ҳокимият мафкура Яккаҳокимлигини ҳам вужудга келтиради. Бундай жамият ноҳуқуқий бўлиб, унда ҳуқуқлар ўрнини мафкура тўла эгаллаб олади. Мафкуравий муносабатлар моҳиятида синфийлик мазмунининг устиворлиги очик ёки яширин тарзда мафкуранинг асосий соҳиби саналган синф манфаатини давлат манфаати даражасига кўтаради. Бу ҳолат мафкуравий қарама-қаршиликни вужудга келтирадиги, натижада ўткир сиёсий низоли вазиятлар, сиёсий тўқнашувлар юзага келади.

Мафкуранинг ўта сиёсийлашуви содир бўлар экан, бу ҳолат ижтимоий муносабатлар мазмунида якка мафкура ҳокимлигининг тикланишига шароит яратади. Ҳукмрон мафкура ҳар қандай муҳолифатни инкор этиб, ижтимоий онг устидан давлат монополиясини ўрнатади. Бу барча тоталитар тузумларга хос хусусиятдир. Демократик жараённинг асосий мақсади ҳуқуқий давлатни барпо қилиш бўлиб, у фикрлар турфалиги асосида якка мафкура ҳукмронлигига барҳам беришни

кўзда тутати. Давлатнинг синфийлик моҳиятини инкор этиш билан мафкуранинг бир синф кўлида сиёсий қурол бўлиб қолишига ҳам чек қўйилади. Ҳаракатдаги мафкура мундарижасига хос жангарилик, инқилобийлик ўрнини халқ манфаати, миллат манфаати, фуқаролар манфаати устиворлигига асосланган конституцион келишувлар эгаллайди.

Бугунги Ўзбекистон ҳаётида ҳам мазкур йўналишдаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар бўлаётганини яққол кўриш мумкин. Тараққиётимиз қомуси бўлмиш Республика конституциясида таъкидланганидек, давлат халқ хоҳиши, иродасини ифода этади, унинг туб манфаатларини рўёбга чиқаришни ўзининг асосий мақсади қилиб олади. (қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., Ўзбекистон, 2000, 6-б.). Халқни давлат ҳокимиятининг ягона манбаи деб эътироф этиш ижтимоий-сиёсий ҳаётда, хусусан, мафкуравий муносабатларда синфийлик меъёридан воз кечишнинг ёрқин исботидир. Бундай улкан ўзгаришлар мафкура моҳиятида, мафкуравий муносабатлар мазмунида ҳам жиддий янгиланишларга олиб келди.

Ҳозирги кунда амалга оширилаётган ислохотларнинг чуқурлашуви манфаатлар ва мафкура муштараклигида акс этаётганини тўлароқ тасаввур қилиш учун ижтимоий муносабатлар майдонида манфаатларнинг мафкуравийлиги масаласини ҳам тадқиқ қилиш лозим бўлади.

3.5 ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР МАЙДОНИДА МАНФААТЛАР МАФКУРАВИЙЛИГИ

Ижтимоий муносабатлар тизимидаги манфаатларда мафкуравийликнинг мавжудлиги борасидаги тахлилимишни давом эттирар эканмиз, жамият тараққиётига тааллуқли бўлган барча соҳалар мазмунини мавзу меъеридан келиб чиққан ҳолда кўриб чиқишни мақсад қилиб олдик.

Маълумки, жамиятнинг турли жабҳаларига мансуб бўлган ҳар бир соҳа ўзига хос мазмун ва моҳиятга, меъёр ва мақомга қанчалик эга бўлмасин, уларнинг барчасига хос бўлган бош белги бор. Бу - кундалик ҳаёт мобайнида шаклланиб ва муайян маънода қондирилиб бориладиган инсон манфаатидир. Ижтимоий тараққиётнинг муҳим омили саналган шу манфаатларни инобатга олиб, уларнинг фаоллигига эришиш шароити яратибгина фуқаролар ҳаракати учун тегишли шароит Инсон манфаатларининг фаоллигига эришиш мумкин. одилона қондирилиши қилона инобатга олиниши ва фаоллигининг самарадорлиги келиб чиқади. Эҳтиёжларнинг манфаатларга манфаатларнинг эса қадриятларга айланиши ижтимоий муносабатларнинг муҳим мазмунини ижтимоий муносабатларнинг мафкуравийлик билан йўғрилган бўлади. Бу жараён

Инсон тафаккури таъсирида вужудга келадиган ҳамда ижтимоий онг мундарижасига мансуб мафкуравий муносабатлар жамият ҳаёти, ижтимоий амалиёт билан чамбарчас боғлиқ тарзда ҳаракат қилади ва уларнинг бутун мазмунига сингиб кетган бўлади. Шунинг учун ҳам мафкуравий муносабатлар моҳиятини тўлароқ англамоқ учун уларнинг ижтимоий муносабатларни ташкил қилувчи барча шакллар билан боғлиқлигини таҳлил этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Инсоннинг жамиятни ривожлантирувчи ва ўзгартувчи фаолиятида онгнинг тутган мавқеидан келиб чиқиб, ижтимоий муносабатлар моддийлик ва мафкуравийлик тарзида тасниф қилинади. Бундай ёндашиш сабаби - биринчидан, моддийликнинг намоён

кўзда тутати. Давлатнинг синфийлик моҳиятини инкор этиш билан мафкуранинг бир синф қўлида сиёсий қурол бўлиб қолишига ҳам чек қўйилади. Ҳаракатдаги мафкура мундарижасига хос жангарилик, инқилобийлик ўрнини халқ манфаати, миллат манфаати, фуқаролар манфаати устиворлигига асосланган конституцион келишувлар эгаллайди.

Бугунги Ўзбекистон ҳаётида ҳам мазкур йўналишдаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар бўлаётганини яққол кўриш мумкин. Тараққиётимиз қомуси бўлмиш Республика конституциясида таъкидланганидек, давлат халқ хоҳиши, иродасини ифода этади, унинг туб манфаатларини рўйбга чиқаришни ўзининг асосий мақсади қилиб олади. (қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., Ўзбекистон, 2000, 6-б.). Халқни давлат ҳокимиятининг ягона манбаи деб эътироф этиш ижтимоий-сиёсий ҳаётда, хусусан, мафкурaviй муносабатларда синфийлик меъёридан воз кечишнинг ёрқин исботидир. Бундай улкан ўзгаришлар мафкура моҳиятида, мафкурaviй муносабатлар мазмунида ҳам жиддий янгиланишларга олиб келди.

Ҳозирги кунда амалга оширилаётган ислохотларнинг чуқурлашуви манфаатлар ва мафкура муштараклигида акс этаётганини тўлароқ тасаввур қилиш учун ижтимоий муносабатлар майдонида манфаатларнинг мафкурaviйлиги масаласини ҳам тадқиқ қилиш лозим бўлади.

3.5 ИЖТИМОИЙ МУНОСАБАТЛАР МАЙДОНИДА МАНФААТЛАР МАФКУРАВИЙЛИГИ

Ижтимоий муносабатлар тизимидаги манфаатларда мафкуравийликнинг мавжудлиги борасидаги таҳлилимизни давом эттирар эканмиз, жамият тараққиётига тааллуқли бўлган барча соҳалар мазмунини мавзу меъёридан келиб чиққан ҳолда кўриб чиқишни мақсад қилиб олдик.

Маълумки, жамиятнинг турли жабҳаларига мансуб бўлган ҳар бир соҳа ўзига хос мазмун ва моҳиятга, меъёр ва мақомга қанчалик эга бўлмасин, уларнинг барчасига хос бўлган бош белги бор. Бу - кундалик ҳаёт мобайнида шаклланиб ва муайян маънода қондирилиб бориладиган инсон манфаатидир. Ижтимоий тараққиётнинг муҳим омили саналган шу манфаатларни инobatга олиб, уларнинг ҳаракати учун тегишли шароит яратибгина фуқаролар фаоллигига эришиш мумкин. Инсон манфаатларининг оқилона инobatга олиниши ва одилона қондирилиши даражасидан фуқаролар фаоллигининг самарадорлиги келиб чиқади. Эҳтиёжларнинг манфаатларга, манфаатларнинг эса қадриятларга айланиши ижтимоий муносабатларнинг муҳим мазмунини ташкил қилиб, бу жараён мафкуравийлик билан йўғрилган бўлади.

Инсон тафаккури таъсирида вужудга келадиган ҳамда ижтимоий онг мундарижасига мансуб мафкуравий муносабатлар жамият ҳаёти, ижтимоий амалиёт билан чамбарчас боғлиқ тарзда ҳаракат қилади ва уларнинг бутун мазмунига сингиб кетган бўлади. Шунинг учун ҳам мафкуравий муносабатлар моҳиятини тўлароқ англамоқ учун уларнинг ижтимоий муносабатларни ташкил қилувчи барча шакллар билан боғлиқлигини таҳлил этиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Инсоннинг жамиятни ривожлантирувчи ва ўзгартувчи фаолиятида онгнинг тутган мавқеидан келиб чиқиб, ижтимоий муносабатлар моддийлик ва мафкуравийлик тарзида тасниф қилинади. Бундай ёндашиш сабаби - *биринчидан*, моддийликнинг намоён

бўлиши ва амал қилиши кишилар онгида мустақил ҳолда содир бўлишида бўлса, *иккинчидан*, мафкуравийлик инсон онги фаолиятига сўзсиз боғлиқ эканлиги кишилар орасидаги муносабатлар аввалдан англланган бўлишидадир.

Ижтимоий муносабатларнинг мафкуравийлиги ҳақида сўз юритилар экан, бу ҳолатни иқтисод ва мафкура муносабати мундарижасида кузатиш ўринлидир. Бундай тадқиқ услуби айниқса ҳозирги даврда долзарб бўлиб турибди. Бир иқтисодий-ижтимоий тузумдан иккинчисига ўтиш даврида иқтисодиётда туб ўзгаришлар содир бўлар экан, улар қонуний равишда одамлар онгида, уларнинг борлиққа бўлган муносабат меъёрларида ҳам акс этади. Жамиятда намоён бўладиган иқтисодий муносабатлар муайян маънода оддийлик ва мафкуравийлик бирлиги тариқасида амал қилади. Иқтисодий муносабатлар мазмунини ҳаётнинг объективлиги ва субъективлиги мажмуаси мундарижасида қурмоқ керак. Бундай ҳолат инсон ва жамият муносабатидаги муҳим масала бўлган меҳнат ва мулкка муносабат мазмунида айниқса аниқ кўринади.

Маълумки, жамият тараққиётининг асосий омили инсон меҳнатидир. Меҳнат мавжуд социал-иқтисодий муҳит бағрида ҳам шаклан, ҳам мазмунан ўзгариб, ривожланиб боради. Ижтимоий ривожланиш жараёни инсон меҳнатининг фуқаролар меҳнатига, фуқаролар меҳнатининг жамият меҳнатига айланиши учун шарт-шароитлар яратар экан меҳнат мақоми, меҳнат самарадорлигини вужудга келтиради. Бу жараён иқтисодий ва маънавий бошқарувни тақозо этади, бошқарувнинг қандай усули танланганига қараб меҳнатнинг ижтимоий моҳияти келиб чиқади. Собиқ Иттифокдаги шўровий социализм қурилиши тажрибасида иқтисодий тараққиёт ҳам синфий кураш муаммосини ҳал этишга сафарбар қилинган эди. Буржуа тузумига қарши кураш мақсади билан боғланган иқтисодиёт мазмунида умуминсоний тажрибага тааллуқли меҳнатни рағбатлантириб бориш тажрибаси ўрнини маъмурий-буйруқбозлик усули эгаллаб борди. Натижада, одамларда меҳнатдан манфаатдорлик ҳисси сўниб,

кўзда тутати. Давлатнинг синфийлик моҳиятини инкор этиш билан мафкуранинг бир синф кўлида сиёсий қурол бўлиб қолишига ҳам чек қўйилади. Ҳаракатдаги мафкура мундарижасига хос жангарилик, инқилобийлик ўрнини халқ манфаати, миллат манфаати, фуқаролар манфаати устиворлигига асосланган конституцион келишувлар эгаллайди.

Бугунги Ўзбекистон ҳаётида ҳам мазкур йўналишдаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар бўлаётганини яққол кўриш мумкин. Тараққиётимиз қомуси бўлмиш Республика конституциясида таъкидланганидек, давлат халқ хоҳиши, иродасини ифода этади, унинг туб манфаатларини рўёбга чиқаришни ўзининг асосий мақсади қилиб олади. (қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., Ўзбекистон, 2000, 6-б.). Халқни давлат ҳокимиятининг ягона манбаи деб эътироф этиш ижтимоий-сиёсий ҳаётда, хусусан, мафкуравий муносабатларда синфийлик меъёридан воз кечишнинг ёрқин исботидир. Бундай улкан ўзгаришлар мафкура моҳиятида, мафкуравий муносабатлар мазмунида ҳам жиддий янгиланишларга олиб келди.

Ҳозирги кунда амалга оширилаётган ислохотларнинг чуқурлашуви манфаатлар ва мафкура муштараклигида акс этаётганини тўлароқ тасаввур қилиш учун ижтимоий муносабатлар майдонида манфаатларнинг мафкуравийлиги масаласини ҳам тадқиқ қилиш лозим бўлади.

меҳнат қилиш хоҳиши ҳам йўқолиб борди. Меҳнаткашлар тузум ваъда қилганидек, меҳнатга ярашагина эмас, балки иш кучи қийматиға мос ҳақ ҳам ололмай яшадилар. Бу эса ижтимоий тенглик тамойили бўлмиш меҳнатга яраша ҳақ тўлаш қонунинигина эмас, оддий товар ишлаб чиқариш тамойилининг ҳам қўпол бузилиши эди. Иқтисодиёт давлат томонидан қўйилган махсус мақсадларни — индустриаллаштириш ва коллективлаштириш сиёсатини амалга оширишни; маълум муайян тарихий вазиятларда эса урушга тайёргарлик ва ғалабани таъминлаш учун курашди, сўнг халқ ҳўжалигини тиклаш ва дунёда ҳарбий стратегик устунликни сақлаб туришни амалга оширишга хизмат қилди. Бундай ҳолат оқибатида давлат ўз эҳтиёжлари учун моддий ишлаб чиқариш соҳасидан катта миқдордаги воситаларни ўзлаштирдик, натижада иқтисодий муносабатларнинг муҳим моҳияти - меҳнат ва манфаат мутаносиблиги бузилди. Иқтисодий муносабатлар мазмунини тақсимлаш тизимининг бараварлаштириш усули кенг кўламда қамраб олди.

Инсон ва жамият муносабатлари мундарижасида намоён бўлган мазкур ҳолат қонуний тарзда ижтимоий муносабатлар моҳиятига ҳам таъсир этишини ҳаёт бизнинг шўровий тарихимиз тажрибасида яққол исботлади. Бутун бир авлод онгига ўн йиллар давомида зўр бериб сингдирилган бараварчилик психологияси натижаси ўлароқ одамларда жамиятдаги ўз ўрнини тўғри англамаслик, ўзини кичкина одам ҳисоблаб, барча муаммоларни давлат ҳал қилиб беради, деган тасаввур шаклланди. Меҳнатидан тўла манфаатдор бўлмаган инсон онгида шахсий фаолият кучига, самарали меҳнат натижасига ишонч сўниб, меҳнат туфайли муносиб турмуш шароитини яратиши мумкинлиги ўлчови ўрнини меҳнатсиз даромадга эга бўлишнинг ғайри табиий ва ғайри қонуний усулларини излаш хоҳиши эгаллади. Шунинг натижасида мулк муносабатлари моҳиятида ҳам салбий ўзгаришлар рўй берди.

Жамият тараққиёти тизимида ишлаб чиқариш воситалари ва ижтимоий бойликлар муайян эгаликни тақозо этади. Зеро, ижтимоий тараққиётнинг яна бир

муҳим омили бу мулкка эгаликнинг аниқ ва муайян шакли мавжудлигидир. Мулкка эгалик қилиш қанчалик унинг яратувчиси тимсолида субъективлашган бўлса, жамиятдаги йиғилган бойликларни тежамкорлик билан сақлаш, ундан оқилона фойдаланиш ҳамда уни кўпайтириш шунчалик амалий бўлади. Мулкка эгалик қилишда мавҳумликка йўл қўйиш, иқтисодий ривожланишнинг ибтидоси бўлган хусусий мулкни инкор этиш инсон манфаати ва манфаатдорлиги масаласини четга суради. Мулкка муносабатнинг мазкур маънодаги бузилишини яқин иқтисодий тарихимиз яққол кўрсатди. Собиқ иттифоқда давлат ва жамият манфаати устиворлигини жорий қилишда жонбозлик қилган мафкура туфайли мобилизацион иқтисодиёт вужудга келди ва ижтимоий-сиёсий қулай шароит бўлгани боис у кенг кўламда ҳукмронлик қила бошлади. Жамият иқтисодий ҳаётини бошқаришдаги бу усул хусусий эгаликни мутлоқ инкор этиш билан боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқариш воситаларини эгасиз қилиб қўйди. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун, жамият тараққиётини таъминлаш учун, социал адолатни ўрнатиш учун хусусий мулкни таг-томири билан йўқ қилиш керак, деган нотўғри тасаввур ижтимоий амалиётда омма онгига ҳукмрон мафкура томонидан изчиллик билан сингдирилди. Хусусий мулкнинг йўқ қилиниши ижтимоий-иқтисодий соҳада инқирозлар бўлишига барҳам беради, социал-иқтисодий тизимда зулм ва зўравонликка чек қўяди, деб ҳисобланди.

Иқтисодиётнинг юқоридаги усулда ривожланиши шахс манфаатини, инсоннинг моддий манфаатдорлигини йўқ қилиш билан бирга, иқтисодиёт ривожига ҳўжасизликни, жамият бойлигига бефарқ қарашни вужудга келтирди. Бу каби иллатлар ҳаётда амал қилиб турган бир вақтда мафкура воситалари зўр бериб “меҳнаткашлар ишлаб чиқариш воситаларининг ҳақиқий эгасидирлар”, деган ғояни олга сурар эди. Бу билан мафкура давлат бюрократияси ва партократиянинг чексиз ҳукмронлигини яширар, меҳнаткаш манфаати давлат ва партия манфаати йўлида қурбон этилаётганини ниқоблашга уринар эди. Айни пайтда, партия-давлат

қўзда тутати. Давлатнинг синфийлик моҳиятини инкор этиш билан мафкуранинг бир синф қўлида сиёсий қурол бўлиб қолишига ҳам чек қўйилади. Ҳаракатдаги мафкура мундарижасига хос жангарилик, инқилобийлик ўрнини халқ манфаати, миллат манфаати, фуқаролар манфаати устиворлигига асосланган конституцион келишувлар эгаллайди.

Бугунги Ўзбекистон ҳаётида ҳам мазкур йўналишдаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар бўлаётганини яққол кўриш мумкин. Тараққиётимиз қомуси бўлмиш Республика конституциясида таъкидланганидек, давлат халқ хоҳиши, иродасини ифода этади, унинг туб манфаатларини рўёбга чиқаришни ўзининг асосий мақсади қилиб олади. (қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., Ўзбекистон, 2000, 6-б.). Халқни давлат ҳокимиятининг ягона манбаи деб эътироф этиш ижтимоий-сиёсий ҳаётда, хусусан, мафкуравий муносабатларда синфийлик меъёридан воз кечишнинг ёрқин исботидир. Бундай улкан ўзгаришлар мафкура моҳиятида, мафкуравий муносабатлар мазмунида ҳам жиддий янгиланишларга олиб келди.

Ҳозирги кунда амалга оширилаётган ислохотларнинг чуқурлашуви манфаатлар ва мафкура муштараклигида акс этаётганини тўлароқ тасаввур қилиш учун ижтимоий муносабатлар майдонида манфаатларнинг мафкуравийлиги масаласини ҳам тадқиқ қилиш лозим бўлади.

бюрократияси ишлаб чиқариш воситаларидан ўз манфаати йўлида кенг фойдаланар эди. Бироқ ўз табиати ва сиёсатига кўра, давлат-партия бюрократияси мулкнинг ҳақиқий эгаси бўла олмади, жамият бойлигига ҳам тўлақонли эгалик қила олмади. Бюрократия ва партократия фақат тақсимот жараёнига раҳбарлик қилдики, бу борада ҳам нуқул ўз манфаатини кўзлади. Оқибатда, иқтисодиёт тобора ҳўжасизлик гирдобига кириб борди, ишлаб чиқариш воситалари ҳамда жамият мулки ёвузларча талон-торож қилинди. Бундай иқтисодий ҳолат амалдаги мафкура томонидан "тараққиёт йўли" сифатида талқин қилинади.

Жамият тараққиётининг энг муҳим шартларидан яна бири — ижтимоий ривожланиш тарафдорлари бўлган социал кучлар мавжуд тараққиёт йўлидан қаноатланиб яшаётганлардан устун келишидир. Бу ҳолатнинг амалий кўриниши биз юқорида танлаган қиёсий таҳлилда намоён бўлади. Зеро, шўролар тузуми иқтисодий ривожланишида давлат ва партия бюрократиясининг ижтимоий идеали — казарма усулидаги сохта социализм ва унинг мобилизацион иқтисодиёти кенг жорий қилинди. Бу тузум тўрачиликнинг тоталитар воситалари ёрдамида шундай ижтимоий-сиёсий шароитни тикладики, унда меҳнаткашлар мулкдан ва ҳокимиятдан четлаштирилди, фуқаролар ҳуқуқ ва эркдан марҳум бўлди.

Жамият иқтисодий ҳаётида кечган жараёнлар табиий тарзда сиёсий, маънавий ва социал муносабатларда ҳам акс этади. Улар, айниқса, меҳнат ва мулк, инсон ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги кўп қиррали муносабатларнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг барча шакллари мазмунида у ёки бу тарзда ифодаланиши иқтисодиётга хос категория - меҳнатга муносабат категориясида аниқ кўринади. Сўнгги йилларга қадар бу тушунча турлича талқин қилинган. *Бир гуруҳ тадқиқотчилар* меҳнатга муносабатни "онг муносабати" сифатида талқин қиладилар. *Бошқа бир гуруҳ муаллифлар* бу категорияни "кечинмалар натижаси" тариқасида тушунадилар. *Учинчи гуруҳ* эса

- иқтисодий ва ахлоқий томонлар бирлиги, деб олса, яна бир гуруҳ мутахассислар уни - иқтисодий, ишлаб чиқариш муносабатлари кўринишида тасаввур қиладилар. Меҳнат жараёнида содир бўладиган муносабатлар мундарижасини мазкур муаллифлар нуқтаи назаридан таҳлил қилишни биз бир ёқлама ёндашув деб қараб, бу услуб иқтисодий муносабатларнинг фақат объектив ёки фақат субъектив томонларини таҳлил қилишга қаратилганлигини таъкидламоқчимиз. Меҳнат муносабатлари моддийлик ва мафкуравийлик бирлигидир. У ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат қуроллари ва иш кучи ўртасида амал қиладиган технологик муштаракликгина бўлмай, балки одамлар ўртасидаги кенг ижтимоий алоқа ҳамдир, деб тушуниш тўғри бўлади.

Бу мазмундаги муносабатларнинг асосий моҳиятини қуйидаги мафкуравий жараён мундарижасида аниқ кўриш мумкин. Биринчидан, халқ хўжалигининг самарали ривожланишини одамларнинг онгли, ижодий фаолиятисиз, уларнинг ишлаб чиқариш жараёнини тушунишдаги, уни такомиллаштиришдаги ва ривожлантиришдаги фаол иштирокисиз тасаввур қилиш қийин. Иккинчидан, мафкуравий муносабатлар билвосита ва бевосита моддийлик омилига чамбарчас боғлиқ бўлади.

Меҳнат унумдорлигини ривожлантиришда омманинг меҳнатга бўлган онгли муносабати, ишлаб чиқариш жараёнида фаол иштироки, тадбиркорлиги ва ташаббускорлиги каби мафкуравий омиллардан самарали фойдаланиш муҳимдир. Меҳнат интизоми, фидокорона меҳнат, мулк ва жамият бойлигини кўз қорачигидай асраб-авайлаш сингари сифатларнинг ижтимоий муносабатлар меъёрига айланиши ана шу омиллар оқибатидир. Инсоннинг жамиятдаги меҳнат тақсимотида иштирок этиши, ишлаб чиқариш жараёнида тутган ўз ўрнини англаши, мулк муносабатларидаги мавқеини, иқтисодий тақсимот тизимидаги манфаатдорлигини тушуниб етиши каби мафкуравий элементларсиз амалдаги ижтимоий муносабатларни,

тасаввур қилиб бўлмайди.

Кўриниб турибдики, иқтисодий муносабатлар асосида шаклланадиган ижтимоий муносабатлар мазмунида мафкуравийлик муайян мавқега эга бўлиб, у жамият тараққиётида муҳим мақомга эга бўлган *инсон омилини* вужудга келишини таъминлайди. Ижтимоий муносабатларда мафкуравийлик мавжудлигини тан олмаслик эса инсоний муносабатларни тўла ва тўғри тушунмасликка ҳамда уларни бошқариш зарурлигини инкор этишга олиб келади.

Дарҳақиқат, ишлаб чиқариш жараёнига хос жиҳатларни инсон иштирокисиз, унинг борлиққа бўлган қарашларисиз таҳлил ва тасаввур қилиб бўлмайди. Жамиятнинг ҳар бир онгли аъзоси содир бўлаётган воқеликка ўз манфаати меъёру мезонидан қарар экан, шу ўлчовлар асосида ўзининг ижтимоий муносабатларини қуради. Бу ҳолатни ҳисобга олмаслик ижтимоий муносабатлар мундарижасидаги мафкуравийликни сезмаслик бўлиб, унинг оқибати сиёсатда прагматизмга олиб келади. Натижада иқтисодий тараққиёт тизимига табиий тааллуқли бўлган жамият идеали ва қадриятлари инкор этилади. Айни пайтда, мафкуравий муносабатлар мавжуд иқтисодий-ижтимоий жараённи ҳисобга олмаса, амалиётда сўз ва иш бирлигига путур етади, қуруқ сафсата ва ваъдалар вужудга келади. Шу боис мафкуравий муносабатлар илмийлик ва амалийлик тамойиллари негизига қурилиб, иқтисодиётни меҳнаткашлар манфаати йўлида мақсадли ривожлантириш, меҳнатнинг адолатли ижтимоий мақомини шахс моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондира оладиган шароитларни яратиш каби иқтисодий омилларга хизмат қилиши лозим.

Бозор иқтисодиётига ўтиш тараққиётнинг объектив қонуни эканлигини башарият цивилизацияси аниқ исботлаб қўйган. Бугунги кунда ижтимоий амалиёт ва илмий назарият бирлигидан барпо бўладиган *бозор сиёсати* туфайлигина фуқароларнинг фаоллик салоҳияти, ижтимоий-иқтисодий имконияти очилади. Омма онгидаги инсон ва меҳнат, шахс ва мулк муносабатлари ҳақидаги нотўғри тасаввурни

ўзгартиришда бозор сиёсатига монанд мафкура алоҳида ўрин эгаллайди. Бу сиёсат асосида етган ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг бош йўлини, ислохотларнинг пировард мақсадини халққа тўғри ва тўла етказиш, бўлаётган ижтимоий жараёнларга инсоннинг онгли ёндашувини шакллантириш яратилаётган мафкуранинг асосий вазифасидир.

Республика Президенти халқнинг ижодий имконият-ларини, ташаббусли тадбиркорлигини намоён қилишга қаратилган бозор тизимида ўтиш йўлини танлаган Ўзбекистоннинг ички сиёсатини белгилаш борасида гапириб, шундай деган: *"Ижтимоий-иқтисодий ўзгартиришларнинг пировард мақсадини аниқ белгилаб олиш ислох қилишнинг замонавий стратегиясининг бошланғич нуқтасидир"*. (қarang: Ислom Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1-жилд. "Ўзбекистон". 1996,302-б). Унутилган эгаллик туйғусини тиклаш, меҳнаткашнинг манфаатдорлик ҳиссини қайтадан тарбиялаш, ишлаб чиқарувчининг зўравонлигига чек қўйиш, ишлаб чиқариш тизимида истеъмолчи манфаати устуворлигини жорий қилиш, жамиятдаги жаъми имкониятлардан халқ бахти-саодати йўлида, унинг турмуш даражасини ошириш мақсадида фойдаланиш мазкур сиёсатнинг пировард мақсадидир. Бундай сиёсат табиий тарзда ўз таҳлили ва тадқиқини, тарғиб ва ташвиқотини ҳам тақозо қилади. Бу эса ўз навбатида мафкуравий муносабатларни мукаммаллаштириш имкониятларини излаш, янги иш услуби ва шакллари кaшф қилиш масаласини кун тартибига қўяди.

3.6 МАФКУРАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

Манфаатлар мувофиқлашуви жараёнининг мафкуравий қирралари шахс ва жамият, фуқаро ва давлат манфаатлари мундарижасидаги мавжуд муштарақликни англашда аниқ кўринади. Жамият субъектларидан қай бирининг манфаати устиворлигидан мафкуравий муносабатлар мазмуни ва моҳияти келиб чиқиши маълум. Мафкура ва давлат функциялари обдон омухталаштирилган жамиятда ғоялар сиёсий кураш қуроли бўлиб хизмат қилишини яқин ўтмишимиз яққол кўрсатди. Тоталитар тараққиёт тажрибасидан аён бўлдики, ҳуқуқий меъёрлар инкор этилган тузумларда мафкура сиёсий ҳокимият вазифасини ўтаб, сиёсий ҳукмронлик учун амалий *лигитимизацион* шароит яратиб беради. Бундай амалиёт мафкуранинг ўта сиёсийлашувини, сиёсатнинг тубдан мафкуравийлашувини юзага келтирадики, оқибатда иқтисодиёт ҳам мафкура ҳукмронлиги остига тушиб қолади. Иқтисодиётга *волюнтаристик*, маъсулиятсизларча муносабатда бўлиш, уни сиёсатга, *конъюнктур* шиорларга ва ҳарбий мақсадларга бўйсундириш каби собиқ Иттифоқ ижтимоий-сиёсий ҳаётига хос хусусиятлар якка мафкуравийликнинг натижаси эди. Шу боис бўлса керак, мустақиллик йўлига ўтган ҳар бир республика халқаро майдонга нафақат сиёсий ва дипломатик жиҳатдан, балки иқтисодий томондан ҳам янгича муносабатларни намоён этувчи субъект сифатида кириб келди.

Бугунги кунда бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўлини тутган Ўзбекистонда иқтисодиётни мафкурадан ҳоли этиш вазифаси демократик ислохотлар асоси қилиб олинди. Тараққиётнинг бундай йўли эски, самарасиз, мафкуравийлаштирилган иқтисодий тизимни парчалаб, иқтисодий ўзгартиришлар стратегиясини мафкурадан батамом ҳоли этади, иқтисодиётдан сиёсий мақсадларга эришиш қуроли тариқасида фойдаланишга

барҳам беради. Зеро, Ўзбекистон Президенти таъкидлаганидек: *"Иқтисодий мафкуравий таъйиқларсиз, ўзига хос ички қонунларга мувофиқ ривожланиши лозим"*. (Ислом Каримов. Асарлар тўплами. "Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура". Т.1-жилд. "Ўзбекистон", 1996. 302-б.)

Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш керакки, иқтисодий ислохотлар умумий стратегияси бўлмаса, жамият тараққиётининг пировард мақсадини белгилаб бўлмайди. Зарур маънавий-сиёсий шарт-шароитни яратмай туриб, фуқаролар ҳаётида содир бўлаётган иқтисодий, сиёсий, маънавий, социал муносабатлардаги туб ўзгаришларга одамларни тайёрламасдан бозор сиёсатини сунъий тарзда *тиқиштириш* ва тезлаштириш кутилган натижага олиб келиш у ёқда турсин, демократик ислохотлар ғоясининг инсонпарвар моҳиятини ҳам омма олдида бадном қилиб қўйиши мумкин. Давр одамларни қатъий ўзгаришларга ҳўжалик жиҳатдан ҳам, руҳий жиҳатидан ҳам тайёрлаш муаммосини долзарб қилиб қўйди. Негаки эскича тафаккур ва ёндашувлар одатини енгиш, тарихан таркиб топган турмуш тарзининг социал шаклу мазмунини, муайян вазиятларда туғилган тасаввурларни бартараф этиш мурраккаб масаладир. Бозор сиёсатига мос руҳий шарт-шароит, дунёқараш, ислохотларга ишонч шаклланиб, одамлар шунга мувофиқ фаолият қила бошлаган ҳолатдагина демократик ўзгартиришлар стратегияси амалга ошади. Бу эса мафкуравий муносабатлар бошқарувини такомиллаштириш вазифасини ҳам кун тартибига қўяди. Мафкуравий жараён мундарижасида янгича шакл, услуб ва имкониятлар-
ни излаш бугун ҳар галгидан ҳам зарур бўлиб қолди.

Бугунги мафкуравий жараён мазмунида, мафкуравий муносабатлар мундарижасида ҳаётга ҳамнафас ҳолда улкан ўзгаришлар юз бермоқда. Уларнинг барчасини кенг қўламда таҳлил этишдан ўзимизни чеклаб, уларга хос бўлган ва асосан тадқиқ мақсадимизга таъллуқли бўлган баъзи масалалар хусусида фикр юритмоқчимиз. Энг аввало шуни қайд қилиш керакки, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидаги

тараққиёт жараёнини мушоҳада қилиш, бу борада умумий фикрни шакллантириш қуроли бўлган ижтимоий онгнинг *универсаллашуви* содир бўлмоқда. Албатта бу жараён индивидуал онгнинг кўп қиррали жиҳатлари тараққиётини инкор эта олмайди. Асосий вазифа ижтимоий онг билан индивидуал онг орасида табиий тарзда юзага келадиган номувофикликни, қарама-қаршиликни бартараф этиб, ижтимоий манфаатлар билан шахсий манфаатлар муштарақлигига эришишдан иборатдир.

Мазкур тенденция билан бир қаторда ижтимоий онг *рационаллашуви* ҳам бугунги тараққиёт белгиси бўлиб, бу жараённинг ижобий ва салбий томонлари мавжуд. Яъни, бу жараён *бир томондан* одамларнинг ишлаб чиқаришдаги ишчанлик хислатини шакллантиришга, воқелик ва вазиятни тўғри баҳолаб, ҳаракатнинг аниқ дастурига эга бўлиш имконини яратади. *Иккинчи томондан* эса, рационал тафаккур ва ҳаракат остида сохта ишчанлик яшириниб, *прагматик* фаолият таъсирида юзаки мақсадга мувофиқ ҳаракатлар амалга ошади. Оқибатда, узоқни мўлжаллаган, истиқболга қаратилган дастурлар ўрнини тез самара берадиган, яқин ва қисқа муддатли режалар эгаллайди.

Бу борадаги диққатга молик ҳодиса шуки, ижтимоий онг ривожланиши жамиятдаги янги социал гуруҳлар пайдо бўлиши ва фаолияти билан боғлиқ ҳолда мафкуравий муносабатларнинг ҳам тубдан янгиланишини тақозо этмоқда. Мулкчилик, ишлаб чиқариш муносабатлари, ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўсиш омиллари, бошқарувнинг бозор ва режали тартибга солиш механизми, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий вазифаси, ҳокимиятнинг ижтимоий йўналтирилган фаолияти каби тушунчалар мазмунида рўй бераётган туб ўзгаришлар табиий тарзда мафкуравий жараён моҳияти ўзгаришини ҳам талаб қилмоқда.

Демократик ислохотлар жамиятдаги маънавий муҳитни соғломлаштириш билан чамбарчас боғлиқ эканлигини ҳаётимиз исботлади. Маълумки, қолоқ тасаввурларни, эскича тафаккурни бир зарба билан енгиб бўлмайди. Одамлар орасида иш олиб боришда мафкуравий “ялпи натижа” келтирувчи сохта

усуллардан, сафсата, расмиятчилик, мавхум шиорларни тарк этиш кераклигини турмуш талаб этмоқда.

Ижтимоий муносабатлар мурраккаблашаётган ҳозирги даврда инсоншунослик илмининг илмий-амалий натижаларига асосланиб, мафкуравий муносабатлар ҳам такомиллашди, тарғиботнинг замонавий шакл ва услублари вужудга келди. Мафкуравий жараёндаги ана шундай янгиликлардан бири *социологик тарғибот*дир. Бу тушунча илк бор ижтимоий-фалсафий адабиётга Жан Эллул томонидан олиб кирилган бўлиб, XX аср 80-йиллари ўрталаридан ҳозирги рус файласуфлари бу масала тадқиқига эътибор бера бошлади. (қаранг: Феофанова О.А. Социологическая пропаганда и идеологическая работа. / Вопросы философии. №1, 1974). (Тощенко Ж.Т. Идеологические отношения, Опыт социологического анализа.М.,Мысль, 1988.).

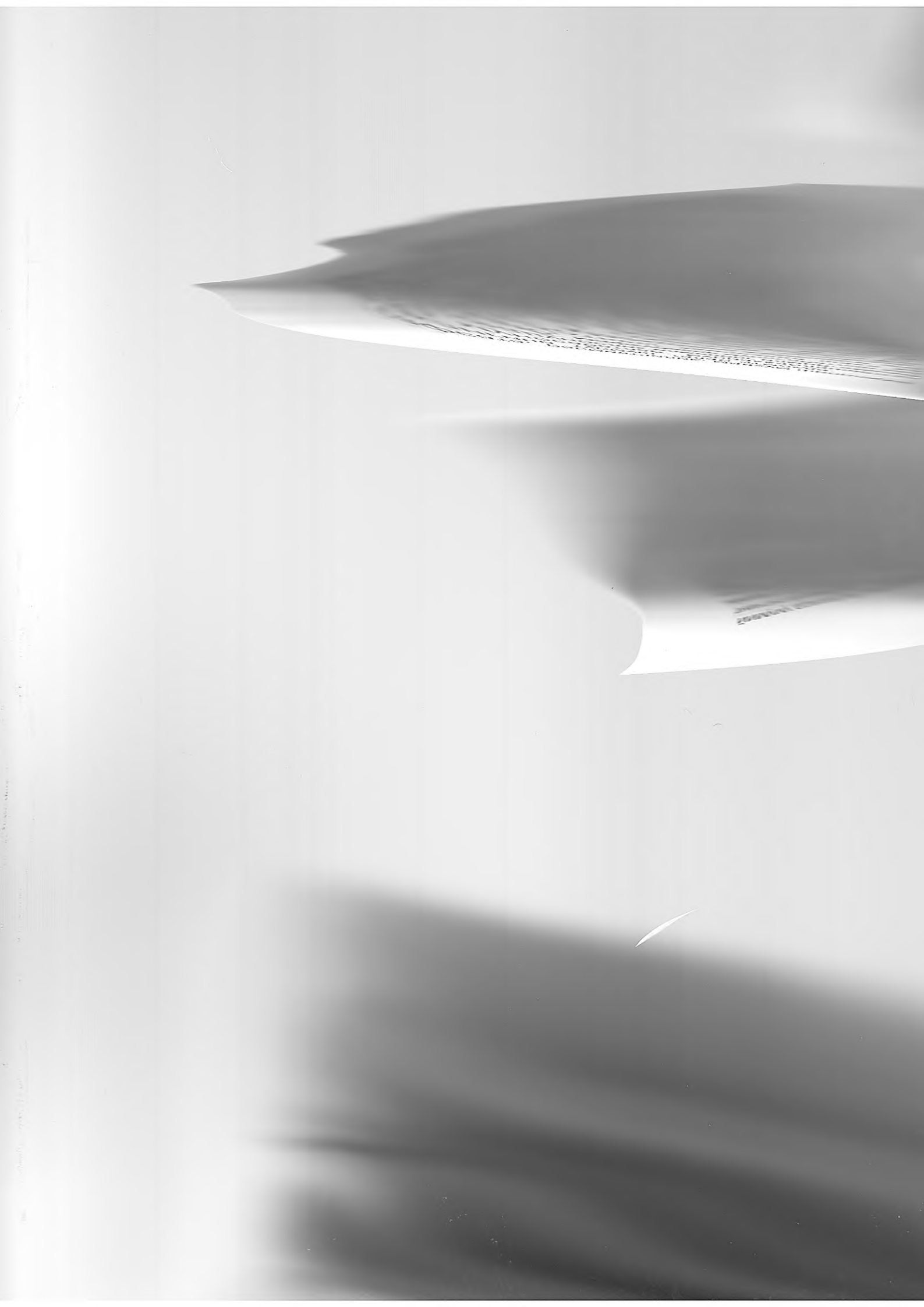
Социологик тарғиботнинг бугунги ҳаётимиздаги муҳим вазифаси мустақиллик ғоясини юртдошларимиз онгига сингдириш, уларни бир мақсад атрофига жипслаштиришдан иборат бўлмоқда. Бу функцияни бажаришда ижтимоий амалиёт ва инсон фаолиятининг муайян қирраларини истиқбол идеали ҳамда стратегик мақсад билан боғлаш йўлларини излаб топиш муҳимдир. Ўзбекистон Президенти ўз вақтида тўғри таъкидлаганидек: *“...мақсадни белгилашдан ҳам мақсад сари олиб бориш учун тўғри ва оқилона йўл ва услубларни танлаш вазифаси минг карра оғир”*. (Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд.Т., “Ўзбекистон”, 1996, 202-б.)

Кишилар онгига, хатти ҳаракати ва хулқига таъсир этувчи тарғиботнинг турли усуллари қатори социологик услуб ҳам ҳаётий қадриятларга муайян муносабатларни шакллантиришга хизмат қилади. Бироқ, социологик тарғибот бошқа усуллардан таъсирчанлиги билан фарқланади. Жамият тараққиёти эҳтиёжлари, шахс ва жамият, фуқаро ва давлат манфаатлари мазмунан қатъий ўзгараётган ҳозирги вақтда социологик тарғибот ўзининг жонлилиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Кўргазмали нашрлар, кино, реклама ва, айниқса, телевидение сингари кучли техник воситаларга эга

бўлган бу услубнинг моҳияти турмуш тарзини тарғиб қилиш билан боғлиқ бўлиб, бу вазифани ғоялар талқинига асосланган умумий мулоҳазалар ва ҳулосалар ёрдамидагина эмас, балки жонли образлар, бадий воситалар орқали ҳам амалга оширади. *Социологик тарғиботнинг ўзига хос хусусияти инсон ҳаётидаги муҳим жабҳалар - меҳнат, турмуш, бўш вақт каби категориялар таҳлилини меҳнатга ишонч ва ҳурмат, турмуш маданиятини юксалтириш, бўш вақтни самарали ўтказиш сингари туйғулар тарбияси билан боғлай олишидадир.*

Инсон ва жамият муносабатларида моддий ва маънавий муҳит шахс онгига билвосита таъсир этади. Ижтимоий муносабатлар мазмунини белгиловчи шахс, гуруҳ, жамият манфаати ва эҳтиёжлари соф ҳолда механик ҳаракат этмай, уларнинг ўзаро алоқаси мавжуд тузумдаги моддийлик билан мафкуравийликнинг муштараклиги доирасида амал қилади. Бу ҳолат тарғибот тизимида фақатгина оммавий ахборот воситаларидангина эмас, балки ишлаб чиқариш, меҳнат жараёни, жамоа ҳаёти намунаси билан самарали фойдаланишни тақозо этади. *Инсон онгига яхшилик ҳақида сўз, ижобийликка ишора, фидойиликка чақирик, ватанпарварликка даъват йўли билан таъсир этиш мумкин. Бироқ, бу ишни сифатли маҳсулот, қулай иш жойи, дўстона муносабат, фидойи фаолият намунаси намоёниши билан ҳам таъсирчанроқ, самаралироқ бажариш мумкин. Бундай функцияни фақат социологик тарғибот уддалай олади.*

Социологик тарғибот ҳаётини матн асосига қурилса, муайян шахс тафаккур ва турмуш тарзи мисолида ёритилса, омма онгига сингиши самарали бўлади. Аҳоли бу тарғибот мазмунидаги инсоний мезону меъёрларни тўлалигича қабул этмаган тақдирда ҳам унинг айрим намуналарини ҳолатларини ҳаётини ўлчов қилиб олиши аниқ. Тарғиботнинг бу услуби аҳамиятини таъкидлар эканмиз, мафкуравий муносабат мундарижасидан тегишли ўрин олган ҳамда маълум таъсир кучини ҳаётда исботлаган бошқа тарғибот шакллари камситмоқчи эмасмиз.

тараққиёт жараёнини мушоҳада қилиш, бу борада умумий фикрни шакллантириш қуроли бўлган ижтимоий онгнинг *универсаллашуви* содир бўлмоқда. Албатта бу жараён индивидуал онгнинг кўп қиррали жиҳатлари тараққиётини инкор эта олмайди. Асосий вазифа ижтимоий онг билан индивидуал онг орасида табиий тарзда юзага келадиган номувофиклиқни, қарама-қаршилиқни бартараф этиб, ижтимоий манфаатлар билан шахсий манфаатлар муштараклигига эришишдан иборатдир.

Мазкур тенденция билан бир қаторда ижтимоий онг *рационаллашуви* ҳам бугунги тараққиёт белгиси бўлиб, бу жараённинг ижобий ва салбий томонлари мавжуд. Яъни, бу жараён *бир томондан* одамларнинг ишлаб чиқаришдаги ишчанлик хислатини шакллантиришга, воқелик ва вазиятни тўғри баҳолаб, ҳаракатнинг аниқ дастурига эга бўлиш имконини яратади. *Иккинчи томондан* эса, рационал тафаккур ва ҳаракат остида сохта ишчанлик яшириниб, *прагматик* фаолият таъсирида юзаки мақсадга мувофиқ ҳаракатлар амалга ошади. Оқибатда, узоқни мўлжаллаган, истиқболга қаратилган дастурлар ўрнини тез самара берадиган, яқин ва қисқа муддатли режалар эгаллайди.

Бу борадаги диққатга молик ҳодиса шуки, ижтимоий онг ривожланиши жамиятдаги янги социал гуруҳлар пайдо бўлиши ва фаолияти билан боғлиқ ҳолда мафкуравий муносабатларнинг ҳам тубдан янгиланишини тақозо этмоқда. Мулкчилик, ишлаб чиқариш муносабатлари, ишлаб чиқариш ва иқтисодий ўсиш омиллари, бошқарувнинг бозор ва режали тартибга солиш механизми, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий вазифаси, ҳокимиятнинг ижтимоий йўналтирилган фаолияти каби тушунчалар мазмунида рўй бераётган туб ўзгаришлар табиий тарзда мафкуравий жараён моҳияти ўзгаришини ҳам талаб қилмоқда.

Демократик ислоҳотлар жамиятдаги маънавий муҳитни соғломлаштириш билан чамбарчас боғлиқ эканлигини ҳаётимиз исботлади. Маълумки, қолоқ тасаввурларни, эскича тафаккурни бир зарба билан енгиб бўлмайди. Одамлар орасида иш олиб боришда мафкуравий “ялпи натижа” келтирувчи сохта

барҳам беради. Зеро, Ўзбекистон Президенти таъкидлаганидек: *“Иқтисодиёт мафкуравий таъйиқларсиз, ўзига хос ички қонунларга мувофиқ ривожланиши лозим”*. (Ислом Каримов. Асарлар тўплами. “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура”. Т.1-жилд. “Ўзбекистон”, 1996. 302-б.)

Айни пайтда шуни ҳам таъкидлаш керакки, иқтисодий ислохотлар умумий стратегияси бўлмаса, жамият тараққиётининг пировард мақсадини белгилаб бўлмайди. Зарур маънавий-сиёсий шарт-шароитни яратмай туриб, фуқаролар ҳаётида содир бўлаётган иқтисодий, сиёсий, маънавий, социал муносабатлардаги туб ўзгаришларга одамларни тайёрламасдан бозор сиёсатини сунъий тарзда *тиқиштириш* ва тезлаштириш кутилган натижага олиб келиш у ёқда турсин, демократик ислохотлар ғоясининг инсонпарвар моҳиятини ҳам омма олдида бадном қилиб қўйиши мумкин. Давр одамларни қатъий ўзгаришларга хўжалик жиҳатдан ҳам, руҳий жиҳатидан ҳам тайёрлаш муаммосини долзарб қилиб қўйди. Негаки эскича тафаккур ва ёндашувлар одатини енгиш, тарихан таркиб топган турмуш тарзининг социал шаклу мазмунини, муайян вазиятларда туғилган тасаввурларни бартараф этиш мурраккаб масаладир. Бозор сиёсатига мос руҳий шарт-шароит, дунёқараш, ислохотларга ишонч шаклланиб, одамлар шунга мувофиқ фаолият қила бошлаган ҳолатдагина демократик ўзгартиришлар стратегияси амалга ошади. Бу эса мафкуравий муносабатлар бошқарувини такомиллаштириш вазифасини ҳам кун тартибига қўяди. Мафкуравий жараён мундарижасида янгича шакл, услуб ва имкониятлар-
ни излаш бугун ҳар галгидан ҳам зарур бўлиб қолди.

Бугунги мафкуравий жараён мазмунида, мафкуравий муносабатлар мундарижасида ҳаётга ҳамнафас ҳолда улкан ўзгаришлар юз бермоқда. Уларнинг барчасини кенг кўламда таҳлил этишдан ўзимизни чеклаб, уларга хос бўлган ва асосан тадқиқ мақсадимизга таъллуқли бўлган баъзи масалалар хусусида фикр юритмоқчимиз. Энг аввало шуни қайд қилиш керакки, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидаги

бўлган бу услубнинг моҳияти турмуш тарзини тарғиб қилиш билан боғлиқ бўлиб, бу вазифани ғоялар талқинига асосланган умумий мулоҳазалар ва хулосалар ёрдамидагина эмас, балки жонли образлар, бадий воситалар орқали ҳам амалга оширади. *Социологик тарғиботнинг ўзига хос хусусияти инсон ҳаётидаги муҳим жабҳалар - меҳнат, турмуш, бўш вақт каби категориялар таҳлилини меҳнатга ишонч ва ҳурмат, турмуш маданиятини юксалтириш, бўш вақтни самарали ўтказиш сингари туйғулар тарбияси билан боғлай олишидадир.*

Инсон ва жамият муносабатларида моддий ва маънавий муҳит шахс онгига билвосита таъсир этади. Ижтимоий муносабатлар мазмунини белгиловчи шахс, гуруҳ, жамият манфаати ва эҳтиёжлари соф ҳолда механик ҳаракат этмай, уларнинг ўзаро алоқаси мавжуд тузумдаги моддийлик билан мафкуравийликнинг муштараклиги доирасида амал қилади. Бу ҳолат тарғибот тизимида фақатгина оммавий ахборот воситаларидангина эмас, балки ишлаб чиқариш, меҳнат жараёни, жамоа ҳаёти намунасидан ҳам самарали фойдаланишни тақозо этади. *Инсон онгига яхшилик ҳақида сўз, ижобийликка ишора, фидойиликка чақириқ, ватанпарварликка даъват йўли билан таъсир этиш мумкин. Бироқ, бу ишни сифатли маҳсулот, қулай иш жойи, дўстона муносабат, фидойи фаолият намунаси намойиши билан ҳам таъсирчанроқ, самаралироқ бажариш мумкин. Бундай функцияни фақат социологик тарғибот уддалай олади.*

Социологик тарғибот ҳаётини матн асосига қурилса, муайян шахс тафаккур ва турмуш тарзи мисолида ёритилса, омма онгига сингиши самарали бўлади. Аҳоли бу тарғибот мазмунидаги инсоний мезону меъёрларни тўлалигича қабул этмаган тақдирда ҳам унинг айрим намунали ҳолатларини ҳаётини ўлчов қилиб олиши аниқ. Тарғиботнинг бу услуби аҳамиятини таъкидлар эканмиз, мафкуравий муносабат мундарижасидан тегишли ўрин олган ҳамда маълум таъсир кучини ҳаётда исботлаган бошқа тарғибот шакллари камситмоқчи эмасмиз.

Ижтимоий муносабатларни моддийлик ва мафкуравийликнинг мантиқий яхлитлиги тариқасида тушуниш билан бирга, уларга муайян иқтисодий, социал, сиёсий ҳаёт ҳолати деб қараш ҳам керак. Зеро, бундай ёндашув моддий ижтимоий муносабатлар тақдирини мафкуравий муносабатларга хос қудрат - *инсон иродасини* идора этиш йўли билан маълум маънода ҳал қилишга ёрдам беради. Ижтимоий муносабатларнинг намоён бўлиши шакллари *синтетиклашган* ҳолда ҳаракат қилишини ҳам таъкидлайди. Унинг фикрича оилавий, синфий, миллий муносабатлар синтетиклашган ижтимоий муносабатлар шакли бўлиб, улар моҳияти турли хилдаги ўзаро алоқалар, ўзаро таъсирларнинг органик бирлашувидан иборат бўлади. (Плетников Ю.К. Теория общественных отношений. 1978, №2, с.30). Ижтимоий муносабатларнинг бундай фаолиятини тадқиқотчи Тощенко Ж.Т. комплекс ижтимоий муносабатлар, деб атайди. (Тощенко Ж.Т. Идеологические отношения: Опыт социологического анализа. М., Мысль, 1988, с.226).

Ижтимоий муносабатлар моҳиятига мазкур ўлчовда қараш уларнинг ҳаракат мазмунига монанд мафкуравий муносабат шакллари фаолиятини талаб этади. Социологик тарғибот, бизнинг назаримизда, айнан шу талабга мос келади. Негаки, у замонавий тарғибот имконияти ва воситаларини ўзида акс эттиради. Шу боис мафкуравий муносабатларни муҳокамалаштириш муаммолари борасида гап кетганда, биз бу тарғибот шакли тўғрисида кенгроқ фикр юритдик.

Мафкуравий муносабатларни такомиллаштириш жараёнида жамоат фикрини ўрганиш, унинг натижаларини таҳлил этиб, уларга таяниш муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, омма онгида қайта ишланган ҳолатларгина мафкуравий муносабатлар бўлиб, уларнинг асосида билимлар ётади. Жамоат фикри ижтимоий онгнинг махсус шакли сифатида инсон атрофдаги воқеа-ҳодисалардан бохабарлиги билан боғлиқ бўлиб, унинг асосини фуқаролар билими ва билимдонлик даражаси ташкил қилади. Назарий умумлашмалар ва *эмпирик*

тажрибаларга таянган шахс бохабарлигидан одамлар орасидаги ижтимоий мулоқот натижаси ўлароқ жамоат фикри пайдо бўлади. Жамоат фикрини ўрганиш масаласи тарғибот таъсирчанлигини ошириш муаммоси билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Жамоат фикри шаклланишида индивидга тааллуқли социал билим ҳолатининг мақоми ва мавқеи муҳим аҳамиятга эга.

Жамият бошқарувида ва мафкуравий ишларни ташкил этишда кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжи ва манфаатлари билан боғлиқ бўлган объектив омиллар инобатга олинishi керак. Булар ичига *жуғрофий - иқтисодий ва жуғрофий-сиёсий вазият; социал-демографик ҳолат; миллий таркиб; этно-психологик хусусият ва маданий маънавият даражаси* киради.

Бугунги кунда мазкур омилларни ҳисобга олиш, айниқса, амалий аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Айнан шу омиллар Ўзбекистон мустақил йўлидаги иқтисодий-сиёсий ва маданий-мафкуравий тараққиётида инобатга олинган бўлиб, Республикамиз Президенти олға сурган тараққиётининг беш бош тамойилига асос бўлди. *Иқтисодиётни ҳамиша сиёсатдан устун қўйиш ва уни мафкурадан ҳоли этиш, давлатнинг асосий ислохотчи бўлиб қолиши, қонуннинг ҳамма нарсадан устунлиги, кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш, ислохотни босқичма-босқич амалга ошириш ғоясига асосланган ривожланиш стратегияси қонуний тарзда мафкуравий жиҳатдан таъминланмоғи керак.* Оптимал алоқалар, самарали муносабатлар ўрнатилиши ўта долзарб бўлиб қолган ҳозирги вақтда мафкура олдида инсон ва жамият, фуқаро ва давлат манфаатлари муштараклигини шакллантиришдек муҳим вазифа қўйилмоқда.

Бугунги кун мафкураси инсонпарварлик мафкураси бўлиб, унинг туб мақсади юртимизда фуқаролик жамиятини қуришдир. *Мустақиллик мафкурасининг иқтисодий замини* - мулк турфалилиги ва бозор сиёсати, *ижтимоий асоси* - синфлар ва социал гуруҳлар эркинлиги ва тенг ҳуқуқлилиги, *маънавий негизи* - фикрлар турлилиги

ва дахлсизлиги, ҳуқуқий таянчи - инсон эркининг қонуний ҳимояси, *сиёсий пойдевори* эса - фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий тузумларнинг амал қилиши бўлиб, бу хусусиятлар мафкуравий муносабатлар моҳиятини белгилайди. Ислохотлар жараёнида маънавиятни янгилаш бош масала бўлиб турибди. Ўзбекистон Республикаси Президенти айтганидек: *"Моддий ислохотлар, иқтисодий ислохотлар - ўз йўлига. Уларни ҳал этиш мумкин. Халқнинг таъминотини ҳам амаллаб туриш мумкин. Аммо, маънавий ислохотлар - қуллик ва мутелик исканжасидан озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримиз удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлиш - бундан оғирроқ ва бундан шарафлироқ вазифа йўқ бу дунёда!"* (Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд.Т., "Ўзбекистон", 1996, 202-б.)

ХУЛОСА ВА ТАВСИЯЛАР

Уч бобу ўн саккиз бандни ташкил этувчи тадқиқот баёнидан келиб чиқиб яқун қиладиган бўлсак, *ижтимоийётнинг муҳим омили бўлган манфаатлар инсон фаолияти асосида ётади ҳамда унинг ҳаётини бошқаради*, деган хулосага келамиз.

Муайян даврдаги ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий-сиёсий, руҳий -маънавий вазиятни инсон манфаати нуқтаи назаридан таҳлилу тадқиқ қилиш фуқароларнинг фаоллик хусусиятини, ижодкорлик хислатини, бунёдкорлик салоҳиятини қуришга ёрдам беради. Объектив шароитда шаклланган, инсон хоҳиш-иродаси ҳамда эҳтиёжидан келиб чиққан манфаатларни сеза билмаслик, уларни инобатга олмаслик ва идора эта олмаслик, бир сўз билан айтганда, манфаатлар билан ҳисоблашмаслик-тараққиётда тўғрилаб бўлмас хатоликларга олиб келиши тарихдан маълум. Зеро, *манфаатларни одилона ва оқилона инобатга олиш жамият тараққиётининг кафолатидир*.

Манфаатлар кўпқиррали, кенг кўламли ва сермазмун бўлиб, ўз субъектлари бўлган шахс, оила, жамоа, социал ва этник гуруҳлар ҳаётининг жами жабҳаларига тааллуқлидир. Ҳар қандай манфаат заминида муайян субъектларнинг иқтисодий, социал, сиёсий, маънавий манфаатлари ётади.

Манфаатлар ибтидоси бўлмиш шахс манфаати моҳияти ва мавқеини тегишли тарзда тушуниб етилса, унинг ҳаракати, фаолияти учун зарур шароитлар яратиб берилса, инсон манфаати билан жамият манфаати ўртасидаги муштараклик келиб чиқади. *Шахс манфаатига эътибор бериш жамият ривожланишининг муҳим мезонидир*.

Тарих тараққиёти шахс ва жамият, жамият ва шахс муносабатлари мажмуаси мазмунида ифодаланади ва бу муносабатлардаги уйғунлик ривожланиш гарови бўлиб хизмат қилади. Жамият манфаати ижтимоий амалиётнинг реал ифодаси сифатида индивидлар манфаатидан бошланади. Демак,

жамият манфаати мавҳум нарса эмас, у хусусий манфаатларнинг умумий манфаатларга ўсиб чиқиш диалектикасининг реал инъикосидир. Жамиятдаги мавжуд хусусий манфаатлар билан умумий манфаатлар мувофиқлашуви инсон омилининг ўсишига, омманинг буюк куч сифатида шаклланишига шароит яратади. Бу борада номунаносибликнинг мавжуд бўлиши эса жамият тараққиётида иқтисодий парокандалик ижтимоий ва сиёсий беқарорлик маънавий таназзул вазиятини вужудга келтиради. Шахс ва жамият манфаатлари орасида объектив уйғунликнинг бўлиши демократик жамиятга хос муҳим белгидир.

Кишилиқ тарихида мулкка нисбатан пайдо бўлган тенгсизлик натижасида мулкдор ва йўқсиллар гуруҳининг шаклланиши рўй берди. Бу эса ўз навбатида синфий манфаатлар муаммосини юзага келтирди. Мулкни зулм ва зўравонлик қуролига айлантириб, кишининг киши томонидан, бир синфнинг иккинчи синф томонидан эзилишини жорий қилган мустабид тузумлар халқлар ўртасидаги тенгсизликни ҳам юзага келтирди. Бундай ҳолат ижтимоий амалиётда миллий тенгсизлик ва зулмни шакллантирдики, оқибатда миллий ҳамда байналминал манфаатлар тушунчалари пайдо бўлди. Ижтимоийётнинг манфаатлар ҳаракати хос бу тарздаги тараққиёти тадқиқи шуни исботладикки, ҳар бир синфнинг миллий манфаати - унинг муайян миллат синфи сифатидаги манфаатидир. Бу ҳолатни англамаслик ёки писанд қилмаслик объективлик ва субъективлик қонуниятларидан мавҳумлик меъзону меъёрига ўтиш ҳисобланади.

Синфий манфаатлар ҳам, миллий манфаатлар ҳам инсон ва жамият манфаатлари муштараклиги тамойиллари асосида амал қилмоғи лозим.

Синфлар мақомидаги сунъий гегемонизация оқибатида, миллий масаладаги ғайри табиий ривожланиш натижасида синфий манфаатлар мазмунида чалкашлиklar юзага келди. Ишчилар синфини таснифсиз идеаллаштириш, кўпмиллатликни таҳлилсиз байналмилаллик, деб

тушуниш ва тушунтириш ана шундай хатолардан эди. Дунёнинг ривожланган мамлакатлари тажрибасидан аёнки, синфий манфаатлар эркин меҳнат ва мулк турфалиги негизда, миллий манфаатлар инсон ҳуқуқи ва миллий гуруҳ асосида ривожлангандагина умумбашарий қадриятларга айланиш имкони яратилади.

Жамият кишиларнинг турли ижтимоий ва этник гуруҳлари манфаатларини ифодаловчи мурраккаб, айни пайтда яхлит организм бўлгани боис манфаатлар ижтимоий муносабатларга боғлиқ *иқтисодий манфаатлар, ижтимоий манфаатлар, сиёсий манфаатлар ва маънавий манфаатлар* кўринишида бўлади. Жамият тараққиёти жараёнида *иқтисодий манфаатларнинг ижтимоий манфаатларга, иқтисодий-ижтимоий манфаатларни сиёсий манфаатларга, иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий манфаатларни маънавий манфаатларга айланиши рўй беради*. Жамиятнинг ўсиши билан табиий тарзда унинг иқтисодий, социал, сиёсий, маънавий соҳалари ҳам ривожланиб боради. Бундай тараққиёт заманида *иқтисодий манфаатлар* ётади. Ижтимоий муносабатлар бағрида инсон эҳтиёжларининг иқтисодий манфаатларга айланиш жараёни содир бўлади. Обьектив ҳолат тарзида намоён бўладиган ҳамда ҳаракат қиладиган иқтисодий манфаатлар муайян субъектлар - шахс, оила, маҳалла, жамоа, гуруҳ, синф, элат, миллат, қорхона, тармоқ, ҳудуд, минтақа, давлат, жамият, башарият мақсади ва маслаги билан боғлиқ бўлади. Иқтисодий манфаатлар категориясини фалсафа ва сиёсатшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш иқтисодий муносабатлар табиатини ва ҳаракат ҳолатини тўғри тушунишга, иқтисодий жараён моҳиятини англаб етишга ёрдам беради.

Манфаатлар ва меҳнат муносабати жараёнида инсоннинг мулкка, мулк шаклларига алоқадорлиги юзага келади. Киши меҳнат жараёнида иштирок этар экан, унинг мақсади иш кучи сифатида қилган меҳнати учун ҳақ олишгина эмас, балки ўз меҳнати ва фаолияти туфайли жамиятда социал, сиёсий, маънавий мавқега

эришиш ва рағбатланиш ҳамдир. Манфаатлар ўзининг ижтимоий оқибати бўлган манфаатдорлик даражасига ўсиб чиқар экан, ижтимоий муносабат ижтимоий жараёнга айланиб боради. Зеро, манфаатлар соҳиби саналмиш шахс у ёки бу ижтимоий тоифаларга, синфларга, элатлар ва миллатларга таалукли бўлади. Жамиятнинг тарихда синфий жиҳатдан табақаланиши, миллий таснифга учраши манфаатлар мазмунида номутаносиблик ва қарама-қаршилиқни вужудга келтирди. Агар иқтисодиётда зиддият, рақобат тараққиёт манбаи бўлиб ҳисобланса, ижтимоиётда уларнинг сиёсий бошқаруви талаб этилади. *Инсоният тарихи тажрибасининг кўрсатишича, турли субъектлар манфаатларида низоли ҳолатлар юзага келганда, бундай вазиятдан чиқиб кетиш манфаатлар мазмунидаги мавжуд муштаракликни аниқлаш ва уйғунлаштиришга боғлиқ.*

Манфаатлар - ижтимоиёт инъикоси эканлигининг муҳим белгиси уларнинг сиёсат ҳамда мафкура асоси бўлганлигидир. Ижтимоий ҳаёт билан манфаатларнинг ўзаро боғлиқлигини таҳлил ва тадқиқ этиш шунки кўрсатадики, манфаатлар сиёсат ва мафкура тизимлари тараққиётида муҳим ўрин тутати. Жамиятда намоён бўладиган ва ҳаракат қиладиган манфаатлар давлат тушунчаси пайдо бўлгандан буён сиёсат билан боғлиқ тарзда вужудга келади ва ривожланади. Шу боис сиёсий ҳаёт, сиёсий соҳа, сиёсий тизим, сиёсий ташкилотлар категориялари негизида шахс манфаати, жамоа манфаати, социал ва этник гуруҳлар манфаати ётади. Сиёсат субъектларининг сиёсий ҳаёти ижтимоиётнинг барча соҳаларида акс этган бўлиб, бу жараёнда манфаатларнинг моддийлашуви амалга ошади. Жамиятнинг мухтор ва муҳим соҳаси бўлган сиёсий ҳаёт ҳокимлик ва тобелик ҳолатини, омма билан йўлбошчилар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни, давлат ташкилотлари ҳаракатлари мундарижасини ўз ичига олади. Ижтимоий ҳодиса сифатида у кўпқиррали ва сермазмун бўлиб, фуқароларнинг ва меҳнат жамоасидан тортиб то давлатлараро ҳамда халқаро муносабатларгача бўлган ижтимоий жараённи қамраб олади. Сиёсий ҳаёт

мазмунни сиёсат моҳиятини белгилайди. Жамиятдаги сиёсий муносабатларнинг тараққиёти муайян тарихий вазиятга боғлиқ ҳолда сиёсий институтлар фаолияти билан ҳам боғлиқдир. *Сиёсий муносабатлар соҳибларининг манфа-атлари ва ундан келиб чикувчи ҳолатлардан сиёсий жараён шаклланади. Сиёсий жараён* мазмун-моҳиятини ўрганиш шуни исботлайдики, у муайян тарихий сиёсий муносабатларнинг ўрин алмашувидир. Сиёсий жараён туфайли жамиятнинг тараққиёти амалга ошади, ижтимоий-иқтисодий тузумлар бир сиёсий шаклдан бошқасига, бир мазмундан иккинчисига ўтади. Инсоният тарихидаги туб бурилишлар шу жараён оқибатидирки, бу унинг мазмунида ислоҳий ва инқилобий хусусиятлар мавжудлигининг исботидир. Сиёсат моҳиятини кўрсатувчи бу ҳодисаларни тадқиқ этиш унинг жамиятдаги манфаатларни мувофиқлаштирувчи восита эканлигини англашга ёрдам беради. Инсон ва жамият, фуқаро ва давлат манфаатлари муносабати мутаносиблигидан шахснинг сиёсий фаоллиги келиб чиқади.

Манфаатлар ва сиёсат алоқадорлигини таҳлил қилар эканмиз, бу тушунчалар кўламига монанд мазмундаги манфаат турлари ҳамда сиёсат соҳалари алоҳида ҳамда айти пайтда муштаракликда юзага келади ва ҳаракат қилади, деган хулосага келамиз. Бу ҳол иқтисодий манфаатлар иқтисодий сиёсат, социал манфаатлар-социал сиёсат, маънавий манфаатлар - маданий сиёсат сингари категориялар билан узвий боғлиқ эканлигида намоён бўлади. Сиёсат ижтимоий воқелик бўлгани боис қонуний тарзда жамият ривожланиши билан боғлиқ ҳолда тараққий этиб боради. Зеро, синфларнинг пайдо бўлиши билан синфий сиёсат, давлатларнинг вужудга келиши билан давлат сиёсати, миллатнинг шаклланиши билан миллий сиёсат юзага келди. Инсониятнинг маърифат йўлида умумбашарий қадриятлар устиворлигини тушуниб бориши билан эса халқаро сиёсат тушунчалари майдонга келди.

Жамият аъзолари ҳаётига давлат қанчалик кенг

ва чуқур кириб борса, ижтимоий муносабатлар шунчалик сиёсийлашиб боради. Бунинг оқибатида манфаатларнинг сиёсийлашуви ҳам авж олади. Синфий муносабатларнинг тарихий тараққиёти манфаатлар таснифига олиб келди. *Манфаатлар тўқнашуви сиёсий ҳаракатларни туғдирди.* Сиёсат субъектларининг ҳокимият тизимига муносабати мазмунидан келиб чиқувчи фаолият сиёсий ҳаракат бўлиб, у ўз навбатида сиёсий манфаатларнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Оммавий манфаат мавқеи ва мақомига эга бўлган сиёсий манфаатлар социал ва этник гуруҳларнинг давлат олдидаги манфаатларини ифодалар экан, ўзининг дастлабки субъекти ҳисобланган шахс манфаатидан келиб чиқади. Сиёсий манфаатлар ижтимоий амалиётда иқтисодий, социал, ҳуқуқий, маънавий соҳадаги инсон фаолиятининг жаъми жабҳаларига тааллуқли муҳим рағбат омилidir. Туб мазмунига кўра сиёсий манфаатлар ҳокимиятни эгаллаш, уни мустаҳкамлаш ва сақлаб қолиш билан боғлиқ бўлиб, моҳиятига кўра эса социал гуруҳлар, синфлар, сиёсий ташкилотлар, партиялар жамоа ва шахсларнинг мавжуд тузумга бўлган муносабатини намоён қилади. Шу боисдан ҳам жамиятдаги сиёсий манфаатларнинг намоён бўлиши ва ҳаракати ҳолатини ўрганиш, уларнинг ижтимоий амалиётда тутган мавқеи ва мақомини тўғри англаш фуқаролар манфаати билан давлат манфаатини, инсон манфаати билан жамият манфаатини мувофиқлаштиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Сиёсий манфаатлар ўзининг вужудга келиши ҳамда амалий қўлланилиши жараёнида халқ ҳаракати, унинг хоҳиш-иродаси асосида ётган умумий манфаатни ифодалагани сабабли *сиёсий кайфият* тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Шахс кайфияти, жамоа кайфияти, ижтимоий гуруҳ кайфияти, синф кайфияти, миллат кайфияти, халқ кайфияти каби таснифга эга бўлган кайфият категорияси давлатнинг пайдо бўлиши ва давлатчилик тизимининг тараққиёти таъсирида сиёсий кайфият моҳиятини касб эта бошлайди. Омма сиёсий кайфияти ижтимоий-сиёсий

шароитнинг субъектив таҳлили туфайли вазиятга берилган сиёсий баҳо бўлиб, ижтимоий манфаатларга мувофиқ деб англланган шароитни маъкул- лаш, жамият манфаатига зид деб тушунилган муҳитни ўзгартириш истагини акс эттиради. Жамиятда яратилган ижтимоий имкон атрофида кайфият субъекти манфа-атларининг қондирилишидан сиёсий кайфиятлар кўлами, мазмуни ва моҳияти аниқ сифат ҳамда салмоққа эга бўлиб боради. Омма сиёсий кайфиятини илмий тадқиқ асосида тараққиётга боғлаш амалий сиёсий аҳамиятга эгадир. Сиёсий кайфиятларнинг жамиятдаги мавқеини англаш, у билан оқилона ҳисоблашиш, жоиз бўлган пайтда ундан ўринли фойдаланиш ижтимоий-сиёсий ривожланишни таъминлайди.

Манфаатлар асосида шаклланадиган инсон фаолияти негизида, унинг ижтимоий-сиёсий кайфияти заминиди мавжуд тузумга муайян муносабат ётади, ҳамда бу ҳолат маълум мафкурада акс этган бўлади. Зеро, манфаатлар ва сиёсат орасидаги алоқадорликнинг муҳим белгиси манфаатлар билан мафкура ўртасидаги узвий боғлиқликдир. Манфаатлар сиёсатга бўлганидек, мафкура учун ҳам ижтимоий манбадир.

Ижтимоий муносабатларни инсон меҳнати ва фаолияти билан боғлиқликда кузатиш мафкура ва мафкуравий жараённинг муҳим моҳиятини белгилайди. Бошқаришнинг тоталитар ва тўрачилик, маъмурий ва буйруқбозлик услублари жамият аъзоларининг шахсий мавқеини изчиллик билан камситиб борди. Оқибатда фуқаролардан “ходимлар”, “иштирокчилар” гуруҳи тарбияланди. Инсон кадр-қиммати, унинг такрорланмас хусусиятлари англаб олиниш ўрнига “меҳнаткаш” мақомидаги мавҳум субъект асосий эътиборда бўлди. “Давлат учун”, “жамият учун” яъни, умум учун ишлаш ва яшаш сиёсий жиҳатдан асосланди, мафкуравий мустаҳкамланди. Хусусий мулкка қарши кураш сиёсатнинг, мафкуранинг бош ва одатий вазифасига айланиб борди. “ҳаммадек яшаш”, “барчадек” бўлиш ахлоқ-одоб меъзонига айлантирилиб, бу ҳолатни асослаш якка мафкура зиммасига юклатилди. Ижтимоий

муносабатда нима яхши, нима ёмон, қай ҳолат ижобий, қайсиниси салбий экани жамиятнинг ҳар бир аъзосига ҳаракатдаги мафкура томонидан уқтирилиб борилди. Фуқаролар манфаати билан давлат сиёсати орасидаги муштаракликнинг бузилиши маънавиятга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Жамиятда лоқайдлик, боқимандалик шаклланди ва ривожланди. Инсоннинг ижтимоий-сиёсий бегоналашуви амалиёт белгиси бўлиб борди. Натижада, инсон икки хил ҳаёт кечиришга одатланиб борди. *Бир томондан* - жамият кузатувида, давлат олдида, *иккинчи томондан* - ўзи учун, ўзи билан. Бундай тузумни тутиб турувчи ва тарғиб этувчи мафкуранинг инқироzi табиий эди.

Манфаатларнинг сиёсат ва мафкурага асос эканлиги масаласини тадқиқ этиш бу жараённинг икки йўналишда амалга ошишини кўрсатди. *Биринчидан*, турмушнинг одатий шароитларида шахс эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган ҳақ-ҳуқуқни ҳимоя қилиш шаклида. Бундай ҳолатда намоён бўладиган ижтимоий фаолият асосида кундалик, тартибга солинмаган, стихияли, аммо айна пайтда ҳаётий манфаатлар етади. *Иккинчидан* эса, изчил тизимдан ташкил топган, илмий мазмунга эга бўлган ва мантиқан мужас-самлашган мафкура кўринишида амал қилади.

Мазкур мундарижадаги манфаатлар мажмуасини оқилона инобатга олиш, уларни амалга оширишда одилона услуб ва ечимлар топиш амалдаги сиёсатдан келиб чиқади. Сиёсатнинг тақдири эса кўп жиҳатдан унинг омма томонидан қабул қилинишига, фуқаролар манфаатига мос бўлишига боғлиқ. Жамиятнинг иқтисодий, социал, сиёсий, маънавий тараққиёти мафкура мундарижасида ўзининг илмий ҳамда амалий ифодасини топгандагина халқнинг кундалик туб манфаатларини тўғри ва тўла ифода этган бўлади. Демак, манфаатлар, сиёсат ва мафкура муносабатида инсон қадри мақоми давлат даражасида қурилиши керак.

Бугунги ижтимоий амалиёт ҳар қандай сиёсат, ҳар қандай мафкура инсон манфаатини ҳимоя қилишга қаратилиши кераклигини ва бу мезону меъёрга

мазмунан мос бўлмаган сиёсат ва мафкура табиий ҳамда қонуний тарзда ўз ўрнини янгича сиёсатга, янгича мафкурага бўшатиб бермоғи шарт эканлигини кўрсатди. Ўзбекистоннинг мустақиллик йўлидаги тараққиёти мафкуравий янгиланишни талаб қилиб қолгани ҳам ана шундандир. Янгиланаётган мафкуравий муносабатлар негизида халқимиз ҳаётини тажриба-басидаги эрк ва эзгулик билан йўғрилган адолатга азалий ташналик туйғуси, қадриятларимиз негизидаги имону инсоф, ҳалолу поклик, фидойиларча меҳнатсеварлик, маънавиятимиз мазмунидаги камолу камтарлик, фаросатли фуқаролик фазилатлари туради.

Мазкур хусусиятларга эга бўлган мафкуранинг асосий йўналишлари: *биринчидан* - ижтимоий тараққиётни назарий асослаб, инсоний қадр-қимматнинг ривожига, шахснинг иқтисодий, социал, маънавий, сиёсий манфаатини ифодалаб, унинг камолотига имконият яратиш; *иккинчидан* - демократия, фикрлар турфалиги, турли мафкуралар мулоқоти ҳамда ҳамкорлигига эришиш; *учинчидан* - турли социал, сиёсий, партиявий, диний, миллий, гуруҳий низолардан устун туриб, келишув, битишув асосида шахс эрки, фуқаролар ҳамжихатлиги ва халқлар ҳамкорлигини таъминлаш; *тўртинчидан* - умумбашарий манфаатларга монанд илғор фикрли омма хоҳиш-иродасини ифодалаш бўлмоғи керак. Бундай йўналиш ҳар бир шахсда манфаатли мушоҳада орқали жиддий сиёсий таҳлил қобилиятини тарбиялашга ёрдам беради ҳамда мафкуравий муносабатлар мазмунида яхшилик ва ёмонлик тушунчаларини белгилашда синфийлик эмас, балки инсонийлик ўлчовидан келиб чиқишга даъват этади.

А Д А Б И Ё Т Л А Р

Абу Наср Фаробий. Фозил одамлар шахри. Т., Ф. Фулом нашр., 1993.

Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Тошкент, 1968.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. "Ўзбекистон", 2000.

Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т., "Ўзбекистон", 1996.

Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Биздан озод ва обод ватан қолсин. 2-жилд. Т., "Ўзбекистон", 1996.

Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т., Ўзбекистон, 1996.

Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т., "Ўзбекистон", 1996.

Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. 5-жилд. Т., "Ўзбекистон", 1997.

Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. 6-жилд. Т., "Ўзбекистон", 1998.

Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд. Т., "Ўзбекистон", 1999.

Ислом Каримов. Асарлар тўплами. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т., "Ўзбекистон", 2000.

Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., "Ўзбекистон", 1997.

Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интиломда.
Т., "Ўзбекистон", 1999.

Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия. Т.,
Қомуслар Бош тахририяти, 1997.

Абдуллаев Р.М. Миллий-сиёсий ғоялар тарихидан.
Инсон ва сиёсат.-1991. №9.

Абдулатипов Р.Г. Человек. Нация. Общество. М.
Политиздат, 1991.

Абдунабиев А. Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий
ташқилотлар / Халқ ва демократия,-1992. № 3-4.

Абулханова-Славская К.А. Стратегия жизни.,
М.Мысль. 1991.

Абдурахмонов Ф.Р. Мустақиллик ва миллий
манфаатлар. Т., "Фан", 1994.

Абдуганиев А. Ўзбекистоннинг меҳнат салоҳияти.
Т. "Меҳнат", 1999.

Адорно Т. К логике социальных наук . Вопросы
философии. 1992.№10.

Азизхўжаев А.А. Демократия — Халқ ҳокимияти
демакдир. Т. Ўзбекистон, 1996.

Азизхўжаев А.А. Давлатчилик ва маънавият. Т.
«Шарқ», 1997.

Алтухов В. "Обновленная идеология": возможно
ли она? Общественные науки и современность. 1991, № 2.

Алтухов В. Политика и ведение будущего.
Общественные науки и современность. 1992. № 3.

Амелин В.Н. Власть как общественное явление.
Социально-политические науки. 1991.№ 2.

Андреев Ю.П.Содержание и структура

общественных отношений. Саратов. 1985.

Андреев Э.М. Поймать ветер в парусе!. Социально-политические науки. 1992. №2-3.

Андреев А.Л. Сущность политики как предмет философского анализа (исторические и теоретические аспекты). Вестник Московского университета. Сер.7. Философия. 1990. №3.

Арапов А., Уманский Я.Евроазиатство на постсоветском Востоке (на примере Узбекистана). Политическое исследование. 1992.

Аристотель. Политика. Соч.в 4-х т.Т.4.М.Мысль, 1993.

Атамуродов С. Национальная культура и национальное самосознание. Т. "Фан", 1992.

Баллестрем К.Г. Апории теории тоталитаризма. Вопросы философии. 1992, № 5.

Баукан С. Плюрализм и социальные конфликты. Перевод с англ. М. Прогресс, 1990.

Бегматов А.С. Стимулы: Сущность и действие. Т.Фан, 1990.

Бегматов А.С. Стимулы: сущность и место в структуре деятельности (Философский анализ). Диссер. на соиск. уч. степени доктора философ. наук. М.1991.

Белинский В. Меҳнат коллективи ва сиёсий жараён. Халқ ва демократия. 1996. №1.

Беляев А.А.Политика и её роль в обществе. Социально-политические науки. 1991.№9.

Беляева Л.А. "Средний слой" в советском обществе: перспективы формирования. Социально-политические науки, 1991. №10.

Богатуров А., Кожокин М.,Плешаков Н. Национальный интерес в российской политике Свободная

мысль. 1992. №5.

Бородин Е.Т. Современное состояние общества в контексте истории (дискуссионный подход). Социально-политические науки. 1992. №1.

Бурлацкий Р., Мушинский В. Народ и власть. М. Политиздат, 1996.

Буттино М. Иқтисодий танглик ва қашшоқлик асоратлари. Ҳаёт ва иқтисод. 1992. №8.

Вебер М. Политика как призвание и профессия. Новое время. 1990. №21.

Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века. Вопросы философии. 1992. №2.

Ганди М.К. Моя вера и ненасилие. Вопросы философии. 1992. №3.

Гегель. Политические произведения. М. Наука, 1979.

Гегель. Философии права. М. Мысль, 1997.

Голованов А., Дегтарева З. Демократия даласи: донни курмақдан тозалай бориб. (Демократик онгни шакллантириш муаммолари). Халқ ва демократия. 1992. №5-6.

Губман В.Л. Философия и проблема смысла истории. Вечные философские проблемы. Новосибирск. 1991.

Давыдов В.П. Общечеловеческое и классовое при переходе к рыночным отношениям. Социально-политические науки. 1991. №6.

Демидов А.И. Порядок как политическая ценность. Политическое исследование. 1992. №3.

Жалолов А.М. Мустақиллик фалсафаси ва фалсафа мустақиллиги. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафқураси. Т. Ўзбекистон. 1993.

Жалолов А.М. Ўзбекистон: мустақиллик, маънавият, мафкура. Тошкент, 1994.

Жумаев Р.З. Политическая система Республики Узбекистан: становление и развитие. Т. Фан, 1996.

Жумаев Р.З. Давлат ва жамият демократлаштириш йўлида. Т. «Шарқ» 1998.

Здравомыслов А.Г. Потребность, интересы, ценности. М. Полит-издат, 1986.

Илхомов А. Ўзбекистон истиқболлари: концептуал модель тузиш тажрибаси. Халқ ва демократия. 1992. №2-3-4.

Иминов Б.К. Тадбиркорлик ва сиёсий манфаатлар. Т., «Билим», 1992.

Иминов Б.К. Манфаатлар-ижтимоий инъикоси. Т. «Билим», 1992.

Иминов Б.К. Ижтимоий муносабат ва манфаатлар. Т., «Билим» 1993.

Иминов Б.К. Сиёсий соҳа ва манфаатлар. Т., Билим, 1993.

Иминов Б.К. Сиёсий манфаатлар. Т., «Билим» 1993.

Иминов Б.К. Сиёсий манфаатлар ва янги ижтимоий гуруҳлар. Мустақиллик ва дунёқараш: реаллик ва ривожланиш имкониятларининг фалсафий муаммолари. II қисм. Т. Фан, 1993.

Иминов Б.К. Ижтимоий амалиёт ва сиёсий фаолият (Жамиятни мафкурадан холи этиш мумкинми?). Иқтисод ва ҳисобот. 1993. №2.

Иминов Б.К. Манфаатлар-ижтимоий инъикоси.. Мулоқот. 1995. №3-4.

Иминов Б.К. Манфаатлар ва сиёсат. Т. «Фан», 1993.

Иминов Б.К. Сиёсат: амалиёт ва тафаккур.

Андижоннома, 22 май 1991.

Иминов Б.К. Мутафаккир ижодиётининг сиёсий салоҳияти. (А.Навоий сиёсий қарашлари таҳлили). "Андижоннома"-3 Октябрь, 1991.

Иминов Б.К. Мустақиллик йўли: қутлуг қадам. Андижоннома, 4 январь, 1992.

Иминов Б.К. Ижтимоий амалиёт ва сиёсий фаолият. Андижоннома. 8 декабрь 1993.

Иминов Б.К. Муаммолар тугуни: уни қандай ечиш керак (Иқтисод ва сиёсат). Андижоннома. 2март, 1993.

Иминов Б.К. Мустақиллик ва сиёсий манфаатлар. Ўзбекистон тарихини ўрганиш ва ўқитишнинг долзарб масалалари. Т.: 1993.

Иминов Б.К. Сиёсий жараён ва политология. Социал-гуманитар фанларни ўқитиш муаммолари. Т. 1993.

Иминов Б.К. Ижтимоий сиёсат ва ёшлар манфаати. Туркистон. 29 июнь, 1993.

Иминов Б.К. Маънавий ислохот. Миллий тикланиш. 1995, №25.

Иминов Б.К. Манфаатлар ва мафкуравий муносабатларни такомиллаштириш. Миллий тикланиш. 1997, №10.

Иминов Б.К. Манфаатлар ва мафкуравий муносабатлар. Миллий тикланиш. 1997, № 16.

Иминов Б.К. Манфаатлар мафкуравийлиги. Миллий тикланиш. 1997, № 27.

Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т. «Шарқ», 1997.

Исабеков К.Б. Интерес. Махачкала. 1992. 1972.

Кадыров А.К. Деятельность. Познание. Нравственный идеал. Т. 1990.

Кант И.М. К заочному миру. М. 1990.

Кантор К.М. Каков он путь к цивилизации. Вопросы

философии. 1992. №11.

Каримов О. Ўзбекистонда ишбилармонлик: қарор топиш шароити. Халқ ва демократия. 1992. №1.

Каримов Э. Жамиятимизнинг юксак қадрияти. Халқ ва демократия. 1992. №1.

Каримов Э. Бошқарув: мустақиллик кўп бўлса имкониятлар ҳам кўп бўлади. Халқ ва демократия. 1992. №9-10.

Краснов Б.И. Конфликты в обществе. Социально-политические науки. 1992. №6-7.

Крюков В.В. Философские интерпретации проблемы. Вечные философские проблемы. Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1991.

Липицкий В.С. Через интересы. М. Наука. 1989.

Локк Джон Два трактата о правлении. Соч. в 3-х т. Т.3. М. Мысль, 1988.

Масалиев Р., Масалиева Д. О причинах поражения коммунизма на Востоке. Общественные науки и современность 1992. №4.

Межуев В.М. От власти идеологии к индивидуальной свободе. Общественные науки и современность, 1991. №4.

Мигронян А. Реформа политической системы: взгляд политолога. Философские науки 1989. №9.

Мигронян А. Легко ли стать Европой. Век XX и мир. 1988. №12.

Минаева Л.В. Метафора и политика. Рабочий класс и современный мир. 1990. №5.

Мокросонов Г.В., Методологические проблемы исследования

Москаленко А.Т. общественных отношений и личности. Новосибирск. 1981.

Мусаев Б. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Халқ ва демократия. 1992. №5-6.

Назаров К. Аксиология: қадриятлар фалсафаси. Т. Маънавият, 1998.

Назаретян А. Беспределен ли человек. (Еще раз о гуманизме и его поллиативах). Общественные науки и современность. 1992.

Нарский И.С. Философия и политика. Философские науки. 1991. №9.

Новик И. Гуманизм демократия глобализм. Общественные науки и современность. 1992. №5.

Овчинников В.М. Политические конфликты и кризисные ситуации. Социально-политические науки. 1990. №10.

Ольшанский Д.В. Массовое настроения переходного времени. Вопросы философии. - 1992. №4.

Осоков В. Ўзбекистон Республикасидаги ҳозирги социалистик тартиб ва сиёсий вазият хусусида. Халқ ва демократия. 1992. №3-4.

Политический плюрализм: сущность и формы. Дискуссия). Общественные науки. 1990. №2.

Политология вчера и сегодня. М:1990. Политология и современный политический процесс. М. 1991.

Политический процесс и политическое сознание М. Наука. 1986.

Поппер К. Логика социальных наук. Вопросы философии 1992. №1.

Поппер К. Нищета историцизма. Вопросы философии. 1992. №8-9-10.

Померанц Г.С. Иррациональное в политике. Вопросы философии 1992. №4.

Пўлатов Х. Мустақиллигимиз қадриятлари. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафқураси. Т. Ўзбекистон, 1993.

Развитие научных и гуманистических оснований философии: итог и перспективы. Вопросы философии. 1992. №10.

Разин В.И. Политическая организация общества. М. Наука. 1967.

Реформы и люди. Общественные настроения. Политическое поведение. Возможные сценарии развития. Свободная мысль. 1992. №7.

Сантаяна Дж. Прогресс в философии. Вопросы философии. 1992 №4.

Сиёсий партия: юксалиш муаммолари. Т. Ўзбекистон. 1992.

Согрин В. Идеология умерла. Да здравствуют идеологии. Общественные науки и современность. 1991. №4.

Туленов Ж., Юсупов Э.К., Фофуров А. Истиқлол ва тараққиёт мафқураси: мақсад ва йўналишлари. Т., "Ўзбекистон", 1998.

Тоффлер О. Проблемы власти на пороге XXI века (реферат). Свободная мысль. 1992. №2.

Тощенко Ж.Т. Идеологические отношения. М.: 1988.

Трухачев В. Шахснинг сиёсийлашуви: бунинг маъноси нима. Халқ ва демократия. 1992. №2.

Трухачев В. Тикланишнинг оғир йўли. Халқ ва демократия 1992. №7-8.

Тухлиев Н. Иқтисод - сиёсат қурбони. Мулоқот 1992. №1.

Уледов А.Ғ. Общественная психология и идеология: М. 1985

Умаров Б. Иқтисодий ислохот Ўзбекистон ўртача аҳолисининг нигоҳида. Халқ ва демократия. 1992. №9-10.

Усмонов М. Мафкура муваққат бўлмайди. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси. Т. Ўзбекистон. 1993.

Фарушкин М.Х., Юратаев А.Ю. От культуры конфронтации к культуры диалога. Политические исследования. 1992. №3.

Фейербах. Избранные философские произведения. в 2-х т. Т.2.

Философия и политика в современном мире. М. Наука. 1989.

Файзуллаев А.А. Мотивационная саморегуляция личности. Т. 1987.

Хайруллаев М.Х. Ижтимоий ҳаёт ва мафкура.. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси. Т. Ўзбекистон. 1993.

Ханипов А.Т. Интерес как форма общественных отношений. Новосибирск. 1987.

Ханипов А.Т. Социальные интересы как вид общественных отношений. Диссер. на соис.уч. степени доктора философских наук. М. 1988.

Ципко А.С. Хорошо ли наши принципы. Новый мир. 1990. №4.

Чинакова Л. Об интересах, их объективность и субъективности. Экономические науки. 1971. №7.

Шапошников А.Н. Категория "Интерес" как инструмент экономика-социологического исследования: Экономическая социология перестройка. М. 1989.

Шермухаммедов С. Буюк келажакка шахдам

қадам. Ўзбекистон овози. 1993. 5-Октябр.

Шпак В.Ю. Курс лекции по политологии. Воронеж. 1991.

Шрейбер В. Социальные науки: опыт анализа методологии. Свободная мысль. 1992. №13.

Эргашев И. Мустақиллик: сиёсат ва қишлоқ. Т., Фан. 1995.

Юсупов Э.Ю. Фалсафа фанига янги ёндашиш муаммолари. Социал-гуманитар фанларни ўқитиш муаммолари. 1-китоб. Т. 1993.

Юсупов Э.Ю. Маънавий камолот асоси. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси. Т. Ўзбекистон. 1993.

Ўзбекистон Республикаси: қисқача маълумотнома. Т. Ўзбекистон, 1992.

Ўзбекистон Республикаси. Мустақил давлатнинг бунёд бўлиши. Т. Ўзбекистон. 1992.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси. Т. Ўзбекистон. 1993.

Қирғизбоев М. Фуқоролик жамияти. Сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. Т. Шарқ, 1998.

Фуломов С. Мустақил Ўзбекистон. Т. Мехнат, 1999.

Landcz Fndras Politikal filozofia vagu politikal filozofiarol "Vilagossag" 1989. №12. 932-939 ol.

Prilppe Braud La Science politigue PUF, Paris, 1982 128 p.

Felip Lorda i Alais Del pober u sis fisionomias" Sistema", №84, 1988. p. 91-120.

Vucina Vasovic Drzava u savremtnom drustvu

"Marksisticka misao" №12.1989.s.765-779.

Jose Rubio Carracedo Paradigmas di la obligacion politika:estado justo,realisto politico,estado lagitimo "Sistema",1988.N85.pp.89-105.

Mikljs Molnar A miniszter az egyes polgari allamokban
"Magyar kozigaszatas",1990.№7.587-596 ol.

Cesereo R., De Prat. Aguilera Problema de la democracia y de los partidos en el estado social "Revista de estudios politicos".1990. № 67.p.93-123.

S.Fabbrini La politi ca e gli interessi Se Lesperto e il cittadino "Rinascita"1990.№15.p.42-48.

B.Heinzlmaier,K.Pinter. Neue Menschen-neue Politik "Zukunft",1990. №3.S.12-14.

R.Dahrendorf ,F.Vranitzky Ein Streitgesprach zwischen und "Zukunft" №8.1990.S.4-19.

G.Cacciatore Dahrendorf,atoria e lotta di cllasse "Rinas cita",1990,№23,p.54-61

МУНДАРАЖА

КИРИШ.....	3
I БОБ. МАНФААТЛАР - ИЖТИМОИЁТ ИНЪИКОСИ.....	9
1.1 МАНФААТЛАР ТУШУНЧАСИ ТАҲЛИЛИ.....	10
1.2. ШАХС, ОИЛА ВА ЖАМИЯТ МАНФААТЛАРИ.....	15
1.3. СИНФИЙ МАНФААТЛАР.....	28
1.4. МИЛЛИЙ ВА БАЙНАЛМИЛАЛ МАНФААТЛАР.....	37
1.5. ИҚТИСОДИЙ МАНФААТЛАР : МАЗМУН ВА МОҲИЯТ.....	43
1.6. МАЪНАВИЙ МАНФААТЛАР : МУНДАРИЖА ВА МЕЪЁР.....	50
II БОБ. МАНФААТЛАР ВА СИЁСИЙ СОҲА.....	56
2.1. ЖАМИЯТНИНГ СИЁСИЙ ТИЗИМИ ВА ТУЗУМИ.....	57
2.2. СИЁСИЙ СОҲА - ИЖТИМОИЙ ТАРАҚҚИЁТ ВА АМАЛИЁТ ОМИЛИ.....	64
2.3. СИЁСИЙ МУНОСАБАТЛАР ВА СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРДА МАНФААТЛАР МАВЖУДЛИГИ.....	70

2.4. СИЁСІЙ МАНФААТЛАР: МАЗМУН ВА МОҲІЯТ.....	87
2.5. СИЁСІЙ МАНФААТЛАР : НАМОЁН БЎЛИШИ ВА АМАЛДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ.....	95
2.6. ЯНГИ ИЖТИМОИЙ ТОИФА — МУЛҚДОРЛАР ВА УЛАРНИНГ СИЁСІЙ МАНФААТЛАРИ.....	105
III БОБ. МАНФААТЛАР ВА МАФКУРАВИЙ ЖАРАЁН.....	118
3.1. ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИ: МАНФААТЛАР ВА МАФКУРА.....	130
3.2. МАФКУРАВИЙ ЖАРАЁНГА ХОС ҲОЗИРГИ ХУСУСИЯТЛАР.....	124
3.3 МАФКУРАВИЙ ЖАРАЁН ВА УНИНГ ТАСНИФИ...../.....	137
3.4 МАНФААТЛАР БИЛАН МАФКУРАВИЙ МУНОСАБАТЛАРДАГИ МУШТАРАКЛИК.....	146
3.5 ИЖТИМОИЙ МУНОСАБАТЛАР МАЙДОНИДА МАНФААТЛАР МАФКУРАВИЙЛИГИ.....	152
3.6 МАФКУРАВИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ.....	160
ХУЛОСА ВА ТАВСИЯЛАР.....	168
А Д А Б И Ё Т Л А Р.....	177

Сиёсий-фалсафий нашр

Манфаатлар - сиёсат ва мафкура манбаи

Мухаррирлар: Маърифат Хайдарова ва
Гулҳаё, Гулранг Минҳожиддин
қизлари

Рассом: Бехзод Минҳожиддин ўғли

Бадий муҳаррир: М.Хайдар

Имловий муҳаррир: Райҳона Минҳожиддин
қизи

Компьютер усталари: Ҳақёр, Алишер
Минҳожиддин
ўғиллари

Чоп этишга рухсат этилди: 2001 й.Х1.

Бичими: 84x108 1/32. Ёзув оқ қоғози.

Босма тобоғи: 12.0 , 2000 дона.

Баҳоси шартнома асосида.

“Минҳож” нашриёти,
Тошкент ш. 700000, Буюк Турон, 41.
Тел.: 136-78-81

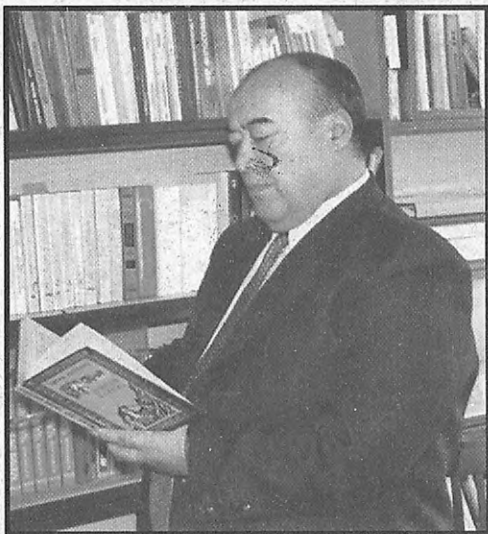
«Марифат-матлубот» АЖ
Тошкент ш., Файзиобод, 43

av

2282e

16220

Баҳодир Карим Иминов

1945 йили Андижон вилояти Асака шаҳрида зиёли оилада туғилган. 1962 йили ўрта мактабни олтин медаль билан тамомлаб, шу йили Андижон Давлат педагогика институти (ҳозирги университет)нинг тарих-филология факультетига ўқишга кирази ва уни имтиёзли тамомлагач, мазкур институт фалсафа кафедрасига ўқитувчи этиб тайинланади.

1980 йили Ўзбекистонда XIX аср охири XX аср бошларидаги ижтимоий - фалсафий фикрлар ва уларнинг сиёсий таҳлили асосида фалсафа фанлари бўйича номзодлик, 1994 йили эса «Манфаатлар: сиёсат ва мафкура» муаммоси тадқиқига бағишланган докторлик диссертацияларини ёқлаган. Республикада биринчилардан бўлиб сиёсий фанлар доктори илмий унвонини олган.

1983 йилдан то шу кунларга қадар Андижон Мухандислик-иқтисодиёт институтида аввал доцент, профессор, сўнгги ўн йил давомида кафедра мудири лавозимида ишлаб келмоқда.

Баҳодир Карим Иминов педагогик фаолиятини жамоатчи - тарғиботчи тариқасида меҳнаткашлар олдига маъруза, суҳбат ва чиқишлари билан узвий боғлаб бормоқда. «Маънавият ва маърифат» вилоят маркази ташкил қилган махсус курсларда «Нотиклик санъати», «Сиёсий тарғибот сирлари» мавзуларида туркум маърузалар қилиб, мафкуравий жараён ташвиқотчиларининг яқин маслаҳатчиси сифатида катта обрў қозонган.

Бир неча йиллардан буён Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши Академияси қошида ташкил этилган Иқтисослашган Кенгаш аъзоси. Оилали: уч фарзанди бор.

«Минҳож» нашриёти
Тошкент - 2002

Printed by UICC "Uzincomcenter"